

Studie o rozvoji československé sociologie do roku 1980¹

PAVEL MACHONIN

Ústav marxismu-leninismu pro vysoké školy, Praha

1.

Československá sociologie patřila v předválečném období k středně rozvinutým společenskovědním oborům. Orientovala se výrazně na přejímání poznatků i metod výzkumu z tehdejší světové sociologie, zejména prostřednictvím tradic francouzských. Stupeň její institucionalizace a zejména rozvoje empirických výzkumů ovšem zůstával značně pozadu za situací zemí s nejpokročilejším sociologickým výzkumem. Nicméně dokázala čs. sociologie produkovat i jednotlivé seriózní fundované empirické výzkumy a zajímavé teoretické systémy (Bláha, Fischer).

Přerušení kontaktu s vývojem světové sociologie (zejména americké) během druhé světové války se nepodařilo těsně v poválečných letech zcela překonat. Slibný dialog marxistických a nemarxistických proudů o koncepci sociologie byl přerušen v roce 1950 neorganickým zásahem a administrativním přerušením vědecké a pedagogické činnosti v sociologii, jakož i likvidací její institucionální základny. Teprve v polovině padesátých let dochází k postupnému ožívování sociologických tendencí a myšlenek uvnitř různých oborů společenských věd hlásících se k marxisticko-leninské teorii a metodologii. Prvá polovina šedesátých let pak je ve znamení širokého a poměrně extenzivního obnoveného rozvoje čs. sociologie a její institucionalizace.

Dlouhé přerušení rozvoje vědecké a pedagogické práce zanechalo na rozvoji čs. sociologie své výrazné stopy. Velké nároky vznášené na sociologii orgány společenské praxe i veřejnosti, velký zájem o práci v sociologii a extenzivní rozvoj tohoto

oboru jsou v přímém kontrastu se skutečnými možnostmi, danými kvalifikační strukturou a objektivními podmínkami práce.

Rada mezinárodních kontaktů, které čs. sociologové navázali, zejména pak jejich účast na VI. mezinárodním sociologickém kongresu však ukazují, že se přes všechny tyto nedostatky podařilo aspoň v hrubých rysech obnovit postavení Československa jako země, jež patří v sociologii mezi středně vyspělé a jež je v dohledné době schopna dohnat v nejzávažnějších směrech úroveň zemí vyspělých. Uspokojivé jsou zejména výsledky empirických výzkumů v oblasti sociologie města a bydlení, sociologie rodiny a postavení ženy, sociologie venkova a zemědělství, sociologie religiozity a sociologie volného času. Slibně se rozvíjejí empirické výzkumy v oblasti výzkumu sociální struktury (zejména stratifikace a mobility), sociologie průmyslu a sociologie studentstva, z nichž některé jsou koncipovány originálně. Poměrně výrazných úspěchů bylo dosaženo v rozvíjení teoretického sociologického myšlení v oblasti koncepce marxistické sociologie, obecné teorie sociálního systému, teorie sociálního systému socialistické společnosti, sociologie malých skupin, dějin sociologie, metodologie sociologických výzkumů a sociologických aspektů komplexní společenské problematiky vývoje výrobních sil.

Ve všech těchto směrech snesou dosažené výsledky a rozvíjené výzkumy mezinárodní srovnání.

2.

Stanovení progresivních směrů výzkumu v oblasti sociologie musí vycházet přede-

¹ Tato studie byla zpracována na základě požadavku prezidia ČSAV a podle jednotné osnovy presidiem uložené. Jde tedy o dokument „úředního charakteru“. Poněvadž však se v něm pojednává o závažných obsahových výhledech a zejména o perspektivách rozvoje objektivních podmínek sociologie, máme zato, že má československá sociologická obec mít možnost se s ním seznámit. V prvním „kole“ jednání se dokument v příslušné komisi prezidia nesetkal s podstatnými námitkami,

kromě té, že bylo požadováno snížení plánovaného stavu akademických pracovišť pro rok 1980 zhruba o 12%. Pokud jde o vysoké školy a resortní ústavy, nebyla dosud praktická jednání zahájena.

Studii s využitím podkladů z I. celostátní porady čs. sociologů a z jednotlivých pracovišť zpracoval a podle připomínek Vědeckého kolegia filosofie a sociologie ČSAV a Vědeckého kolegia filosofie, sociologie a psychologie SAV upravil Pavel Machonin.

vším z vědomí, že ve světovém měřítku se sociologie reálně rozvinula v celou soustavu sociologických věd, zahrnujících vedle obecné sociologie, sociologické metodologie a dějin sociologie rovněž sociologii soudobých společností a velký počet tzv. speciálních sociologických disciplín, zabývajících se téměř všemi významnějšími sociálními činnostmi a skupinami. Kromě toho řada oborů (např. sociální psychologie, statistika aj.) vytváří spolu se sociologickými vědami další směry výzkumu ve styčných oblastech. Československá sociologie se musí rozvíjet jako každá národní sociologie relativně vyspělé země aspoň v nejzákladnějších složkách této soustavy sociologických věd. Pro výběr nejprogresivnějších směrů jsou pak směrodatná tři hlediska:

1. význam směru pro rozvoj celé soustavy sociologických věd a společenskovo vědního bádání vůbec;
2. význam směru pro společenskou praxi;
3. reálný stupeň rozvoje směru, popřípadě možnost jej za daných podmínek urychleně rozvinout.

Z tohoto hlediska se jako prvořadě významné výzkumy jeví

- základní výzkum v oblasti obecné teorie sociálního systému;
- základní výzkum v oblasti sociologické metodologie;
- výzkum sociální struktury Slovenska;
- výzkum sociální diferenciacie ve vztahu k diferenciaci charakteru práce;
- výzkum v oblasti sociologie průmyslu (s tendencí přerůst ve výzkum v oblasti sociologie ekonomiky);
- výzkum v oblasti sociologie venkova a zemědělství;
- výzkum v oblasti sociologie města a bydlení;
- výzkum v oblasti sociologie rodiny a postavení ženy;
- sociologické aspekty komplexního výzkumu problematiky rozvoje výrobních sil.

Dalšími prvořadě významnými výzkumy, pro jejichž úplný rozvoj však je třeba postupně vytvářet podmínky, jsou:

- výzkum v oblasti dějin světové sociologie;
- výzkum v oblasti dějin československé sociologie;

výzkum v oblasti sociologie volného času;

výzkum v oblasti sociologie práce;

výzkum v oblasti sociologie veřejného mínění;

výzkum v oblasti sociologie religiozity;

výzkum v oblasti sociologie mládeže a studentstva;

výzkum v oblasti sociologie politiky;

výzkum v oblasti sociologie národnostních vztahů.

Ve všech výše uvedených směrech bude samozřejmě také spočívat těžiště badatelského výzkumu do roku 1980.

Všechny tyto směry jsou již obsaženy ve výhledech rozvoje československé sociologie do roku 1970 a ve státním plánu vědeckovýzkumné práce.

Vedle nich jsou ve výhledu i ve státním plánu zahrnuty i výzkumné směry další, s nimiž je rovněž nutno do budoucnosti počítat:

- sociologie industriálních společností v současné epoše;
- sociologie práva;
- sociologie kultury;
- sociologie vědy;
- sociologie inteligence;
- sociologicko-demografická problematika;
- sociologie armády.

Ani u jednoho z vyjmenovaných směrů nelze počítat — vzhledem k omezenému dosavadnímu stupni rozvoje sociologie v Československu — s tím, že by mělo dojít k nějakému omezení po roce 1970. Spíše je třeba počítat s dalším rozšiřováním těchto výzkumů.

Zdá se, že z původního výhledu do roku 1970 nebude pro nedostatek sil možno realizovat výzkum v oblasti sociologie rozvojových zemí, jediné snad jako dílčí aspekt komplexního výzkumu těchto zemí, rozvíjeného nesociologickými pracovišti.

Po roce 1970 je možno počítat s intenzivnějším rozvojem základního výzkumu v oblasti sociologie malých skupin, sociologie deviantního chování a pedagogické sociologie, popřípadě některých jiných speciálních sociologických disciplín.

Sociologie malých skupin (například pracovních kolektivů, školních kolektivů, rodiny) je speciální vědní disciplínou, která má svou obecnou teorii a nutně vyžaduje základní výzkum, jenž ukáže

prvořadý význam malých skupin při formování lidské osobnosti, jakož i při utváření společenského prostředí, i složitou soustavu prolínání vlivů jednotlivých druhů malých skupin. Dá se předpokládat, že další společenská diferenciacie i zpracování systémů diferenciacie a integrace společnosti (ekonomických, politických, ideologických, zájmových) povede i ve společenské praxi k dalšímu růstu významu malých skupin. Nositelem výzkumu v této oblasti by se měl stát nejspíše Sociologický ústav ČSAV a Sociologický ústav SAV ve spolupráci s dalšími pracovišti.

Potřeba obecné teorie a základního výzkumu platí i pro sociologii deviantního chování (například sociologii kriminality, deviantních jevů ekonomického charakteru, jako je absentérství, pracovní nekázeň, rozkrádání apod., tzv. chuligánství, alkoholismus, sexuální deviace apod.). Půjde tu o soustavný výzkum, který má přispět k objasnění sociálních příčin těchto jevů i vhodných metod prevence a boje proti nim. Nabízí se možnost vybudovat pracoviště, zabývající se z obecných aspektů touto problematikou, při fakultě všeobecného lékařství UK v Praze. Dále se ovšem touto problematikou musí zabývat i specialisté v oblasti sociologie práva a vědecká pracoviště, zabývající se problematikou trestné činnosti.

Evidentní je potřeba rozvoje sociologie pedagogické, jež má přispět k analýze sociálních souvislostí různých forem výchovy, jejích institucionálních a personálních nositelů. Řešení této problematiky je současně nezbytnou součástí výzkumu potřebného k provádění reformy těchto institucí. Nejvhodnější základnou pro vybudování pracoviště pro výzkum v tomto oboru je Universita Karlova (filosofická fakulta, popřípadě ve spolupráci s fakultou pedagogickou).

Pokud jde o poskytované prostředky, je dosavadní rozvoj sociologie ve srovnání s jinými obory v Československu tak omezený, že je naprosto nezbytné podstatně rozšířit prostředky poskytované pro tento rozvoj v ČSAV v systému vysokých škol i jednotlivých resortů. Přednostně je ovšem nezbytné koncentrovat prostředky i síly, jež jsou momentálně k dispozici, na výzkumy uvedené v tomto rozboru v prvním a dru-

hém pořadí. Je pravděpodobné, že po roce 1970 bude účelné přesunout prostředky na směry výzkumu uvedené v třetím pořadí a na nově rozvíjené směry výzkumu.

Mezinárodní spolupráce je v sociologii prakticky nezbytnou podmínkou jakéhokoliv výzkumu, poněvadž bez mezinárodních komparací jsou jeho výsledky bezvýznamné. Přednostně budou rozvíjeny mezinárodní styky u výzkumu prvního a druhého pořadí, s analogickými předpokládanými přesuny v budoucnu, jako u rozdělování prostředků. Mezinárodní kontakty československé sociologie jsou zatím v důsledku dlouholetého přerušení tak nedostatečně rozvinuty, že bude třeba po léta přednostně vybavovat sociologická pracoviště prostředky na dlouhodobé zahraniční pobyty československých sociologů i na dlouhodobé přednáškové a výzkumné pobyty zahraničních sociologů v Československu, a na jiné formy mezinárodních styků. Pro sociologii mají prvořadý význam zejména styky se Sovětským svazem, Polskem, Jugoslávií, USA, Francií, NSR, Švédskem a Anglií.

3.

Hlavní výzkumná pracoviště, která se podílejí a v perspektivě budou podílet na rozvoji sociologického výzkumu, jsou:

A. Pracoviště akademická

1. Sociologický ústav ČSAV, Praha
2. Sociologický ústav SAV, Bratislava
3. Ústav pro výzkum veřejného mínění ČSAV, Praha
4. Slovenské pracoviště pro výzkum veřejného mínění SAV, Bratislava
5. Ústav plánování vědy ČSAV, Praha

B. Pracoviště vysokoškolská

6. Ústav marxismu-leninismu pro vysoké školy, Praha
7. Filosofická fakulta UK (katedra sociologie), Praha
8. Filosofická fakulta UJEP (katedra sociologie), Brno
9. Filosofická fakulta UKo (katedra sociologie a katedra ML), Bratislava
10. Vysoká škola politická ÚV KSČ (katedra sociologie), Praha
11. Vysoká škola ekonomická (INHP, katedra sociologie a psychologie), Praha
12. Vysoká škola ekonomická (katedra práce), Bratislava

13. Fakulta osvěty a novinářství UK, Praha
14. Pedagogická fakulta UK (laboratoř sociálního výzkumu mládeže), Praha
15. Pedagogická fakulta PU (kabinet sociologie výchovy), Olomouc
16. Pedagogická fakulta PU (kabinet sociologického výzkumu vysokoškolského studentstva), Ostrava
17. Právnická fakulta UK (katedra obecné teorie státu a práva), Praha
18. Strojní fakulta ČVUT (katedra marxismu-leninismu), Praha
19. Vysoká škola zemědělská (katedra ML), Praha-Suchdol
20. Fakulta všeobecného lékařství UK (katedra dialektického a historického materialismu), Praha

C. Pracoviště resortní

21. Československý výzkumný ústav práce (oddělení sociologie práce), Bratislava
22. Výzkumný ústav ekonomiky hornictví (sociologické oddělení), Ostrava
23. Výzkumný ústav výstavby a architektury (sociologické oddělení), Praha
24. Ústav stavebnictví a architektury, Bratislava

Tabulka 1. Sociologická pracoviště celkem

Kategorie pracovníků	Rok		
	1966	1970	1980
Vědečtí nebo vědecko-pedagogičtí	142,5	247	349
Odborní s vysokoškolským vzděláním	68,5	143	203
Techničtí	37,5	128	184
Administrativní	20,5	52	79
Ostatní (dělníci, pomocní apod.)	0	6	18
Celkem	269	576	833

*Tabulka 3
Sociologický ústav ČSAV*

Kategorie pracovníků	Rok		
	1966	1970	1980
Vědečtí nebo vědecko-pedagogičtí	18	23	30
Odborní s vysokoškolským vzděláním	11	15	25
Techničtí	7	13	30
Administrativní	0	3	8
Ostatní (dělníci, pomocní apod.)	0	0	6
Celkem	36	57	99

*Tabulka 2
A. PRACOVISTĚ AKADEMICKÁ*

Kategorie pracovníků	Rok		
	1966	1970	1980
Vědečtí nebo vědecko-pedagogičtí	24	42	69
Odborní s vysokoškolským vzděláním	17	46	67
Techničtí	7,5	47	75
Administrativní	5	11	20
Ostatní (dělníci, pomocní apod.)	0	4	10
Celkem	53,5	150	241

*Tabulka 4
Sociologický ústav SAV*

Kategorie pracovníků	Rok		
	1966	1970	1980
Vědečtí nebo vědecko-pedagogičtí	5	10	24
Odborní s vysokoškolským vzděláním	5	9	15
Techničtí	0	12	20
Administrativní	5	5	7
Ostatní (dělníci, pomocní apod.)	0	1	3
Celkem	15	37	69

25. Institut sociologie venkova a historie zemědělství, Praha
26. Pobočka Institutu sociologie venkova a historie zemědělství, Bratislava
27. Státní statistický úřad, Praha
28. Sekretariát státní populační komise, Praha
29. Institut ROH, Praha
30. Vědecko-výzkumné pracoviště SOR, Bratislava
31. Osvetový ústav, Bratislava
32. Vojenská politická akademie (sociologické pracoviště), Praha

Tabulka 5

Ústav pro výzkum veřejného mínění ČSAV

Kategorie pracovníků	Rok		
	1966	1970	1980
Vědečtí nebo vědecko-pedagogičtí	0	4	8
Odborní s vysokoškolským vzděláním	0	15	17
Techničtí	0	14	15
Administrativní	0	2	3
Ostatní (dělníci, pomocní apod.)	0	0	1
Celkem	0	35	44

Tabulka 6

Slovenské pracoviště pro výzkum veřejného mínění SAV (odhad)

Kategorie pracovníků	Rok		
	1966	1970	1980
Vědečtí nebo vědecko-pedagogičtí	0	3	4
Odborní s vysokoškolským vzděláním	0	6	8
Techničtí	0	7	8
Administrativní	0	1	2
Ostatní (dělníci, pomocní apod.)	0	0	0
Celkem	0	17	22

Tabulka 7

Ústav plánování vědy ČSAV

Kategorie pracovníků	Rok		
	1966	1970	1980
Vědečtí nebo vědecko-pedagogičtí	1	2	3
Odborní s vysokoškolským vzděláním	1	1	2
Techničtí	0,5	1	2
Administrativní	0	0	0
Ostatní (dělníci, pomocní apod.)	0	0	0
Celkem	2,5	4	7

Tabulka 8

B. PRACOVIŠTĚ VYSOKOŠKOLSKÁ

Kategorie pracovníků	Rok		
	1966	1970	1980
Vědečtí nebo vědecko-pedagogičtí	79,5	132	183
Odborní s vysokoškolským vzděláním	13,5	39	61
Techničtí	16	40	56
Administrativní	7,5	21	32
Ostatní (dělníci, pomocní apod.)	0	0	6
Celkem	116,5	232	338

Vedle toho existuje ovšem řada dalších vysokoškolských a resortních pracovišť zabývajících se sociologií.

Podle údajů poskytnutých pracovišti a částečně korigovaných se dá počítat s vývojem počtu pracovních sil na hlavních pracovištích, uvedených v tabulkách 1–9.

Potřeba sociologických pracovišť bude patrně dostatečně pokryta plánovaným počtem absolventů vysokých škol a různými formami „přeškolení“ absolventů jiných oborů. Bude však třeba rozřešit výchovu vědeckých pracovníků pro obor

Kategorie pracovníků	Rok		
	1966	1970	1980
Vědečtí nebo vědecko-pedagogičtí	39	73	97
Odborní s vysokoškolským vzděláním	38	58	75
Techničtí	14	41	53
Administrativní	8	20	27
Ostatní (dělníci, pomocní apod.)	0	2	2
Celkem	99	194	254

sociologie a vyřešit problémy spjaté se školením odborných a technických sil.

Je zřejmé, že rostoucí kapacita sociologických pracovišť vyžaduje podstatné rozšíření materiálního vybavení prostorami, běžnými investicemi (zařízení, psací stroje, kalkulačky, čtecí stroje, zařízení pro knihovny a bibliografii), finančními prostředky apod., což lze odhadnout podle růstu pracovních sil s tím, že sociologická pracoviště budou v těchto ohledech podstatně překračovat nároky běžné u jiných společenskovedních pracovišť. Optimálním prostorovým řešením by bylo vybudování areálu společenskovedních ústavů ČSAV.

V poslední době sociologická pracoviště narážejí na meze kapacity stávajících výpočetních středisek. Práce jimi dodávané se zdržují a nejsou vždy kvalitní. Poně-

vadž předpokládáme, že obdobné potíže mají a budou ještě ve větší míře mít i jiná společenskovední pracoviště ČSAV a vysokých škol, předkládáme předběžný námět na vybavení výpočetního střediska pro sociologicko-ekonomický výzkum při ČSAV. Doporučujeme, aby v této věci presidium ČSAV ihned zahájilo konkrétní konzultace s cílem, aby po roce 1970 mohlo být podobné středisko uvedeno do provozu.

Celkově se dá rozvoj kapacit v oblasti sociologie charakterizovat takto:

I. Předpokládaný rozvoj kapacit, věnovaných na řešení směrů badatelského výzkumu v rámci působnosti VKFS ČSAV v celostátním měřítku

Rozvoj kapacit charakterizujeme čísly o předpokládaném růstu počtu pracovních sil na důležitých sociologických pracovištích (viz tab. 10).

Prudký, více než trojnásobný celkový růst je plně odůvodněn potřebami společenské praxe i specifickými podmínkami oboru. Těžiště růstu je zdůvodněně v Akademii, jež však ani při předpokládaném čtyř a půl násobném vzestupu nepřestihne resortní, natož pak vysokoškolská pracoviště.

II. Předpokládaný rozvoj kapacit pracovišť Akademie v působnosti VKFS ČSAV

Rozvoj kapacit je charakterizován obdobně jako u bodu I. (Viz tab. 11.)

Tabulka 11 ukazuje zdůvodněný předpokládaný rychlejší růst pracovišť SAV. Velký procentuální růst je ovšem dán nízkým výchozím stavem. Adekvátnější obraz předpokládaného růstu dá zjištění,

Tabulka 10

Typ pracovišť	Počet pracovních sil			
	Skutečný 1966		Předpokládaný 1980	
	absolutní	v %	absolutní	v %
Akademická	53,5	100	241	450,5
Vysokoškolská	116,5	100	338	290,2
Resortní	99	100	254	256,6
Celkem	269	100	833	309,7

že se počítá se vzestupem podílu slovenských pracovišť na akademických pracovištích celkem z 28,0 % (1966) na 37,8 % (1980). Pomalejší růst počtu pracovníků

Vědecké kolegium filosofie a sociologie se domnívá, že:

— prostředky věnované na rozvoj vědeckého výzkumu jsou v současné době

Tabulka 11

Pracoviště podléhají	Počet pracovních sil							
	Celkem				Z toho s vysokoškolským vzděláním			
	Skutečný 1966		Předpokládaný 1980		Skutečný 1966		Předpokládaný 1980	
	absolutní	v %	absolutní	v %	absolutní	v %	absolutní	v %
ČSAV (3 pracoviště)	38,5	100	150	389,6	31	100	85	274,2
SAV (2 pracoviště)	15	100	91	606,7	10	100	51	510
Akademická pracoviště celkem	53,5	100	241	450,5	41	100	136	331,7

s vysokoškolským vzděláním je zdůvodněn specifikou sociologických pracovišť, jež musí mít velký podíl technických pracovníků se středoškolským vzděláním.

Mimořádné nároky na investiční vybavení vzniknou v souvislosti s prudkým početním růstem pracovišť, jež si vyžádá nové, pokud možno velkorysé řešení prostorového umístění a běžného vybavení pracovišť, nejlépe ve společenskovědním areálu ČSAV.

K studii je přiložen návrh na vybudování výpočetního střediska pro sociologicko-ekonomický výzkum při ČSAV.

4.

Z hlediska sociologie je možno připojit ještě tyto připomínky k problémům dlouhodobého rozvoje Akademie:

a) Dosavadní trendy ve vývoji Akademie jsou výsledkem velmi nahodilých, spíše živelných okolností než promyšleného dlouhodobého plánování na základě koncepčních úvah. Pokud pak hrály některé koncepční úvahy při stavbě Akademie určitou úlohu, byly to úvahy přece jen poněkud jednostranné (např. mechanické preferování přírodních věd). Totéž platí i o trendech celostátních, zejména o úloze, jež byla v dlouhodobém plánování připisována vědeckému výzkumu.

vzhledem k potřebám perspektivního rozvoje společnosti nedostatečné;

- tyto prostředky jsou rozdělovány nepřiměřeně vzhledem k prvořadému významu základního badatelského výzkumu, takže podíl pracovišť Akademie a vysokých škol je nedostatečný;
- uvnitř Akademie i vysokých škol byly až donedávna prostředky rozdělovány bez náležitého zřetele k zásadnímu významu, jehož nabývají v současné etapě společenského vývoje společenské vědy, jež jediné jsou s to provést analýzu podstatných překážek dalšího rozvoje kulturního a společenského a naznačit cesty progresivního řešení dozrálých problémů (s potěšením se zjišťují první náznaky pozitivních změn a zejména zásadní směrnice předsednictva ÚV KSČ pro řešení této otázky);
- v rámci společenských věd byla dávána zpravidla přednost oborům tradičním (jazykověda, politická ekonomie a zejména historiografie) před obory, jejichž společenská významnost a potřeba byla vyjasněna teprve v posledních letech (sociologie, teorie řízení, psychologie, z jistého hlediska i filosofie a další);
- dostatečně se nerozlišuje mezi obory, jež nepotřebují empirický výzkum a

mezi obory typu sociologie a sociální psychologie, jež jsou na empirický výzkum, využití statistiky, počítačích strojů a na značný rozsah pomocných technických prací zcela odkázány;

— *dosud se dostatečně nepřihlíží k specifickým potřebám sociologie jako vědy, jejíž pěstování bylo v minulosti nepřipustně zanedbáno a jež si vyžaduje proto neodkladně velký rozsah „základních investic“.*

Vědecké kolegium filosofie a sociologie ČSAV se proto domnívá, že ze všech těchto hledisek jsou nezbytné radikální změny v rozdělování prostředků nejrůznějšího druhu (místnosti, počty pracovních sil, devizové prostředky, nákup literatury, zahraniční styky, běžné rozpočtové prostředky, investice), jež se musí projevit i v oblasti sociologie a dále ve vědním oboru z hlediska sociologie velmi důležitém, tj. v psychologii a sociální psychologii.

Z akademických pracovišť tu jde především o budování obou sociologických ústavů, Ústavu veřejného mínění, slovenského pracoviště pro výzkum veřejného mínění, Ústavu plánování vědy v oddělení zabývajícím se sociologií vědy a Filosofického ústavu ČSAV (v oddělení zabývajícím se mj. sociologickými aspekty vývoje výrobních sil), jakož i o urychlené vybudování psychologického ústavu se zmíněným oddělením sociální psychologie.

b) *Optimální kvalifikační struktura pro sociologická vědeckovýzkumná pracoviště je dnes pravděpodobně jeden vědecký pracovník na 2–3 pracovníky technické a odborné.* (Jinak je tomu pochopitelně na pracovištích vědecko-pedagogických.) *Navíc vyžaduje výzkum v oblasti sociologie (zejména pak výzkum veřejného mínění) vybudování speciálních rozsáhlých sítí tazatelů. Značné možnosti skýtá plánovaná perspektivní spolupráce sociologických institucí a statistické služby. Speciálním problémem je otázka využití strojů a početních stanic, kde sociologický výzkum pomalu začíná narážet na hranice kapacity i na kvalitu služeb. Z tohoto hlediska VKFS ČSAV předkládá předběžné návrhy na zajištění potřebných kapacit.*

Dělba práce mezi sociologickými pracovišti je vcelku vzato na náležité úrovni a nevyžaduje zvláštní opatření. Rovněž tak

je vcelku v pořádku začlenění sociologického výzkumu do soustavy výzkumu společenskovědního jako celku.

c) Praha je v současné době sociologickými pracovišti, výzkumy i pracovníky nasycena více než jiná centra. To však neznamená, že je přesycena. Naopak — řadu pražských pracovišť je třeba vzhledem k celkovému stavu sociologie u nás i nadále přednostně budovat.

Brno pocituje — podobně jako Bratislava — naléhavou potřebu vybudování jedné až dvou sociologických laboratoří schopných provádět empirický výzkum, pokud možno na vysokých školách.

Na Slovensku vyrostl v poslední době značný počet sociologických nebo sociologií se zabývajících pracovišť. Avšak vcelku vzato jsou tato pracoviště co do materiálního a kádrového vybavení i ostatních podmínek práce v poněkud horší situaci než pracoviště pražská. Je proto nezbytné jejich přednostní vybavení i soustavné úsilí o zvyšování jejich úlohy v koordinaci, plánování a rozvoji vědeckého výzkumu. Dále je nezbytné dobudovat síť sociologických pracovišť na Slovensku tak, aby v nejvýznačnějších směrech výzkumu existovala na Slovensku pracoviště schopná sledovat specifický aspekt výzkumu celostátního.

d) V oblasti sociologie existuje poměrně velmi dobrá spolupráce vysokých škol a akademických pracovišť. Do badatelského výzkumu se tu zapojují kromě celostátního vysokoškolského pracoviště (Ústav marxismu-leninismu pro vysoké školy), sociologických kateder filosofických fakult a specializovaných sociologických pracovišť VŠE a FONu i četné katedry marxismu-leninismu. Další rozvoj badatelského výzkumu v oblasti sociologie na vysokých školách záleží především na zlepšení objektivních podmínek sociologických kateder, což platí především pro filosofické fakulty.

e) Vědecké kolegium filosofie a sociologie ČSAV nepovažuje za účelnou žádnou jinou cirkulaci kádrů než tu, jež je vyvolávána konkrétními potřebami rozvoje vědeckého výzkumu nebo výuky.

Dosavadní formy takovéto cirkulace jsou dostatečné (např. studijní pobyty na ústavech, možnost zúčastnit se výuky na vysokých školách, přejímání polovičních úvazků apod.).

Příloha

PŘEDBEŽNÝ NÁMĚT NA VYBAVENÍ VÝPOČETNÍHO STŘEDISKA PRO SOCIO- LOGICKO-EKONOMICKÝ VÝZKUM PŘI ČSAV

1. Strojní vybavení — počítač:

Základní otázky, které zde nutno řešit, jsou:

- Má jít o stroj, konstruovaný pro matematické použití nebo pro zpracování hromadných dat? Takové dva druhy konstrukcí existují, a i když na obou typech lze řešit vše, bude stroj vždy výhodněji použit pro účely, pro které byl konstruován.
- Jaká má být kapacita? To se týká rychlosti, s jakou stroj pracuje, velikosti ústřední jednotky, množství periferních jednotek a jejich kapacity. Zvláště důležité jsou velikosti vnějších pamětí.
- Jaká bude nutná „kompatibilita“ s vybavením ostatních středisek, na něž budou zpracování navazovat?

Rozhodnutí k bodu a) a b) možno učinit až po konzultaci o záměrech ostatních ústavů ČSAV a eventuálně ostatních zájemců o používání výpočetní techniky. Bude záležet na charakteru požadovaných prací a jejich rozsahu. V tomto okamžiku se zdá pravděpodobné, že z řad ústavů ČSAV bude největší zájem o stroj matematického charakteru s co největšími možnostmi periferních jednotek, tj. asi střední počítač pro matematické účely. Dále nutno při výběru stroje uvážit, s kterými výpočetními středisky bude nutno kooperovat (viz bod c). Ekonomický ústav ČSAV bude pravděpodobně pro svá studia a ověřování výsledků potřebovat data od SSÚ, SPK, velkých podniků atd.

Kooperace s jinými výpočetními středisky bude přicházet v úvahu i pro eventuální externí zákazníky střediska ČSAV.

Kompatibilitu bude nutno zajistit alespoň na úrovni použitelnosti nositelů informací (např. magnetických pásek) pro všechny stroje, s jejichž spoluprací bude nutno počítat.

Rozhodnutí pro ten který stroj z hlediska kompatibility bude možné až po zásadním rozhodnutí, jak budou vybaveny naše sítě (např. sítě SSÚ, eventuálně různých ministerstev).

2. Software (souhrn standardních programů a podprogramů a ostatních pomůcek k programování):

Nutno dbát, aby stroj měl co nejširší

- software matematický (všechny stroje vedoucích světových firem tento požadavek splňují v tom smyslu, že existují standardní programy prakticky pro celou matematiku);
- software pro zpracování hromadných dat alespoň třídenní a základní;
- co nejširší vybavení souvisejících programů.

3. Pomocné stroje

Minimálně musí být středisko vybaveno děrovacími a přezkoušecími stroji (možno zapojit i stroje na automatické děrování) s popisovačem (štítků).

Množství těchto strojů bude záviset na druhu prací a způsobu kooperace s externími partnery.

4. Personální obsazení:

- Organizační příprava akcí, analýza, programování:
1 vedoucí programátor,
až 10 programátorů (zařazení: samostatný analytik nebo analytik), z toho cca $\frac{1}{2}$ až $\frac{2}{3}$ matematiků,
 $\frac{1}{2}$ až $\frac{2}{3}$ programátorů pro zpracování dat, se znalostí celého systému zpracování dat a organizační činnosti,
cca 2 technické síly (zařazení: programátor).
- Provoz:
vedoucí provozu,
2 operátorky na směnu — $2 \times 2 + 1$ rezerva = 5 operátorek,
3 technici, údržbáři (kvalifikace: elektromechanika, jemná mechanika),
2 administrativní síly (vstupní, výstupní kontrola).

5. Orientační odhad nákladů:

Roční mzdový fond	750 000 Kčs
Strojní vybavení	31 000 000 Kčs
(nové ceny)	

Není uvažována klimatizace, vybudování nebo adaptace místností, provozní potřeby (děrné štítky, papír apod.).

Shora uvedený námět platí jako informativní předběžná studie. Konkretizovat návrh možno až po příslušných jednáních se zájemci (ústavy ČSAV a zájemci externími) a vyjasnění konkrétních požadavků.

Početnost a struktura české inteligence v letech 1945—1948

JIRÍ MAŇÁK

Fakulta technické a jaderné fyziky ČVUT, Praha

V revolučním procesu let 1945—1948 došlo k určitým změnám v sociální struktuře české společnosti. Úkolem tohoto článku je ukázat, jak vypadala a jak se měnila jedna její část, česká inteligence.

Protože ve vymezení inteligence jako sociální skupiny není dosud jednoty, naznačíme nejdříve naše vlastní pojetí. Sociologickým pojmem inteligence označujeme relativně samostatnou společenskou vrstvu převážně duševně pracujících lidí, kteří na základě společenské dělby práce vytvářejí, rozšiřují a aplikují vědecké, světónázorové a umělecké hodnoty a profesionálně vykonávají činnost hospodářsko-organizační a veřejně správní.¹ V třídní struktuře kapitalistické společnosti (a také společnosti na přechodu od kapitalismu k socialismu) se její příslušníci rekrutují ze všech tříd a vrstev, ale nikoli rovnoměrně, a z hlediska svého sociálně ekonomického postavení představují okrajové části jednotlivých tříd, vytvářející plynulý přechod od jedné třídy k druhé. Rozdělení společnosti na třídy proniká společenskou dělbou práce na duševní a fyzickou, která se ve vyspělých společnostech vymanila z roviny vztahů mezi třídami, ale právě proto nemožno být třídní vztahy pro vymezení inteligence určující. Její rozhodující určení je dáno společenskou dělbou práce jako součástí rozvoje společenských výrobních sil. Rozdíly mezi prací převážně duševní a převážně fyzickou nestačí sice na odlišení inteligence od společenských tříd, ale jsou dostačující pro odlišení intelligen-

ce od fyzicky pracujících na jedné straně a od nepracujících, příživnických vrstev společnosti na druhé straně. Toto odlišení není ani stabilní, ani ostře ohraničené, nicméně však reálně existuje.

I když je pro plynulost přechodu mezi prací převážně duševní a převážně fyzickou velmi obtížné zařadit každého jednotlivého pracovníka buď mezi duševně pracující nebo mezi fyzicky pracující, přece jen se o to musíme pokusit a aplikovat naše obecné pojetí na existující statistické údaje. Za příslušníky inteligence považujeme především všechny pracovníci, kteří jsou v dobových statistikách vykazováni jako úředníci. Vedle administrativních, komerčních a technických úředníků jsou do této statistické kategorie zařazeni i inženýři, učitelé, lékaři, herci, novináři, soudci a příslušníci podobných povolání, pokud pracují v námezdním pracovním poměru. Dobová statistická kategorie „úředník“ je vlastně synonymum pro největší část inteligence, totiž pro inteligenci v námezdním pracovním poměru.² Dále k inteligenci počítáme duševně pracující příslušníky tzv. svobodných povolání (advokáty, notáře, soukromé lékaře, civilní inženýry a geometry, svobodné umělce atd.), pracující na vlastní účet a nevykořisťující cizí pracovní síly. Ve vztahu k buržoazii zahrnujeme do inteligence ty představitele svobodných povolání, kteří zaměstnávají námezdní pracovní síly, a ty vlastníky kapitálu, kteří se aktivně účastní řídicí práce a ve

¹ V zásadě vycházíme z definice inteligence, formulované J. Macků ve stati *K otázce postavení inteligence ve společnosti*: „Inteligence je samostatná společenská vrstva převážně duševně pracujících lidí, jejíž příslušníci vykonávají na základě společenské dělby práce tyto základní funkce: vytvářejí vědecké, umělecké a světónázorové hodnoty, šíří a aplikují tyto hodnoty, podílejí se na činnosti hospodářsko-organizační a veřejně správní“. Sborník prací filosofické fakulty brněnské university JEP, ročník IX—1960, řada sociálněvědná G 4, str. 47—48.

Protože nesouhlasíme s tvrzením J. Macků, že inteligence není součástí žádné třídy či mezitřídy (tamtéž str. 44), ani s jeho snahou vyčlenit z in-

teligence skupinu úřednictva v užším smyslu (tamtéž, str. 47 a 48), dovolili jsme si jeho definici upravit v otázce charakteru samostatnosti inteligence a v otázce charakteru jejího „podílení se“ na činnosti hospodářsko-organizační a veřejně správní.

² Ve statistikách se často objevuje kategorie „zaměstnanci ve vyšších službách“. Vedle povolání zahrnutých do statistické kategorie „úředníci“ jsou do ní zahrnováni ještě další zaměstnanci, které za příslušníky inteligence nepovažujeme: pomocný kancelářský personál (např. písařky na stroji), nižší odborní zaměstnanci (např. telefonistky, skladníci, pomocný zdravotnický personál), mistři, dozorci atd.

statistikách jsou vedeni jako činní majitelé a spolumajitelé.³

*

Pokusme se nejdříve rekonstruovat početní vývoj české inteligence a její zastoupení v obyvatelstvu. Protože oficiální statistika se zkoumáním třídní a sociální struktury obyvatelstva nezabývala, jsme odkázáni na zpětné propočty a odhady podle údajů zjišťovaných a tříděných podle jiných hledisek. Proto také nebude možné ve všech případech aplikovat naše obecné pojetí inteligence beze zbytku a vždy zjistit celkový rozsah a složení české inteligence. Někde se budeme muset spokojit jen s údaji o dílčích složkách — nejčastěji s údaji o „úřednictvu“, protože údaje o ostatních složkách buď zcela chybí nebo nejsou srovnatelné, a s jejich pomocí charakterizovat obecné vývojové tendence.

V roce 1900 představuje česká zaměstnaná inteligence („úřednictvo“) 1,66 % veškerého obyvatelstva českých zemí, v roce 1910 již 2,2 %, v roce 1921 3,35 % a v roce 1930 3,68 %. Vzrostlo tedy její zastoupení v obyvatelstvu v rozmezí 30 let více než dvojnásobně a v absolutních číslech více než dva a půl násobně.⁴ Pro dobu okupace nemáme sice srovnatelné údaje, ale z růstu úřednictva ve státní správě a z růstu zaměstnanců ve vyšších službách soukromých můžeme oprávněně soudit, že se početní rozmach inteligence nezastavil.

Pro období po osvobození bychom mohli na základě statistik nemocenského pojištění usuzovat na ještě rychlejší početní vzestup české inteligence, než vykazovalo období první republiky a okupace.⁵ Spolehlivější údaje o sociálním složení obyvatelstva českých zemí a o početnosti inteligence přináší však až první poválečný soupis obyvatelstva, provedený ke dni 22. 5. 1947, z jehož údajů je sestavena tabulka 1.

V této tabulce figuruje inteligence především ve statistické kategorii úředníků,

Tabulka 1

Sociální struktura obyvatelstva českých zemí v r. 1947⁶

Sociální skupina	V povolání činní	K povolání příslušní	Z 1000 obyvatel k sociálním skupinám příslušelo	
			r. 1930	r. 1947
Samostatní a nájemci	736 370	2 629 440	359	300
Úředníci	591 516	1 375 092	98	157
Dělníci a zřizenci	348 565	964 337	99	110
Dělníci	1 866 339	3 538 293	444	404
Neudána	4 903	255 199	—	29
Úhrnem	3 547 693	8 762 361	1000	1000

částečně je zahrnuta i do kategorie samostatných (příslušníci svobodných povolání a činní majitelé kapitalistických podniků). Pro tuto její druhou část nemáme celkové údaje o její početnosti. Jeden dílčí údaj uvádí, že ke svobodným povoláním příslušelo v Čechách 46 000 osob, tj. 0,81 % veškerého obyvatelstva Čech.⁷ Pokud tedy jde o početnost české inteligence v poválečném období, můžeme ji odhadovat asi na 16,5 % obyvatelstva českých zemí. Proti stavu v předmnichovské republice vzrostlo její zastoupení mezi obyvatelstvem o více než jednu polovinu.

Početní růst inteligence je společným znakem všech rozvíjejících se zemí, jeho tempo je však v jednotlivých zemích nespolečné. Pokusme se na základě dílčích porovnání naznačit jeho specifikum v našich podmínkách.

V USA v roce 1870 příslušníci inteligence představují 4,6 %, v roce 1910 11,4 % a v roce 1940 23,9 % výdělečně činného obyvatelstva.⁸ V Německu za-

³ Skupina činných majitelů a spolumajitelů výrobních podniků v průmyslu byla znárodněním na podzim 1945 — vyvlastněním a odstraněním z vedoucích míst — takřka zlikvidována.

⁴ Považujeme-li početní stav úřednictva v roce 1900 za 100 %, pak v roce 1930 vzrostl na 251,4 %. Vypočteno podle údajů Z. Pavlíka v jeho článku *Dynamika hospodářsko-sociální struktury obyvatelstva českých zemí*, *Demografie* 1959, č. 3, str. 150.

⁵ Srov. Statistická příručka CSR 1948, str. 37.

⁶ Statistický zpravodaj 1948, str. 265 a vlastní výpočty podle Statistické ročenky CSR 1948, str. 28. Tabulka počítá k osobám samostatně hospodařícím také národní správce zemědělských a živnostenských závodů, kdežto národní správce velkých podniků považuje za vedoucí úředníky. Ke zřizovatelům počítá vedle zřizovatelů veřejné služby gázišty u vojska, SNB, financí a vězeňské stráže, dále zaměstnance pověřené dozorem nad prací jiných a nižší odborné zaměstnance, pojištěné penzijně pro případ stáří.

⁷ Statistická příručka CSR 1948, str. 21.

městnanci a úředníci představovali v roce 1882 5 % veškerého výdělečně činného obyvatelstva, v roce 1907 11,7 %, v roce 1939 18,9 % a v roce 1950 19,9 %.⁹ Podobně z růstu podílu zaměstnanců mezi výdělečně činným obyvatelstvem můžeme usuzovat na poměrně značný růst podílu i počtu inteligence v některých dalších zemích. Podíl zaměstnanců mezi výdělečně činným obyvatelstvem vzrostl ve Francii mezi lety 1921—1945 z 18,2 % na 23,3 %, v Itálii mezi lety 1936—1954 z 15,6 % na 18,0 %, ve Švédsku mezi lety

1940—1950 z 28,6 % na 34,9 %, v Norsku mezi lety 1930—1950 z 20,7 % na 28,5 %, v Dánsku v témž časovém rozpětí ze 20,1 % na 28,9 %, ve Švýcarsku mezi lety 1920—1950 z 21,6 % na 29,6 % a v Rakousku mezi lety 1934—1951 z 21,5 % na 32,0 %.¹⁰

Shrneme-li již uvedené a další dostupné údaje z českých zemí, dostaneme hodnoty, které uvádí tabulka 2.

Zastoupení úřednictva (tj. zaměstnané inteligence) mezi ekonomicky činným obyvatelstvem českých zemí se dá při-

Tabulka 2

Výdělečně činné obyvatelstvo českých zemí v letech 1900—1950¹¹
v číslech absolutních

Rok	1900	1910	1921	1930	1937	1947	1950
Celkem	4 574 992	4 868 361	4 332 596	5 086 575	...	3 547 693	3 460 679
Z toho:							
a) úředníci	156 902	223 255	334 841	392 568	451 337	591 519	652 912
b) zaměstnanci (včetně úředníků)	...	...	...	793 010	...	940 081	1 071 960

v číslech relativních

Rok	1900	1910	1921	1930	1937	1947	1950
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Podíl úředníků	3,42	4,58	7,72	7,71	...	16,67	18,80
Podíl zaměstnanců	...	...	...	16,59	...	26,49	30,97
Růst úřednictva roku 1900 — 100 %	100,0	142,27	213,41	250,20	287,65	377,00	414,85

⁹ Srov. Kľofáč—Tlustý: *Soudobá sociologie*, NPL 1965, str. 352. V roce 1940 bylo v USA 32,9 % nefyzicky pracujících zaměstnanců z celkového množství ekonomicky činných osob. Podlé L. Dziedzinské: *Príspevok k sociologickému pojetí inteligence*, kandidátská disertační práce, ÚML 1966, str. 276.

¹⁰ Srov. Kľofáč—Tlustý: *Soudobá sociologie*, str. 353. Údaj pro rok 1950 se vztahuje jen na území NSR.

¹¹ Otázky míru a socialismu 1960, č. 5, str. 50.

¹² Údaje o počtu výdělečně činného obyvatelstva

a úředníků do roku 1930 jsou převzaty z citovaného článku Z. Pavlíka, *Demografie* 1959, č. 2, str. 150; údaj o úřednictvu je autorův vlastní výpočet z čísel o příslušnosti veškerého obyvatelstva k jednotlivým sociálním skupinám, stejně jako údaje k letům 1947 a 1950, které autor vypočetl na základě údajů Statistické ročenky ČSR 1948, str. 28—29 a pramenného díla Sčítání lidu v republice Československé ke dni 1. března 1950, díl II., SÚS Praha 1959, str. 1951. Všechna uvedená relativní čísla jsou autorovy vlastní výpočty.

blíže srovnat v roce 1910 se stavem, jaký byl v USA v tomto směru v roce 1870; těsně před začátkem druhé světové války bylo podobné jako v USA v roce 1910; v roce 1950 se dá počet nefyzicky pracujících u nás srovnávat se stavem, jaký byl v USA v roce 1940. Zastoupení zaměstnanců mezi ekonomicky činným obyvatelstvem českých zemí po druhé světové válce se dá zhruba přirovnat ke stavu, jaký byl ve stejné době v Dánsku, Norsku, Švýcarsku a Rakousku. Vzhledem k nižšímu výchozímu stavu za předmnichovské republiky byl ve srovnání s uvedenými zeměmi růst zaměstnanců v českých zemích rychlejší. České země měly v poválečné době relativně více zaměstnanců než Německo, Itálie a Francie. Z hospodářsky vyspělých zemí se zdají být před nimi jen dvě země — USA a Švédsko.

Na první pohled vypadá tempo růstu české zaměstnané inteligence vskutku úctyhodně: za půl století vzrostl její počet více než čtyřnásobně, přičemž nej-

větší rozmach spadá do let kolem první a druhé světové války. Bylo to v souladu s potřebami a možnostmi českých zemí a ČSR vcelku, šlo o růst organický nebo o nezdravé bujení? Abychom mohli odpovědět na tyto jistě důležité otázky, musíme znát, jak se na celkovém početním růstu české inteligence podílely jednotlivé její složky. S pomocí těchto poznatků budeme moci poukázat na rozhodující příčiny celkového početního růstu.

Za východisko nám poslouží analýza diferenciac české inteligence podle hlavních oborů její činnosti (tzv. diferenciac horizontální). Protože nejsou k dispozici údaje, které by umožnily sledovat podrobně její vývoj mezi lety 1930—1947, musíme se spokojit se statistickými údaji z května 1947. (Viz tab. 3.)

Relativně nejvíce příslušníků inteligence zaměstnávala veřejná správa a služba. Je to odedávna jeden z nejdůležitějších úseků jejího působení, zde plní své společenské poslání většina nevýrobní inteli-

Tabulka 3

Ekonomicky činné obyvatelstvo českých zemí v roce 1947¹²

Pracovní odvětví	Celk. počet činných osob (v číslech) absolutních)	Z celkového počtu činných osob příslušných odvětví představovali (v číslech relativních)			
		samostatní a nájemci	úředníci	dřívodoucí a zřizenci	dělníci
Zemědělství, lesnictví a rybářství	646 761	64,41	1,67	1,98	31,94
Těžba nerostů	125 009	0,62	7,13	5,81	86,44
Průmysl a řemesla	1 645 388	10,16	9,44	6,15	74,25
Obchod a peněžnictví	304 772	28,51	30,38	21,53	19,58
Doprava	219 322	5,03	27,12	45,35	22,50
Veřejná správa a služba	453 028	2,28	54,86	11,29	31,57
Svobodná povolání	25 222	23,57	44,29	12,91	19,23
Ostatní	128 181				
Celkem v číslech absolutních	3 547 693	736 370	591 519	348 565	1 866 339
v číslech relativních	100,00	20,78	16,70	9,84	52,68

¹² Podle Statistické ročenky ČSR 1948, str. 28—29. Všechna čísla relativní vypočetl autor.

gence. Druhým úsekem, ve kterém mají příslušníci inteligence většinu a fyzicky pracující jen funkci pomocnou, je úsek svobodných povolání. V dalších odvětvích je již inteligence v menšině. Projevu se v nich pozoruhodná skutečnost: čím blíže má to které odvětví k materiální výrobě, tím je zastoupení inteligence mezi jeho pracovníky nižší. Relativně malé zastoupení duševních pracovníků v odvětvích materiální výroby by umožňovalo předpokládat prosazování vývojové tendence, která by toto zaostávání postupně zmenšovala. Podle tohoto předpokladu by se mělo těžiště přírůstků inteligence přesouvat do oblasti materiální výroby a oběhu. Porovnejme tento předpoklad se skutečným vývojem, který zachycuje tabulka 4.

Tabulka 4

Vývoj struktury úřednictva českých zemí v letech 1921—1947¹³

Pracovní odvětví	1921		1930		1947	
	v číslech absolutních	v %	v číslech absolutních	v %	v číslech absolutních	v %
Zemědělství, lesnictví a rybářství	12 650	3,67	9 370	2,35	9 662	1,63
Průmysl a živnosti	75 914	21,98	109 436	27,39	164 113	27,74
Obchod a peněžnictví	53 015	15,35	74 548	18,66	92 581	15,65
Doprava	53 629	15,53	47 002	11,79	59 471	10,05
Veřejná správa a služba	149 893	43,41	131 792	32,96	248 527	42,01
Svobodná povolání			27 187	6,80	11 173	1,88
Ostatní	225	0,06	189	0,05	5 989	1,04
Úhrnem	345 332	100,00	399 524	100,00	591 516	100,00

Skutečný vývoj struktury české zaměstnané inteligence probíhal odlišně od našeho předpokladu. Například v zemědělství se počet zaměstnané inteligence po roce 1921 snížil dokonce i absolutně (zřejmě v důsledku první pozemkové reformy) a mezi roky 1930—1947 v podstatě stagnuje, takže relativně, v poměru k celkovému počtu inteligence, dochází k podstatnému poklesu. U průmyslové výroby se náš

předpoklad realizoval jen v letech 1921 až 1930, kdežto v dalším období vykazovala inteligence v průmyslu jen takový přírůstek, že v roce 1947 v ní byl zaměstnán zhruba stejný podíl celkového množství inteligence jako v roce 1930. Obchod a peněžnictví, přes početní růst inteligence zaměstnané v těchto odvětvích, se v roce 1947 podílely na celkovém počtu přibližně stejně jako v roce 1921. V dopravě dochází v prvním období k poklesu absolutnímu i relativnímu, a vzestup v druhém období je poměrně malý, takže v roce 1947 doprava zaměstnává menší část celkového počtu inteligence než v roce 1921. Náš předpoklad se plně realizoval jen ve svobodných povoláních, která prodávají zřejmý úpadek. Naproti tomu největší podíl z celkového po-

četního růstu zaměstnané inteligence si přisvojí veřejná správa a služba. I když v číslech absolutních počet inteligence mezi lety 1930—1947 roste ve všech odvětvích s jedinou výjimkou svobodných povolání, nejvíce se o něj zasloužily veřejná správa a služba, a na druhém místě průmyslová výroba.

V čem spočívají skutečné příčiny početního růstu zaměstnané inteligence a

¹³ Sestaveno a vypočteno podle údajů Statistické příručky CSR III, SÚS Praha 1928, str. 310, Sta-

tistické ročenky CSR 1934, str. 16—17 a Statistické ročenky CSR 1948, 28—29.

jeho nerovnoměrnost? Obecná odpověď, že tento růst a jeho charakter byl způsoben potřebami rozvoje výroby, nás sotva může uspokojit. Musíme se ptát konkrétně, zda byl vyvolán potřebami technického vývoje (rozšiřováním mechanizace, příp. zaváděním automatizace), lepší organizací práce nebo alespoň nutností řídit podstatně větší počet fyzicky pracujících. Statistické údaje nás nutí odpovědět záporně: i když technický pokrok nezůstal od roku 1930 stát, nedošlo k žádným převratům v technice nebo technologii, ani počty fyzicky pracujících nerostly tak, aby mohly být označeny za příčinu početního růstu inteligence. Zbývá jediné vysvětlení — početní růst zaměstnané inteligence v českých zemích byl vyvolán příčinami mimotechnickými a v podstatě mimoekonomickými. Dochází k němu v podmínkách války a okupace, po zavedení přísné evidovaného a administrativně regulovaného vázaného hospodaření. Protože technické vybavení duševní práce nijak výrazněji nepokročilo a celkový objem duševní práce se podstatně zvětšil, dochází také ke zvýšení počtu duševních pracovníků. Tedy ne rozvoj výroby, ale potřeby regulace výrobních a rozdělovacích procesů podle potřeb války a okupace musíme označit za hlavní příčinu početního růstu zaměstnané inteligence v českých zemích. Jako druhou, vedlejší příčinu můžeme označit mocenskými prostředky urychlovaný proces koncentrace výroby podle říšskoněmeckého vzoru.

Jenže jak vysvětlit skutečnost, že k početnímu růstu ještě vyššímu než za okupace dochází i po osvobození? Tu je třeba říci, že s koncem války a okupace se zdaleka ještě nevytvořily podmínky k tomu, aby tzv. vázané hospodářství mohlo být nahrazeno nějakým jiným způsobem organizace a řízení výroby a rozdělování, méně náročným na rozsah duševní práce (např. volně působícím tržním mechanismem). Naopak, podmínky, které zvýšený početní růst inteligence vyvolaly, působí dál; pomíjejí však některé mimoekonomické zábrany, které ho do jisté

míry přece jen omezovaly (používání takových brutálních donucovacích prostředků, jako nucené nasazování do výroby, zatýkání, popravy atd.). Právě proto se početní růst zaměstnané inteligence po osvobození nejen nezastavuje, ale dosahuje ještě vyššího tempa. Důkazem správnosti tohoto tvrzení je zřejmě početní růst zaměstnanců tzv. vyšších služeb v průmyslové výrobě, stejně jako skutečnost, že k podobnému vzestupu, i když ne v takovém rozsahu, dochází i v obchodě, peněžnictví a dopravě.¹⁴

Ani v oblasti veřejné správy a služby příliš nechybíme, uvedeme-li do příčinné souvislosti růst zde zaměstnané inteligence s potřebami vázaného hospodářství, přidělového systému ve výrobě i v osobní spotřebě, s potřebami evidence a kontroly pohybu obyvatelstva a rozdělování pracovních sil, s vyhrazením rozhodovací a schvalovací pravomoci státním orgánům i ve věcech dříve „soukromých“ atd. Po osvobození se na tomto úseku prosazuje podobná tendence jako na úseku hospodářském, jen s tím rozdílem, že růst inteligence zde zaměstnané se po celé období do února 1948 prakticky nezastavil a dosáhl mnohem vyšší úrovně. Vedle toho ještě obnova veřejného politického života, činnosti politických stran, masových a zájmových organizací vyvolala naléhavou potřebu inteligence profesionálně činné v této sféře, pracovníků stranických, odborových, spolkových a jiných aparátů.¹⁵

Kdyby naše teze o přidělovém (vázaném) hospodářství jako hlavní příčině početního růstu zaměstnané inteligence byla správná, vyplývalo by z ní, že početní růst se netýkal všech složek statistické kategorie „úředníci“ stejně, ale že byl způsoben výlučně nebo převážně růstem úřednictva v užším slova smyslu, pracovníků administrativy hospodářských podniků a státních orgánů, tedy oblasti mechanické, málo kvalifikované duševní práce.

Statistické údaje dostupné pro hospodářskou oblast neumožňují v plném rozsahu ověření našeho předpokladu. Z díl-

¹⁴ Podle čísel o vývoji zaměstnanosti v celé ČSR počet zaměstnanců vyšších služeb v hospodářském sektoru po osvobození roste až do dubna 1946, od té doby se jeho index v podstatě ustaluje na hodnotě 133, považujeme-li rok 1937 za 100. Pozoruhodné je, že se znovu začíná zvyšovat v době ztřeštěného zápasu o moc v posledním čtvrt-

letí 1947 a v prvních měsících roku 1948. Srov. Statistická ročenka ČSR 1948, str. 71.

¹⁵ Podle Statistické příručky ČSR 1948, str. 38 bylo v celé ČSR na tomto úseku zaměstnáno 62 326 dělníků a 48 903 zaměstnanců ve vyšších službách. Většinu zaměstnanců ve vyšších službách lze považovat za příslušníky inteligence.

čího údaje z května 1942 je zřejmé, že zaměstnanci tzv. vyšších služeb v průmyslu se skládali z 30,4 % techniků, z 14,4 % mistrů a z 55,2 % obchodně administrativních úředníků.¹⁶ Naprostá převaha úředníků podnikové administrativy, která se v letech po osvobození spíše dále zvyšovala než snižovala, náš předpoklad do jisté míry potvrzuje.

Snadněji si svou hypotézu můžeme ověřit na úseku veřejných služeb, neboť v tomto případě statistická data umožňují podrobněji poznat jeho vývoj a strukturu. Zůstaneme nejdříve jen u stát-

ní správy a státních podniků (tzv. samosprávu, resp. lidovou správu ponecháme zatím stranou) a ukážeme si vývoj jejich jednotlivých složek od konce předmnichovské ČSR přes protektorát až do začátku roku 1948. (Viz tab. 5.)

Vyloučíme-li z našich úvah otázku početnosti důstojnického sboru a zaměstnanců armády a veřejné bezpečnosti,¹⁸ můžeme tvrdit, že početní růst státních zaměstnanců byl vytvářen rozšiřováním tří složek: úřednictva v užším slova smyslu, podúředníků a zřízenců, pomocných zaměstnanců a dělníků. Počty soudců, učí-

Tabulka 5

Státní zaměstnanci v českých zemích v letech 1937–1948¹⁷

Zaměstnanecká kategorie	1. 1. 1937	30. 7. 1940	31. 5. 1944	31. 1. 1947	1. 10. 1947	31. 1. 1948
Úředníci	68 410	54 278	44 251	69 661	84 355 (29 942)	90 184
Soudci	3 200	1 801	1 336	2 065	1 991	2 208
Lékaři	1 971	917	851	1 006	1 278	1 186
Učitelé	81 849	43 278	39 585	57 009	58 243	59 497
Důstojníci a gážísté armády a policie	...	13 494	20 265	...	49 202	...
Podúředníci, zřízenci a pomoc- ný kancelářský personál	119 729	92 248	64 500	96 405	86 058 (33 557)	82 184
Dělníci a pomocní zřízenci	49 615	30 116	24 253	36 046	38 146 (58 742)	39 016
Smluvní zaměstnanci	1 788	1 093	8 217	11 832	14 465	12 973
Zaměstnanci na systemizova- ných místech celkem	326 552	237 233	203 258	274 024	333 738	287 248
Zaměstnanci v tzv. neregulo- vaném služebním poměru	—	—	84 756	161 128	122 241	144 990
Státní zaměstnanci celkem	326 552	237 233	288 014	435 152	455 979	432 238

Poznámky k tabulce:

- a) Údaje z r. 1937 a 31. 1. 1947 nezahrnují zaměstnance ministerstva národní obrany.
b) Do počtu smluvních zaměstnanců v roce 1944 je zahrnuto mužstvo vládního vojska (3 862 osob).

- c) Údaje z 1. 10. 1947 umožňují přiřadit osoby v tzv. neregulovaném služebním poměru podle povahy vykonávané práce ke kategoriím úředníků, zřízenců a dělníků. Proto jsou uvedeny v závorce pod počtem osob příslušných kategorií na systemizovaných místech.

¹⁶ Autorův výpočet z dat Statistické ročenky Protektorátu Čechy a Morava 1943, str. 57.

¹⁷ Tabulka je sestavena na základě autorových výpočtů z údajů Statistické ročenky ČSR 1938, str. 294. Statistisches Jahrbuch für das Protektorat Böhmen u. Mähren 1941, str. 322–325, a 1944, str. 354–355, Statistické ročenky ČSR 1948, str. 278 a

materiálů jednorázového šetření služebních příjmů k 1. 10. 1947 v archivu ÚRO 1465/0104.

¹⁸ Na podzim 1947 se početní stav důstojníků a gážístů armády a SNB příliš neliší od stavu v březnu 1939. Statistisches Jahrbuch für das Protektorat Böhmen und Mähren 1941, str. 322–323, uvádí k 15. 3. 1939 celkový počet důstojníků a gážístů armády, policie a četnictva číslíci 45 656.

telů a lékařů rostou zcela nepatrně nebo stagnují a celkově zůstávají v letech 1945 až 1948 hluboko pod úrovní předmnichovské republiky.

Při zkoumání početního vývoje úřednictva v užším smyslu dojdeme k zajímavým poznatkům. Po zřízení protektorátu počet úředníků klesá asi o jednu třetinu proti stavu před mnichovským diktátem, což by v podstatě odpovídalo úbytku obyvatelstva a území. V dalším roce se již projevuje znatelný vzestup. Statistiky z let 1943 a 1944 sice vykazují pokles, ale jde o pokles jen zdánlivý. Zároveň s poklesem úřednictva na systemizovaných místech se totiž objevuje nová početná skupina zaměstnanců v tzv. neregulovaném služebním poměru. Můžeme oprávněně předpokládat, že tito zaměstnanci nejsou ustanovováni záměrně, protože vykonávají úkony a práce dočasné, přechodné, které v mírovém životě, v „normálních podmínkách“, nebude třeba dělat. Údaje z října 1947 nám pomohou záhadu zaměstnanců v tzv. neregulovaném služebním poměru rozluštit. Dá se z nich totiž poznat, že jde z jedné čtvrtiny o úředníky, z jedné čtvrtiny o zřízence a zbývající polovinu tvoří pomocní zaměstnanci. To znamená, že po osvobození bylo vedle obrovského růstu úředníků na systemizovaných místech ještě dalších asi 30 000 lidí zaměstnáno administrativními pracemi, takže počátkem roku 1948 stát zaměstnával jen v českých zemích takřka dvojnásobný počet úředníků — při podstatně nižším počtu obyvatelstva — než před válkou!

Podobný obraz dává i statistika zaměstnanců tzv. lidové správy, tj. zaměstnanců národních výborů různých stupňů a podniků v jejich správě. Koncem srpna 1946 jich bylo celkem 118 869, z toho 32 135 úředníků.¹⁹ Dvě třetiny úředníků byli úředníci smluvní, přijatí většinou v letech okupace a bezprostředně po osvobození. Ve srovnání s počtem zaměstnanců tzv. samosprávy za předmnichovské republiky a za protektorátu rostly počty všech slo-

žek — dělníků, zřízenců i úředníků —, ale vzestup úřednictva byl relativně nejvyšší a v letech 1947 a 1948 dále sílil.²⁰

Statistické údaje o počtu a růstu zaměstnanců státní a veřejné správy se tedy zdají plně potvrzovat naši hypotézu o vázaném, přidělovém hospodářství jako hlavní příčině početního růstu české zaměstnané inteligence: tento způsob řízení veřejných záležitostí si vynucuje vysoké počty administrativních úředníků a jim k ruce stojících pomocných zaměstnanců.

*

Dosud jsme se zabývali jen inteligenci v zaměstnaneckém poměru, která sice představuje největší a nejdůležitější složku inteligence, ale přece jen ne inteligenci veškerou. Je proto třeba si všimnout i inteligence v tzv. svobodných povoláních a také buržoazní inteligence v sociálně ekonomickém smyslu. Příslušníků druhé skupiny nebylo nijak mnoho. Statistika ze srpna 1945, tedy z doby před znárodněním, uvádí, že činní majitelé a spolumajitelé průmyslových podniků představovali 1,2 % veškerého osazenstva, tj. cca 11 000 osob.²¹ Znárodnění v říjnu 1945 jejich počet zkorigovalo takovým způsobem, že po něm představují početně zcela nepatrnou veličinu. Podobně počet příslušníků tzv. svobodných povolání, které můžeme zahrnout do sociální skupiny inteligence a kteří sociálně ekonomicky patří k maloburžoazii, nebyl po osvobození nijak vysoký. Z největší části byl tvořen advokáty, lékaři a umělci. Údaje o svobodných povoláních podle oborů buď zcela chybějí nebo jsou velmi sporné. Zvlášť citelná je tato mezera při zjišťování počtu pracovníků v oblasti kultury a umění. Zjišťovat jejich počet podle počtu členů jednotlivých uměleckých spolků by bylo velmi pracné a poměrně málo přesné vzhledem k obrovské roztržiténosti, rozdílnosti nároků na členství i proto, že značná část umělců nebyla organizována vůbec nikde, nebo naopak v několika spolcích najednou.²²

*

¹⁹ Vypočteno podle Statistické ročenky CSR 1948, str. 279.

²⁰ M. Klimeš a M. Zachoval v článku *Příspěvek k problematice únorových událostí*, Čs. časopis historie 1958, str. 204, s odvoláním na prameny v archivu ÚV KSČ uvádějí, že k 31. 1. 1948 lidová správa v celé CSR měla 90 424 administrativních zaměstnanců.

²¹ Podle Statistického zpravodaje 1946, str. 6–8.

Byla to jen malá část celkového počtu kapitalistů. J. Frank ve sborníku *Problémy ekonomie lidové demokracie*, vyd. ÚV KSČ 1949, str. 30, uvádí, že v roce 1947 kapitalisté představovali 6 % celkového počtu obyvatelstva.

²² A. C. Nor v *Právu lidu* 16. 6. 1946 uvádí, že v Syndikátu českých spisovatelů bylo sdruženo 1 200 spisovatelů; B. Brouk o rok později ve *Svobodném zítřku* 1947, č. 8, str. 5, uvádí již 1 400. *

Tabulka 6

Příslušníci inteligence v českých zemích podle osobních povolání ke dni 22. 5. 1947²³

Druh povolání		Samostatní	Zaměstnaní	Úhrnem	
				absolutně	v %
Strojní a elektrotechničtí inženýři a technici		476	22 360	22 836	4,31
Stavitelé		3 710	6 886	10 596	1,20
Úředníci v podnikové správě		—	252 322	252 322	47,60
Soudci		—	1 811	1 811	0,34
Úředníci ve veřejné správě		—	124 141	124 141	23,47
Profesoři		—	8 851	8 851	1,65
Učitelé		1 122	53 023	54 145	10,12
Vědeckí pracovníci		67	954	1 021	0,19
Duchovní		—	8 248	8 248	1,56
Lékaři		2 646	5 141	7 787	1,47
Zvěrolékaři		230	580	810	0,16
Zubní technici		1 650	2 615	4 265	0,81
Lékárníci		1 059	1 575	2 634	0,50
Porodní asistentky		2 415	610	3 025	0,58
Ošetřovatelé a jiné odborné zdravotnické síly		323	10 226	10 549	1,99
Sociální pracovníci		—	3 025	3 025	0,57
Advokáti a notáři		2 388	563	2 951	0,56
Spisovatelé a novináři		455	1 772	2 227	0,42
Umělci		1 664	2 613	4 277	0,80
Hudebníci, zpěváci a tanečníci		863	2 999	3 862	0,73
Artisté		578	50	628	0,01
Vyšší osobní služby		69	537	606	0,01
Úhrnem	absolutně	19 715	510 852	530 567	—
	v procentech	3,72	96,28	—	100,00

²³ Soupisy obyvatelstva v ČSR v letech 1946 a 1947, Československá statistika sv. 184, Praha 1951, str. 512–13. Mezi stavitelé jsou započtení též stavební architekti, civilní i lesní inženýři a civilní geometři. K úředníkům v podnikové správě jsou počítáni

prokuristé, disponenti, pokladní, účetní, statistici, korespondenti, stenografové a sekretářky. Do rubriky soudců jsou zahrnuti i prokurátoři, mezi úředníky veřejné správy jsou započtení zaměstnanci zastupitelských úřadů a vojenské osoby z

Při zkoumání početnosti a struktury české inteligence nás zajímá nejen to, kde (ve kterých odvětvích) její příslušníci působí, ale i jak působí, tj. jaká konkrétní povolání vykonávají. Pro tuto stránku struktury české inteligence máme první informace až ze soupisu obyvatelstva z května 1947. Jeho výsledky nám také pomohou ukázat celkový poměr mezi inteligencí zaměstnanou a samostatnou, pracující na vlastní účet. (Viz tab. 6.)

Tento první pokus o zjištění osobních povolání v čs. statistice vykazuje některé nedostatky, které citelně vadí zejména u technické inteligence. Tak např. pod osobním povoláním „horník“ jsou uvedeni vedle fyzicky pracujících horníků i báňští inženýři a technici, činní přímo v provozu. Podobně je tomu i s pojmy hutník, chemik, lesník, zemědělec atd. Na druhé straně však velikou výhodou soupisu z roku 1947 je, že striktně odlišuje činnost ve správě od činnosti přímo v provozu.

Aby údaje předchozí tabulky byly úplné, museli bychom je doplnit o počty technické inteligence. Pomůžeme-li si analogií ze sčítání lidu v roce 1950, můžeme její množství odhadnout na cca 82 000.²⁴

Z přehledu osobních povolání české inteligence — snad ještě více než ze všech dosud uvedených údajů — je zřejmé, že přímo zdrcující většinu české inteligence tvoří úřednictvo státní a podnikové administrativy. V naší tabulce je to více než 71 %. Administrativní úředníci byli tedy daleko nejmasovější složkou inteligence v letech 1945-1948. Na druhém místě byla inteligence technická, jejíž počet jsme odhadli na 82 000. Vysokoškolsky vzdělaní inženýři v ní tvoří poměrně malou část.²⁵ Třetí masovou složkou inteligence byli učitelé různých stupňů a druhů škol. Mezi masové složky inteligence bychom snad ještě mohli zahrnout inteligenci zdravotnickou, ačkoli za dosud uvedenými skupinami zůstává hodně pozadu.

Nejdůležitější jádro inteligence, tvůrčí inteligence vědecká a umělecká, představuje jen nepatrný zlomek celkového počtu, přibližně 2 %. Zvláště je třeba se pozastavit nad nepatrným počtem vědeckých pracovníků. I kdybychom k nim zahrnuli všechny učitele vysokých škol, tvořili by jen asi půl procenta celkového počtu inteligence. Je to nesporně příznak velmi zanedbaného stavu vědy.

Uvedená tabulka dává také možnost nahlédnout do sociálně ekonomické struktury české inteligence. Vyplyvá z ní naprosto přesvědčivě, že obrovská většina pracovala v námezdním poměru — 96,28 % počtu inteligence tabulkou zachycené (ve skutečnosti ještě o nějaký zlomek procenta více vzhledem k tomu, že technická inteligence, jejíž většinu tabulka nezachycuje, pracovala prakticky všechna v námezdním poměru). Ekonomicky samostatní příslušníci inteligence, tj. jak příslušníci svobodných povolání, tak příslušníci buržoazie činní v povoláních inteligence, tvoří jen nepočetnou menšinu. Jejich význam byl v jednotlivých oborech nestejný. U technické inteligence byl v podstatě zanedbatelný. Výjimku tvoří jen stavitelé a příslušníci podobných profesí, jichž více než třetina (35,1 %) podnikala samostatně. Větší význam mají u některých nevýrobních povolání inteligence: u advokátů činí 80,9 %, u lékařů 34 %, u lékárníků 40,3 %, u zubních techniků 38,7 %, u porodních asistentek 79,8 %. S výjimkou nepočetné skupiny artistů (92 % samostatných) jsou příslušníci svobodných povolání v menšině i mezi inteligencí uměleckou: 38,2 % mezi malíři, sochaři, dirigenty, režiséry a příslušníky podobných povolání, 22,4 % mezi hudebníky, zpěváky a tanečníky a 20,5 % mezi spisovateli a novináři. S výjimkou tří nepočetných skupin (advokáti, porodní asistentky a artisté) má ve všech ostatních intelektuálních povoláních zaměstnaná inteligence naprostou převahu a

povolání. Mezi profesory jsou zařazeni profesoři a ředitelé středních a odborných škol, vysokoškolské profesoři, docenti a asistenti. Mezi učitele nejsou zahrnuti katecheti a soukromí učitelé tance a tělocviku. Za vědecké pracovníky jsou považováni také knihovníci, archiváři, preparátoři a konzervátoři. Mezi ošetřovatele a ostatní odborné zdravotnické síly jsou počítáni ošetřovatelé nemocných, instrumentárky, dietní sestry, lékařští a lékárenští laboranti. K sociálním pracovníkům jsou počítáni ústavní vychovatelé a poradci pro volbu povolání, ke spisovatelům a novinářům také překladatelé a reportéři. Pojem umělec zahrnuje akademické malíře, sochaře, grafiky, rytce, dirigenty, režiséry, herce, operní pěvce a baletní mistry,

nikoli však průmyslové kreslíče a grafiky. K hudebníkům, zpěvákům a tanečníkům jsou přičítáni také rozhlasoví hlasatelé a učitelé tance, k artistům varietní umělci, kočovní herci, sportovní učitelé a sportovci z povolání. K vyšším osobním službám se počítají soukromí vychovatelé, horští a muzejní průvodci, průvodci cizinců a daňoví poradci.

²⁴ V roce 1950 působil v českých zemích 88 271 techniků v zaměstnaneckém poměru, 573 pracovalo samostatně bez zaměstnanců a 940 zaměstnávalo další pracovníky. Podle Sčítání lidu v ČSR ke dni 1. března 1950, díl II, SÚS Praha 1958, str. 245.

²⁵ Podle B. Paura, Svobodné noviny 28. 8. 1947, působil v celé ČSR v roce 1946 asi 16 000 inženýrů. L. Frejka v Tvorbě 1948, str. 404 jich uvádí pro rok 1948 asi 18 000.

v některých je tento způsob zapojení do plnění celospolečenských funkcí jedinou existující formou (u soudců, duchovních, sociálních pracovníků a prakticky všeho úřednictva). *

Dosud jsme se zabývali jen dvěma stránkami diferenciací inteligence, totiž diferenciací horizontální a diferenciací sociálně ekonomickou. Pokusme se ještě alespoň zhruba uvést diferenciaci vertikální, tj. postavení v hierarchii funkcí. Údaje ze srpna 1945 týkající se průmyslu v českých zemích ukazují, že na vedoucí pracovníky připadalo 1,5 % a na podřízené, výkonné duševní pracovníky 14,2 % veškerého osazenstva průmyslových závodů té doby,²⁶ čili na jednoho řídicího pracovníka deset podřízených. Soupis obyvatelstva z května 1947 dává možnost vypočíst, že z celkového množství inteligence zaměstnané v jednotlivých pracovních odvětvích představovali pracovníci ve vedoucím postavení v zemědělství 14,0 %, v lesnictví 6,4 %, v těžbě nerostů 3,8 %, v průmyslu a řemeslech 5,4 %, v obchodě 15,4 %, v peněžnictví 6,0 %, v dopravě 4,3 %, ve veřejné správě a soudnictví rovněž 4,3 %, v zájmové samosprávě 2,9 %, ve školství 16,6 %, ve zdravotnictví a sociální péči 4,8 % a ve svobodných povoláních 4,0 %. Celkově pracovalo v květnu 1947 ve vedoucím postavení 41 770 příslušníků zaměstnané inteligence, tj. 7,2 % celkového počtu.²⁷

Statistika do roku 1948 nezjišťovala kvalifikační strukturu inteligence, úroveň a zaměření jejího vzdělání. Teprve sčítání lidu z roku 1950 se zabývalo otázkami vzdělání. Protože jeho výsledky byly zpracovány podle jednotlivých věkových skupin, můžeme z nich odhadnout stav vzdělanosti obyvatelstva i pro léta 1945 až 1948.²⁸

Vzdělání vyšší než základní (tj. ukončenou školu vyššího typu než je škola obecná, měšťanská nebo pokračovací) mohlo mít v letech 1945–1948 cca 820 000 obyvatel. Z toho asi 54 900 absolvovalo vysokou školu (33 200 universitního a

21 700 technického směru), asi 58 000 učitelský ústav, absolventů gymnasií a reálék mohlo být asi 128 700, absolventů vyšších odborných škol asi 114 800 (z toho asi 37 600 absolventů vyšších průmyslovek), absolventů nižších odborných škol asi 464 000 (z toho 174 000 absolventů nižších průmyslovek).

Podle dosaženého vzdělání by mělo patřit k inteligenci mnohem více osob, než kolik jsme zjistili zkoumáním oborů pracovní činnosti inteligence (591 000) a charakteru vykonávané činnosti (580 000). Rozdíl nemůže být způsoben jenom počtem příslušníků inteligence, kteří již byli v penzi (jejich počet se mohl pohybovat mezi 150–170 tisíci). Navíc víme zcela určitě, že některá povolání inteligence vykonávaly i osoby, které měly vzdělání pouze základní. Z těchto skutečností vyplývá závěr, že zdaleka ne všichni, kdo dosáhli vyššího vzdělání, skutečně také vykonávali intelektuální povolání.

Pokud jde o věkové složení české inteligence, v roce 1947 nejpočetnější skupinu představovali mladí lidé mezi 20–30 lety (169 976), pak následuje skupina mezi 30–40 lety (155 113). Ostatní skupiny jsou početně slabší (skupina 40–50letých 116 987, skupina 50–60letých 62 445).²⁹

Za zmínku stojí i prostorové rozmístění. Česká inteligence se soustřeďovala převážně do větších měst, ve venkovských obcích žila jen nepatrná část (učitelé, kněží, lékaři). Nejvíce inteligence bylo nakupeno přímo v hlavním městě Praze, asi jedna čtvrtina celkového množství (152 078). Na druhém místě byl brněnský kraj (59 592), na třetím pražský (bez Velké Prahy — 43 824), na čtvrtém ostravský (43 064), na pátém ústecký (41 477). Mezi 30 a 40 tisíci příslušníků inteligence žilo v krajích Olomouc, Liberec, Hradec Králové a Plzeň, mezi 20 a 30 tisíci v krajích Gottwaldov, České Budějovice a Karlovy Vary a méně než 20 000 vykazovaly kraje Pardubice a Jihlava.³⁰

²⁶ Podle Statistického zpravodaje 1946, str. 6–8.
²⁷ Autorovy výpočty podle údajů ve Zprávách Státního úřadu statistického 1948, číslo 50–54, str. 366.

²⁸ Srov. Sčítání lidu v ČSR ke dni 1. března 1950, díl II, SÚS Praha 1958, str. 19. Z celkového počtu odpočítáváme přírůstky let 1948–1950 a pomocí analogie připočítáváme příslušné procento z počtu osob v těchto letech zemřelých.

²⁹ Autorovy výpočty z pramenného díla Soupis obyvatelstva v Československu v letech 1946 a 1947, Československá statistika sv. 184, SÚS Praha 1951, str. 448.

³⁰ Tamtéž, str. 84–95. Soupis byl sice proveden v roce 1947, ale jeho zpracování se protáhlo, takže jeho výsledky byly již tříděny podle nové správní organizace. Omezujeme se jen na konstatování počtu příslušníků inteligence bez srovnání s celkovým množstvím ekonomicky aktivního obyvatelstva v jednotlivých krajích. Aby se dalo usuzovat na prostorovou koncentraci a důležitost inteligence, bylo by třeba vypočítat procento inteligence mezi ekonomicky aktivním obyvatelstvem jednotlivých krajů, okresů, popř. měst. To by ovšem bylo velmi pracné a z hlediska celkového zaměření našeho článku ne zcela nezbytné.

Závěrem ještě několik poznámek k diferenciaci české inteligence podle třídního původu. Vyjdeme-li z údajů, které uvádí I. A. Bláha ve své *Sociologii inteligence*,³¹ můžeme konstatovat, že česká inteligence měla do jisté míry sociální původ lidovější, neboť většinou pocházela z vrstev fyzicky pracujících (hlavně z městské a venkovské maloburžoazie, z dělnických vrstev již méně), a že přes všechna omezení představovala přece jen vrstvu relativně přístupnější než inteligence v Německu, v Anglii nebo ve Francii. Na rozdíl od Ruska, Polska a Maďarska, kde významná část inteligence byla šlechtického původu, v českých zemích prakticky neexistovala inteligence z aristokratických rodin. Bláhovy závěry o převážně maloburžoazním původu české inteligence lze po roce 1945 považovat za platné jen pro tu část inteligence, která dosáhla vzdělání, resp. zaměstnání ještě za předmnichovské republiky. Mezi těmi, kdo přišli do řad inteligence po roce 1945, lze předpokládat vzrůst podílu příslušníků inteligence dělnického původu a bývalých dělníků, ale spolehlivé údaje o tom zatím nemáme.

*

Shrneme-li dosavadní poznatky, můžeme konstatovat: V letech 1945—1948 dochází k značnému početnímu růstu české inteligence. Průměrný počet činných příslušníků inteligence můžeme stanovit v rozmezí 580—590 tisíc. Z drtivě většiny šlo o inteligenci v zaměstnaneckém poměru. Početně největší část, více než dvě třetiny celkového počtu, představuje úřednictvo státní a podnikové administrativy. Prakticky celý početní růst inteligence je vytvářen růstem administrativního úřednictva, ostatní skupiny rostou jen nepatrně nebo stagnují. Z hlediska početnosti

nebyly dobové statistiky tak docela v nepravu, když termínem „úředník“ označovaly všechny příslušníky inteligence v zaměstnaneckém poměru — administrativní úředník je pro tuto dobu nejmasovějším představitelem české inteligence. Teprve daleko za ním následují v sestupném pořadí výrobní technik, učitel, umělec, kněz, lékař, advokát, soudce atd., a až zcela na posledním místě je vědec.

Strukturní složení české inteligence, zejména stále rostoucí převaha administrativního úřednictva, představovalo v letech 1945—1948 palčivý problém. Nejvýrazněji se projevil v rozporu mezi množstvím státních zaměstnanců a rozsahem prostředků na jejich odměňování — tzv. problém státních zaměstnanců se týkal především inteligence zaměstnávané státem, ale určité jeho stránky se projevily i v hospodářském sektoru, kde zhoršovaly hospodářské výsledky.

Rozhodující příčinou početního růstu administrativního úřednictva bylo přidělové hospodářství a odstranění brutálních omezovacích opatření z doby okupace. Jako vedlejší, průvodní příčina se uplatnily i důsledky boje o moc, neboť každé úřednické místo představovalo i určitou mocenskou pozici.

Pro řešení problému, nakolik byla početnost a struktura české inteligence v letech 1945—1948 v souladu a nakolik v rozporu se soudobými a vývojovými potřebami společnosti na přechodu k socialistickému uspořádání společenských vztahů a jaké byly reálné možnosti jejího ovlivňování, bude třeba vypracovat řadu studií historických, ekonomických i sociologických. Bude to nutné zejména proto, že mnohé z dnešních problémů inteligence a celé společnosti mají své kořeny již v letech poválečných revolučních přeměn.

Vážme si času... máte čas?... Čas, čas, čas... Kolikrát tato slova slyšíme? Kolikrát se stala námětem vědeckých studií, knih, publicistických článků nebo jenom okrajových poznámek?¹

Nedostatek času se stává chronickým jevem moderní společnosti, zvláště u vedoucích pracovníků, inteligence a ve všech moderních armádách. Vede nejen k úspěchanosti života, a tedy i k pochybnostem o jeho smyslu, ale i k podrážděnosti, neurozám a v neposlední řadě — trvá-li dlouho — k různým nemocem. A tak vlastně civilizační proces komplikuje člověku život, místo aby jej usnadňoval.

Zkoumání časového rozpočtu může přispět optimální měrou k racionální analýze časového faktoru, může pomoci nalézt východisko z dosavadního napjatého stavu. Proto se v Československé lidové armádě intenzivněji zabýváme zkoumáním časového rozpočtu vojáků a důstojníků.

Nejvhodnější technika: časový snímek

K zjišťování struktury času je možno užít několika technik. Většinou jsme se zatím spokojovali s odpovědi dotazovaných v různých druzích interviewů, v dotaznících a anketách. Tyto techniky mají jeden společný závažný nedostatek: odpovědi přesně kvantifikují pouze subjektivní odhady dotazovaných. A není sporu o tom, že jsou také subjektivně ovlivněny, většinou však ne ze zlé vůle (z důvodů prestižních atd.); dotazování totiž často nemají přesnější přehled o využití svého času a

v odpovědích jsou ovlivňováni současnou atmosférou, mohli bychom říci „duchem doby“.²

Z tohoto důvodu považujeme za nejobjektivnější techniku zjišťování struktury času časový snímek; ostatní techniky považujeme za pomocné a využíváme jich ke srovnání. Vedou nás k tomu naše dosavadní zkušenosti i zkušenosti jiných autorů,³ i když jsme si vědomi toho, že ani časový snímek nepřináší objektivně přesné údaje, že i zde je možné záměrné subjektivní zkreslení, snaha dělat se lepším, nebo vůbec prostý fakt, že člověk, který formulář vyplňuje, ve zkoumaném období využívá čas daleko efektivněji než v obdobích jiných.

Mnoho závisí na způsobu vyplňování časových snímků. Při průzkumu osobního volna voják vyplňovali časový snímek činnosti vybraných vojáků zvlášť určení „hodnotitelé“. To se velmi osvědčilo, přestože i zde je možné zkreslení, neboť vojáci věděli o tom, že jejich časový rozpočet je zkoumán. Ideální by bylo zkoumat časový rozpočet bez vědomí respondentů. To však je těžko uskutečnitelné i v tak specifikovaných podmínkách, jako je kolektivní život vojáků základní služby. Podobný postup jako u vojáků základní služby nebylo již možno realizovat při průzkumu studijních a čtenářských zájmů důstojníků a vybraní důstojníci si po instruktaži vyplňovali časové snímky sami.

Při našem 4. sociologickém průzkumu čtenářských a studijních zájmů důstojníků

¹ O aktuálnosti problému svědčí např. patnáctistránková rešerše vědecké knihovny VPAKG, která jen v tematické oblasti *Volný čas vojáka z povolání a způsobu jeho využití* zachycuje 200 známých časopiseckých článků z let 1960–1965 v českém, ruském, polském a německém jazyce — viz *Přehled vojenskopolitické literatury* 4/1965, rešerše 6/65, poukaz v přehledu na str. 180.

² Přesvědčil jsem se o tom při našem 3. doplňovatelském průzkumu osobního volna vojáka v roce 1964, kdy např. dotazovaní vojáci základní služby říkali a psali, že mají méně volného času, než podle zjištění časového snímku ve skutečnosti měli (je totiž módou říkat: mám málo času). Na druhé straně však např. odhadovali, že četbě věnují více času (někdy jejich odhad přesáhl dokonce celkový odhad volného času) než ve skutečnosti

(málokdo se totiž přizná, že nečte nebo že čte jen málo, nepatří to totiž ke společenskému bontonu). Blíže o této problematice: viz Antonín Rašek-Karel Rychtařík: *Tendence k podceňování volného času při subjektivním odhadu* (Sociologický časopis č. 1/1967).

³ Kromě průzkumu osobního volna vojáka bylo v průzkumech autorovi známých použito časového snímku při zkoumání práce štábů leteckých útvarů a svazků (píše o tom major Jan Zahradníček ve statí *Vážme si času*, *Lidová armáda* 6/65, str. 22) a při průzkumu stylu práce propagandisty u svazu, kde pracuje soudruh Frýbort (viz článek podplukovníka Vladimíra Divíše a podplukovníka Jiřího Kubíka: *Jaké vzdělání potřebuje propagandista*, *Lidová armáda* 6/65, str. 46–57, zvláště tabulka na str. 57).

jsme vycházeli ze skutečnosti, že průzkum je panelový a že byl organizován v strukturálně omezených souborech. Výsledky všech technik jsou tudíž *reprezentativní jen pro stupeň četa až svazek, a zvláště u časového snímku jen pro zkoumané období, v březnu*. V projektu průzkumu jsme vycházeli z tohoto zámyslu:

9. *Časový snímek* — zamýšlíme provést časový snímek týdenní činnosti dvou set důstojníků. Časový snímek umožní zjistit časovou strukturu činnosti důstojníka v době zaměstnání i v osobním volnu, vyčlenit část věnovanou studiu a čtětě a odhalit časové rezervy. K získání validních údajů časových snímků a trendů je třeba tento časový snímek ve stejném rozsahu několikrát v různých obdobích opakovat.⁴

Při přípravě průzkumu byly vypracovány dvě varianty formulářů. V první, velmi jednoduché, na jednom listě, měli dotazovaní podle stanovené kategorizace zaznamenávat určenými číselnými a písmennými kódy svou činnost; v druhé, členěné po čtvrthodinách a s listem pro každý den, měli podrobně zaznamenávat svou činnost slovně podle jednoduchého poučení. Po předvýzkumu, při němž byly obě alternativy ověřovány, byla první alternativa zamítnuta, protože znemožňovala odhalit a vyloučit možnou chybu při kódování. Přijata tedy byla alternativa druhá a byla vytištěna na devíti volných listech (první list — poučení a formule o zárukách; sedm dalších listů — záznamy pro jednotlivé dny v týdnu; devátý list — statistické údaje nutné pro výpočet nejzávažnějších korelací a údaje pro zjištění fyzických podmínek pro studium a čtětbu).⁵ Rozhodnutí se ukázalo správným.

Při průzkumu studijních a čtenářských zájmů důstojníků u dvanácti zkoumaných souborů jsme získali celkem 266 časových snímků, jejichž počet jsme v zájmu snadnějších výpočtů zredukovali na 250 (část vyřazených snímků byla méně validní — spěšně nebo málo čitelně vyplněná, nedokončená apod., zbytek byl upraven na potřebný počet náhodným výběrem). Předběžné hodnocení nám umožnilo konstatovat,

že převážná část důstojníků vyplnila časové snímky svědomitě a pečlivě, což je zárukou validity.

Vyhodnocování časových snímků

Při kategorizování struktury času důstojníků jsme vycházeli z kritického přehodnocení našich dosavadních zkušeností při průzkumu osobního volna vojáka a kulturního zabezpečení vojsk. Dbali jsme o to, aby členění bylo podrobné, ale nikoli roztříštěné tak, aby znemožňovalo přehlednost.

Čas důstojníka jsme si rozdělili na dvě velké skupiny:

I. Zaměstnání a regenerace sil (skupina obsahovala celkem 10 kategorií včetně „Jiné“)

II. Volný čas (20 kategorií včetně „Jiné“).

Rozdělení bylo determinováno faktem, že jsme se soustředili především na činnost v osobním volnu důstojníka. Rozhodující pro určení jednotlivých kategorií byl především obsah časových snímků, ne tedy formálně logické členění. To umožnilo stanovit poměrně přesnou kategorizaci. Svědčí o tom mj. fakt, že ve skupině I. je výsledný čas v rubrice „Jiné“ 44 minut, tj. pouze 0,53 % celkového průměrného času v této skupině (136 hodin 25 minut týdně), a ve skupině II. 34 minut, tj. 1,77 % (31 hodin, 35 minut týdně). Ve skupině I. v rubrice „Jiné“ (každou činnost zařazenou do této rubriky jsme zaznamenávali zvlášť) stojí za povšimnutí pouze častější výskyt „vyřizování osobních věcí na úřadech a institucích“, ve skupině II. „psaní dopisů“.⁶

Tabulka 1

I. skupina:

1. spánek	51 h 39 m
2. odpočinek vleže	0 h 37 m
3. osobní hygiena	4 h 12 m
4. jídlo	8 h 31 m
5. nemoc	1 h 11 m
6. doprava a cesta do zaměstnání	5 h 14 m
7. práce v domácnosti	5 h 14 m
8. péče o rodinu a děti	4 h 38 m
9. jiné	0 h 44 m
10. zaměstnání	54 h 25 m
celkem	136 h 25 m

⁴ Jak průzkum provedeme, Lidová armáda 5/65, str. 34.

⁵ Viz Antonín Rašek: *Výsledky popisu lokality*, Lidová armáda 15/65, str. 43–45.

⁶ Před uvedením výsledků upozorňujeme na drobné minutové rozdíly, které jsou způsobeny výpočtem průměrů z různých velkých souborů a nepřesnostmi, které vyplývají ze zaokrouhlování.

II. skupina

1. poslech televize	7 h 55 m
2. studium	3 h 52 m
3. návštěvy rodičů a přátel	3 h 52 m
4. četba beletrie	2 h 41 m
5. četba novin a časopisů	2 h 41 m
6. rekreace, pobyt v přírodě, procházky	1 h 57 m
7. veřejná práce a brigády	1 h 35 m
8. koníčky	1 h 06 m
9. motorismus	1 h 06 m
10. návštěva hostince, kavárny, tanečních zábav aj.	56 m
11. odpočinek vleže	51 m
12. poslech rozhlasu (jako jediná činnost)	49 m
13. návštěva kina	41 m
14. návštěva sportovních utkání	20 m
15. aktivní tělovýchova a sport	19 m
16. návštěva divadla	11 m
17. aktivní kulturní činnost	4 m
18. návštěva jiných kulturních podniků	3 m
19. technická tvořivost, zlepšovatelství a vynalézání	2 m
20. jiné	34 m
celkem	31 h 35 m

Ukazuje se, že kategorizace podle obsahu časových snímků je sice vhodná pro jednotlivé výzkumy, ale znesnadňuje srovnávání s časovými rozpočty jiných kategorií obyvatelstva. Proto by bylo vhodné vypracovat již nyní obecnou kategorizaci činnosti ve volném čase, která by byla použitelná pro vyhodnocování časových rozpočtů všech skupin obyvatelstva.

Vyhodnocování bylo organizováno v těchto fázích:

1. Kontrola úplnosti vyplnění časových snímků (na jejím základě byly vyřazeny snímky málo validní).

2. Srovnání předběžné kategorizace s faktickým obsahem časových snímků (na jeho základě byla kategorizace upravena).

3. Kódování časových snímků podle definitivní kategorizace.

4. Dílčí denní součty jednotlivých činností a jejich záznam do součtových tabulek.

5. Sečtení dílčích denních údajů v součtových tabulkách (celkový součet, součty všech dní a sobot a nedělí).

6. Kontrola součtových tabulek před odesláním do strojné početní stanice, převedení časových údajů na aritmetické.

7. Převedení výsledků strojné početní stanice na rastrech do pracovních tabulek, výpočty potřebných průměrů a vypracování konečných statistických výsledků.

Zkušenosti z práce s výsledky měření

Cílem práce není informovat o meritorních výsledcích průzkumu, ale seznámit s některými zkušenostmi z práce s výsledky měření, aby byly použitelné pro praktická organizační opatření řídicích orgánů.

Hrubou strukturu času důstojníků během zkoumaného týdne⁷ ukazuje na základě zjištěných údajů tabulka 2.

Tabulka 2

I. skupina	136 h 25 m	81,22 %
II. skupina	31 h 35 m	18,78 %
Celkem	168 h 00 m	100,00 %

Toto členění je však velmi hrubé, zvláště u I. skupiny; rozdělíme-li ji na nejdůležitější části, nabývá struktura podoby znázorněné v tabulce 3.

Tabulka 3

Ia	Zaměstnání	54 h 24 m	32,37 %
Ib	Spánek	51 h 39 m	30,70 %
Ic	Ostatní formy prosté reprodukce	30 h 22 m	18,15 %
II	Volný čas	31 h 35 m	18,78 %
	Celkem	168 h 00 m	100,00 %

Znamená to tedy, že zhruba třetinu času důstojníka vyplňuje zaměstnání, polovinu

⁷ Týden je pro znázornění modelu struktury času neoptimálnější; ostatní časové úseky jsou variabilní (dny mohou být ve formě všedního dne, soboty nebo neděle; měsíce mají nestejnou délku).

I znázornění v úseku týdne má své problémy: je třeba vypočítat strukturu všedních pracovních dnů (pondělí až sobota dopoledne) a dnů pracovního klidu (sobota odpoledne a neděle).

spánek a ostatní činnosti spojené s obnovou pracovní síly, a pětinu volný čas.

Nepřehlédneme k jednotlivým zkoumaným indikacím,⁸ avšak pro ukázání rozptylu se hned zpočátku nevyhneme odpovědi, jak dalece odpovídají průměrné výsledky situaci u jednotlivých dvanácti zkoumaných souborů, zvláště pokud jde o nejhrubší strukturu (tabulka 4).

Tabulka 4

Soubor	I. skupina	II. skupina
01	138,61	29,39
02	137,21	30,79
03	135,48	32,52
04	139,47	28,53
05	140,79	27,21
06	137,08	30,92
07	132,58	35,42
08	141,11	26,89
09	134,11	33,89
10	135,04	32,96
11	134,45	33,55
12	133,30	34,70
Celkem	136,45	31,55

Z tabulky jsou zřejmé rozdíly mezi soubory — např. mezi souborem 08 a 09 činí rozdíl více než 7 hodin týdně, což znamená o hodinu více či méně volného času denně.

Letním pohledem na tabulku zjistíme rozdíly mezi zkoumanými soubory. Průměrná odchylka⁹ činí 2,44 jak u skupiny I., tak u skupiny II. Poměrná průměrná úchylka¹⁰ má u I. skupiny hodnotu 1,79, u II. skupiny (vzhledem k nestejným

aritmetickým průměrům) 7,73 %. I statistický propočet tedy ukazuje rozdíly mezi zkoumanými soubory.

U svazků (polovina zkoumaných souborů se 116 časovými snímky) činí průměrná hodnota I. skupiny 136 hodin 06 minut a u II. skupiny 31 hodin 54 minut, u útvarů (taktéž polovina zkoumaných útvarů se 132 časovými snímky) je u I. skupiny hodnota 136 hodin 46 minut, u II. skupiny 31 hodin 14 minut. Průměrná odchylka činí 0,33; poměrná průměrná odchylka u I. skupiny je 0,24 %, u II. skupiny 1,71 %.

Ačkoliv se rozptýl u I. skupiny zdá nevýznamný, protože čas je určitou „spojitou nádobou“, jsou tyto nevýrazné rozdíly na druhé straně významné vzhledem k tomu, že osobní volno činí necelou $\frac{1}{5}$ celkového času; ilustruje to nakonec fakt, že mezi soubory 08 a 09 je rozdíl více než $8\frac{1}{2}$ hodiny.

To jsou skutečně nejhrubší časové údaje zjištěné průzkumem. Se stejným vzorkem chceme provést časové zkoumání i v jiných obdobích. Přesto nás již nyní zajímá, do jaké míry, alespoň hypoteticky, jsou naše údaje obecně platné. Subjektivní vyjádření vyplňujících, do jaké míry byl zkoumaný týden z jejich hlediska typický (tabulka 5), nasvědčuje tomu, že získané poznatky je možno zobecňovat a přihlížet k nim při analýze ostatních technik a poznatků průzkumu.

Délka pracovní doby

V průzkumu jsme zjistili, že na stupni čtyři až svazku byla ve zkoumaném týdnu délka pracovní doby důstojníků 54 hodin 24 minuty, tj. 32,57 % celkového množství času.

Tabulka 5

Pořad. číslo	Subjektivní vyjádření	Počet	Zaměstnání	Volný čas
1	Zkoumaný týden byl typický	95	137,31	30,69
2	... časově náročnější	39	135,77	32,23
3	... časově méně náročný	111	135,74	32,26
4	neodpověděli	5	141,15	26,85

⁸ V průzkumu členíme strukturu vzorku důstojníků podle jednotlivých zkoumaných souborů, služebního zařazení, vzdělání, hodnosti, politické příslušnosti, politických a veřejných funkcí, věku, stupně zařízení, místa posádky a rodinného stavu; u časového snímku kromě toho přihlížíme k typičnosti zkoumaného týdne podle subjektivního názoru vyplňovatelů časového snímku.

⁹ Průměrná odchylka je ve statistice neužívanější ukazatelem měnlivosti; je aritmetickým průměrem absolutních hodnot odchylek jednotlivých hodnot od jejich průměru.

¹⁰ Tam, kde se řady od sebe značně odlišují úrovní, tj. průměry, vylučujeme tento vliv pomocí poměrné průměrné odchylky, která je podílem průměrné odchylky a aritmetického průměru.

V pracovní době je započítána i bezprostřední příprava na zaměstnání, v kasárnách i doma („nosím si práci domů“) a veřejná a politická práce mimo kasárna, pokud byla vykonávána v pracovní době; není tam však zahrnuta — proti jiným autorům — veřejná práce důstojníků ve volném čase, pokud nesouvisí přímo s výkonem služební funkce.

Průměrná denní pracovní doba důstojníků ve zkoumaném období byla 9 hodin 4 minuty, tedy podstatně méně, než bylo zjištěno předcházejícími průzkumy.

Průměrné údaje jsou však šálivé. Vždyť mezi dvanácti zkoumanými soubory jsou některé s pracovní dobou blízké se době stanovené zákonem pro občanská povolání, jiné potvrzují předem stanovenou hypotézu. Ukazuje to tabulka 6.

Tabulka 6

DÉLKA PRACOVNÍ DOBY U ZKOUMANÝCH OBORŮ		
O1		55,46
O2		56,75
O3		55,08
O4		48,38
O5		63,20
O6		61,90
O7		53,22
O8		60,80
O9		50,94
10		48,31
11		55,33
12		47,23
		Ø 54,34

V absolutních číslech

nými činnostmi — např. cestou a dopravou do zaměstnání —, které je de facto prodlužují.

Průměrná doba dopravy a cesty do zaměstnání činí 5 hodin 14 minut týdně, tj. 53 minut denně.

Doprava a cesta do zaměstnání podstatně prodlužuje pracovní dobu. Variační rozpětí mezi krajními hodnotami zkoumaných souborů činí 4 hodiny 39 minut. Výrazněji déle trvá cesta a doprava do zaměstnání u leteckých jednotek — kromě souboru 11 — vždy přes hodinu denně. Příčinou je větší vzdálenost místa ubytování od pracoviště-letiště.

Zamyšlení nad způsoby, jak se důstojníci dostávají do zaměstnání, vedlo i k zavedení dvou termínů: „dopravy“ pomocí dopravních prostředků, a „cesty do zaměstnání“ — pěšky. Prvý způsob je charakteristický pro letecké jednotky, druhý pro pozemní jednotky. Z fyziologického hlediska je „cesta do zaměstnání“ prospěšnější, protože je vlastně procházkou před zaměstnáním a po něm.

I když na jednom ze způsobů „přesunu“ do zaměstnání je možno najít kladné prvky, je přesto zřejmé, že čas dosud vymezovaný pro tuto činnost je třeba zkrátit. Doprava do zaměstnání a čas vyhrazený k obědu — půl hodiny až hodinu denně — totiž mnoho důstojníků chápe jako součást zaměstnání, což vytváří vědomí, že důstojník je vlastně 10—12 hodin denně a někdy i více než polovinu dne v zaměstnání — ačkoli je, přesněji řečeno, jen „mimo domov“.

Závěry průzkumu jsou platné pro zkoumané období. Chceme však vždy vědět o něco více, a jsme na toto „o něco více“ trochu nedočkaví. Touto „nedočkavostí“ byla v časovém snímku otázka, zda podle názoru dotazovaných byl zkoumaný týden z hlediska rozdělení času typický nebo časově více či méně náročný (tabulka 7).

Tabulka 7

Typičnost zkoumaného týdne vzhledem k délce zaměstnání

Pořadové číslo	Subjektivní vyjádření	Počet	Délka zaměstnání
1	Zkoumaný týden byl typický	95	56,68
2	... časově náročnější	39	57,71
3	... časově méně náročný	111	51,74
4	neodpověděli	5	57,20

Hrubá časová struktura nebyla odpověďmi na tuto otázku podstatněji dotčena. Jinak je tomu s délkou zaměstnání. Zdá se, že důstojníci — jak dokazují odpovědi — odhadli náročnost zkoumaného týdne poměrně přesně. Z toho lze usuzovat, že zkoumaný týden byl na délku zaměstnání méně náročný než obvykle.

Dá se předpokládat, že průměrná délka pracovní doby důstojníka bojové jednotky činí asi 57 hodin týdně, tj. 9 $\frac{1}{2}$ hodiny denně. Bereme-li v úvahu, že v sobotu je pracovní doba kratší, pak jiný pracovní den důstojníka pravděpodobně přesahuje 10 hodin denně. Je to hypotetický závěr založený na subjektivním odhadu důstojníků a logické úvaze. Jen opakovaný průzkum se stejným vzorkem v jiných časových obdobích může dokázat jeho pravdivost.

Spánek důstojníků

O Napoleonovi a Edisonovi je známo, že jim k plnému odpočinku stačily čtyři hodiny spánku denně, totéž je známo i o některých našich vedoucích funkcionářích armády — stačí jim spát denně 4–5 hodin. Jiní si však odpočinou až po desetihodinovém spánku. Je tedy potřeba spánku značně rozdílná, individuální.

Existuje nějaká obecně platná norma délky spánku? Ne, tu není možno stanovit. Nejlepším měřítkem je stav po probuzení, zda se člověk cítí svěží, bez únavy a ospalosti.

Neexistuje-li norma délky spánku platná pro každého, neznamená to, že nemůžeme stanovit průměrnou délku spánku platící s jistou tolerancí pro určitý věk a charakter práce. Američtí sociologové zkoumali délku spánku potřebnou pro tvůrčí intelektuální pracovníky a došli k hranici 11 hodin. Autoři nedávno vydané publikace *Hygienu duševního života* konstatují v kapitole *Význam a zásady správného odpočinku*: „K plnému obnovení výkonu nestačí šest hodin spánku. Většinou je k zotavení třeba osmi až devíti hodin a teprve po této době je člověk také v normální náladě.“¹¹

Uvažuje se nejen o délce, ale i o hloubce spánku, na niž závisí kvalita odpo-

činku. Dříve se soudilo, že hloubka spánku je dokonce důležitější než jeho délka. Poslední výzkumy dokazují, že rozhodující je délka spánku, protože rehabilitace sil přes různé změny v hloubce spánku během noci probíhá poměrně rovnoměrně.

Pro vojenskou službu je důležitý i vliv dlouhotrvajícího nevyspání na lidský organismus. Člověk může bdít i 60 hodin, aniž to ohrozí jeho zdraví, je-li tato únava později vyrovnána potřebným odpočinkem. Rudolf Křesťan popisuje v loňském ročníku *Mladého světa* své pocity při sto-hodinovém bdění, které vydržel společně s několika spolupracovníky při vědeckém výzkumu. Další skupina probděla dokonce 120 hodin. Je tedy zřejmé, že lidský organismus vydrží mnoho, ale nesmí být extrémně namáhán dlouho.

Při výzkumu jsme zjistili, že důstojníci ve zkoumaném týdnu spali průměrně 51 hodin 39 minut, tedy 7 hodin 23 minuty denně, což činí pouze 30,70 % dne. Připočteme-li k tomu odpočinek vleže v pracovní době (hlavně u letců), který činí průměrně 5 minut denně, a odpočinek vleže v době osobního volna — 8 minut denně, spali důstojníci ve zkoumaném období průměrně 7 hodin 36 minut denně.

Přestože víme, že u jednotlivců je potřeba spánku rozdílná, musíme uznat, že délka spánku je — podobně jako u vojáků základní služby¹² — nedostatečná a neměla by klesnout v průměru pod 8 hodin denně.

Rozdíly mezi zkoumanými soubory jsou poměrně velké. Průměrná odchylka u celkového množství odpočinku sice činí jen 0,95 a poměrná úchylka 1,79 %, ale rozpětí hodnot (u spánku 4,02 a celkového odpočinku 3,97) ukazuje, že rozdíl v délce odpočinku u souboru 04 a souboru 12 — 33 minut — je již citelný. Střední délka hodnoty odpočinku se však u většiny souborů pohybuje okolo 7 $\frac{1}{2}$ hodiny denně.

Rozdíly v délce odpočinku mezi svazky (52,37) a útvary (53,24) jsou nepodstatné; rozdíly mezi pozemními a leteckými jednotkami jsou ještě nepatrnější — asi 3 minuty denně ve prospěch důstojníků leteckých souborů.

¹¹ *Hygienu duševního života*, Malá moderní encyklopedie 26, Praha 1961, str. 380.

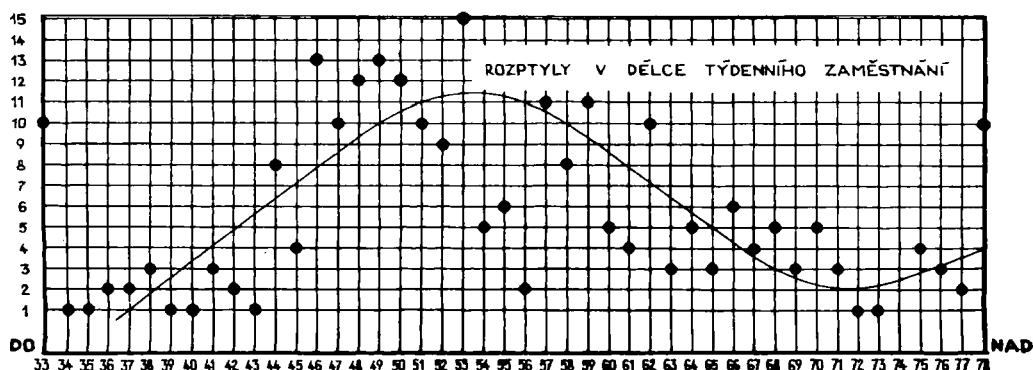
¹² Jak jsme zjistili průzkumem osobního volna vojáka v roce 1964, je u vojáků základní služby délka spánku ještě nižší než u důstojníků: je to

průměrně 6 hodin 21 minut nepřetržitého spánku denně. Připočteme-li k tomu spánek při odpočinku v době strážní služby, při léčení apod., zabírá spánek celkem 7 hodin 26 minut denně.

Neexistují jen rozdíly mezi soubory, stupni a druhy vojsk, ale samozřejmě i rozdíly individuální, a to jak v délce zaměstnání, tak v délce spánku.

Rozptyly v délce zaměstnání mezi jednotlivými důstojníky ukazuje graf 1:

Graf 1:



Výskyt extrémně krátké pracovní doby je způsoben nemocností. Poměrně velký je však výskyt extrémně dlouhé pracovní doby, téměř v 70 případech, jednou dokonce 100 a jednou 101 hodin týdně.

Poměrně značný je také rozptyl délky spánku u jednotlivých důstojníků; většina spí pod hranicí průměrné potřebné délky spánku.

Zkoumáme-li délku zaměstnání a spánku, resp. celkového odpočinku, zajímá nás jejich vzájemný vztah. Teoreticky lze předpokládat, že se prodlužující děl-

kou zaměstnání může spánek zkracovat, ale i prodlužovat (pracovní vyčerpání vyžaduje delší odpočinek). Porovnání ukazuje tabulka 8.

Jaké zákonitosti lze hypoteticky — protože jde o naše první zkoumání — z této tabulky vyvodit?

Přímá pozitivní korelace ukazuje, že

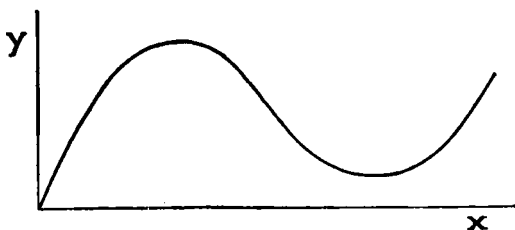
prodlužujícím se zaměstnáním se vzhledem k fyzickému a mentálnímu vypětí prodlužuje i délka spánku na úkor ostatních činností.

Tabulka však ukazuje, že tato korelace není tak jednoduchá; konec konců i prostá logická úvaha vede k závěru, že při extrémně dlouhé pracovní době se doba spánku nemůže prodlužovat z toho prostého důvodu, že den má jen 24 hodiny.

Podívejme se proto znovu na získané údaje s použitím pořadových čísel (tabulka 9).

Graficky lze průběh křivky závislosti délky zaměstnání a spánku podle pořadových čísel ideálně zobrazit ve formě obráceného S.

Graf 2



Z grafu vyplývají závažné skutečnosti:

1. Při extrémně dlouhé pracovní době (více než 60 hodin týdně) se délka spánku zkracuje.

Tabulka 8

Délka pracovní doby u zkoumaných souborů	Délka spánku u zkoumaných souborů
01 — 55,46	01 — 52,63
02 — 56,75	02 — 52,38
03 — 55,08	03 — 50,91
04 — 48,38	04 — 49,71
05 — 63,20	05 — 52,24
06 — 61,90	06 — 51,58
07 — 53,22	07 — 51,58
08 — 60,80	08 — 53,30
09 — 50,94	09 — 49,28
10 — 48,31	10 — 50,02
11 — 55,33	11 — 51,39
12 — 47,23	12 — 53,22
Ø 54,36	Ø 51,63

- Průzkumy časového fondu, které byly

DĚLKA			ODPOVÍD.	SOUČ.		SOUČ.	CELK.	SOUČ.		SOUČ.
POŘ.	ZAMĚST.	(SOUBOR)	DĚLKA	POŘ.	TRÍ	ŠESTI	DĚLKA	POŘ.	TRÍ	ŠESTI
			SPÁNKU		POŘ.	POŘ.	ODPOČ.		POŘ.	POŘ.
1.	63,20	(05)	52,24	5.	12	27	52,99	8.	17	31
2.	61,90	(06)	51,94	6.			63,46	5.		
3.	60,80	(03)	53,30	1.			53,66	4.		
4.	56,76	(02)	52,38	4.	15	51	54,48	2.	14	47
5.	56,46	(01)	52,63	3.			53,81	3.		
6.	55,33	(11)	51,38	8.			52,53	9.		
7.	55,08	(03)	50,91	9.	28	51	51,60	10.	28	47
8.	53,22	(07)	51,58	7.			53,33	7.		
9.	50,94	(09)	49,28	12.			51,49	11.		
10.	48,38	(04)	49,71	11.	23	51	50,66	12.	19	47
11.	48,31	(10)	50,02	10.			53,45	6.		
12.	47,23	(12)	53,22	2.			54,63	1.		

- Delší pracovní doba důstojníků se odráží v tom, že denně věnují asi o půl hodiny méně času obnově pracovní síly a práci v mimopracovní době než ostatní kategorie obyvatelstva ČSSR. Přesto, že důstojník věnuje méně času obnově pra-

Tabulka 10

Srovnání časového fondu jednotlivých zaměstnaneckých kategorií
(v hodinách a minutách za týden a v procentech)

Ukazatel	Dělník		Zaměstnanec		Člen JZD				Důstojník	
					letní		zimní			
	čas	%	čas	%	čas	%	čas	%	čas	%
Zaměstnaní ¹³⁾	53,16	31,7	53,13	31,7	66,38	39,7	52,37	31,3	59,35	35,5
Obnova pracovní síly	68,24	40,7	66,52	39,8	63,54	38,0	68,28	40,8	76,50	45,7
Práce v mimořádné době	12,19	7,3	11,59	7,1	13,07	7,8	14,09	8,4		
Volný čas	34,01	20,2	35,58	21,4	24,21	14,5	32,46	19,5	31,35	18,8
	168,00	100,0	168,00	100,0	168,00	100,0	168,00	100,0	168,00	100,0

covní síly, má v průměru o půl hodiny méně volného času denně než dělník a zaměstnanec, ale o půl hodiny více volného času než člen JZD (v létě o hodinu více, v zimě stejné).

Aniž přihlížíme k intenzitě pracovního zatížení, je zřejmé, že povolání důstojníka je svou časovou náročností nad průměrem povolání ostatních. Toto zjištění je o to průkaznější, že naše zkoumání bylo provedeno v době, kdy doba zaměstnání důstojníků byla proti jiným obdobím pravděpodobně kratší, jak o tom svědčí výpovědi důstojníků o typičnosti zkoumaného týdne: převažují odpovědi, že byl méně náročný.

Delší pracovní doba důstojníka se především odráží v odlišné struktuře času, který věnuje obnově pracovní síly — důstojník méně spí, kratší dobu věnuje péči o rodinu a děti i práci v domácnosti než ostatní obyvatelé. Zvláště u prvních dvou uvedených kategorií je to povážlivé.

Délka zaměstnání a volný čas

V mnoha teoretických pracích se objevuje myšlenka, že zkrácení pracovní doby nemusí ještě znamenat prodloužení volného času. Obecně je to pravda; doba ušetřená zkrácením pracovní doby se totiž může rozplynout v činnostech spojených

s obnovou pracovní síly — ve spánku, osobní hygieně, jídle, dopravě, práci v domácnosti apod. (zvláště když zaostávají služby a doprava) a na volný čas nemusí zůstat nic.

Je tedy zajímavé sledovat, jak se odráží kratší pracovní doba v jiných oblastech činnosti důstojníků. Můžeme k tomu využít srovnání časových údajů jednotlivých souborů, mezi nimiž jsou výrazné rozdíly, jež umožňují vyvodit obecnější závěry (viz tabulka 11).

Analýza závislosti ukazuje — i přes anomální situaci v souboru 04, kde byla během zkoumaného období nepřiměřená nemocnost —, že množství volného času důstojníka závisí na délce jeho pracovní doby. Projevuje se zde nepřímá korelace: čím kratší je pracovní doba důstojníka, tím více má volného času, a naopak, čím delší je jeho pracovní doba, tím má volného času méně.

Protože se však většinou v ostatních průzkumech počítá pracovní doba s časem stráveným cestou a dopravou do zaměstnání, provedli jsme i toto srovnání; dokazuje ještě průkazněji shora zjištěnou zákonitost (součet prvních šesti pořadí činí 25, druhých 53). Nejpresnější srovnání — vzhledem k rozptylu hodnot — však dává

¹³ Včetně dopravy do zaměstnání; skutečná pracovní doba dělníka je po odečtení dopravy 48 hodin 00 minut a zaměstnance 48 hodin 24 minut. Dělník

dojíždí do zaměstnání 5 hodin 16 minut a zaměstnanec 4 hodiny 49 minut.

ZÁVISLOST MNOŽSTVÍ VOLNÉHO ČASU NA DÉLCE ZAMĚŠTNÁNÍ /V HODINÁCH A SETINÁCH HODIN ZA TÝDEN/

POŘ.	DÉLKA ZAMĚŠT- NÁNÍ	SOUBOR	DÉLKA VOLNÉHO ČASU	POŘADÍ	SOUČET TŘÍ POŘADÍ	SOUČET ŠESTI POŘADÍ
1	47,23	12	34,70	2.	17	27
2	48,31	10	32,96	5.		
3	48,38	04	28,53	10.		
4	50,94	09	33,89	3.	10	
5	53,22	07	35,42	1.		
6	55,08	03	32,53	6.	21	51
7	55,33	11	33,50	4.		
8	55,46	01	29,39	9.		
9	56,75	02	30,79	8.	31	
10	60,80	08	26,88	11.		
11	61,90	06	30,92	7.		
12	63,20	05	27,21	12.		

Tabulka 12

ZÁVISLOST DOBY VĚNOVANÉ RODINĚ A DĚTEM NA DÉLCE PRACOVNÍ DOBY /V HODINÁCH A SETINÁCH HODIN ZA TÝDEN/

POŘ.	ZAMĚŠT. A DOPRAVA DO ZAMĚŠT.	SOUBOR	MNOŽSTVÍ ČASU VĚNOV. PÉČI O ROD. A DÍTĚ	POŘADÍ	SOUČET TŘÍ POŘADÍ	SOUČET ŠESTI POŘADÍ
1	51,96	04	4,87	5.	13	30
2	54,31	12	5,60	1.		
3	55,62	10	4,75	7.		
4	56,48	07	4,78	6.	17	
5	58,83	09	5,19	3.		
6	58,91	11	4,69	8.	16	48
7	59,69	01	4,96	4.		
8	60,05	02	5,51	2.		
9	60,96	03	4,34	10.	32	
10	65,03	08	4,63	9.		
11	65,48	06	2,79	12.		
12	63,88	05	3,13	11.		

výpočet srovnávacího koeficientu (poměr volného času k délce pracovní doby; výsledek: součet prvních šesti pořadí 21, druhých 57).

Výpočet srovnávacího koeficientu do jisté míry omezuje zkreslující vliv anomálií, jak tomu bylo u souboru 04, a přesvědčivěji dokazuje závislost množství volného

času na délce pracovní doby. Lze tedy konstatovat, že v podmínkách armády se při zkracování pracovní doby bude prodlužovat volný čas důstojníků.

Složitou otázkou je o kolik. Nejde totiž jednoduše říci, že zkrátíme-li pracovní do-

ni doba, část ušetřeného času je využita v oblasti obnovy pracovní síly (viz tabulka 13).

Konfrontací této tabulky s tabulkou 11 lze vyvodit, že zkracováním pracovní doby se zvětšuje nejen množství volného ča-

Tabulka 13

**ZÁVISLOST MNOŽSTVÍ ČASU VĚNOVANÉHO OBNOVĚ PRACOVNÍ SÍLY NA DÉLCE PRACOVNÍ DOBY
/V HODINÁCH A SETINÁCH HODIN ZA TÝDEN/**

ZAMĚSTNÁNÍ A DOPRAVA		MNOŽSTVÍ ČASU VĚNOV. OBNOVĚ		SOUCET	
POŘ. DO	ZAMĚST.	SOUBOR	PRACOVNÍ SÍLY	KOEFICIENT	POŘADÍ
1.	68,68	05	72,11	1,05	1.
2.	65,48	06	71,60	1,09	2.
3.	65,03	08	76,08	1,17	3.
4.	60,96	03	74,52	1,22	4.
5.	60,05	02	77,16	1,29	5.
6.	59,69	01	76,92	1,32	8.
7.	58,91	11	75,54	1,28	7.
8.	58,83	09	75,28	1,27	6.
9.	56,48	07	76,10	1,35	1.
10.	55,62	10	79,42	1,43	10.
11.	54,31	12	78,99	1,45	11.
12.	51,98	04	87,51	1,68	12.

bu o hodinu, prodlouží se o hodinu i volný čas. Prodlužování pracovní doby má totiž za následek, že se zkracuje nejen spánek, ale také doba vymezená pro ostatní formy obnovy pracovní síly, jako je do jisté míry osobní hygiena, zvláště pak práce v domácnosti a péče o rodinu a děti, i když jsme si vědomi problematičnosti jejího zařazení do této oblasti, protože má částečně své oprávnění i ve volném čase (závislost — viz tabulka 12).

Tyto zjištěné zákonitosti mají samozřejmě i opačné důsledky: zkrátí-li se pracov-

su, ale také množství času věnovaného obnově pracovní síly.

Bližší analýza uvedených tabulek také ukazuje, že v současných podmínkách je ušetřený čas u souborů s kratší pracovní dobou rozdělen zhruba na polovinu — ve prospěch obnovy pracovní síly a ve prospěch volného času.

Teprve po překonání určité „bariery“, již je pravděpodobně zákonná pracovní doba pro občanská povolání (46 hodin týdně), lze předpokládat, že větší část ušetřeného času a dále pak veškerý ušetřený čas povedou k prodloužení volného času.

1. Sociologie umění, jak již sám smysl tohoto slova naznačuje, zahrnuje všechny aspekty vztahu umění a společnosti. Není možné ji omezit pouze na některý aspekt, jakým je třeba společenské působení uměleckých děl, neboť toto působení samo je jenom jedním momentem v totalitě tohoto vztahu. Nelze je vytržít a prohlásit za jediný vhodný předmět sociologie umění, neboť by to znamenalo nahradit věcný zájem sociologie umění, který se vymyká běžné definici, metodologickou preferencí, totiž přednostním používáním postupů obvyklých při empirickém sociologickém výzkumu, které si činí nárok na určení a kvantifikaci recepce uměleckých děl. Dogmatické omezení na tuto stránku věci by však ohrozilo objektivní poznání, na něž si činí výlučný nárok, protože působení uměleckých děl a vůbec výtvorů ducha není nic absolutního a konečného, co by se dalo dostatečně určit ve vztahu k přijímajícímu subjektu. Spíše naopak, toto působení je závislé na nesčetných mechanismech šíření, sociální kontroly a autority, na sociální struktuře, v jejímž rámci lze konstatovat souvislosti tohoto působení, a také na společensky podmíněném stavu vědomí a podvědomí těch, kteří jsou tomuto působení vystaveni. Empirické zkoumání v Americe to uznává dávno. Jeden z jeho nejzávažnějších a nejvýznamnějších zastánců, Paul F. Lazarsfeld, zahrnul do své knihy *Radio Research* (1941) dvě studie, jež se zabývají právě otázkami determinace onoho masového působení, které — rozumím-li dobře polemickému názoru Alphonse Silbermanna — představuje jedinou legitimní oblast sociologie hudby, totiž ono „plugging“ — tedy intenzivní reklamu, kterou se šlágry teprve šlágry stávají, a určité strukturální problémy hudby samotné, které mají komplexní a historickým změnám podléhající vztah k účinku. Příslušné úvahy jsem přearadoval do kapitoly *O hudebních úkolech rozhlasu* ze studie *Der getreue Korrepetitor*. Sociologie hud-

by by zaostávala za dosaženým standardem právě také amerického výzkumu, kdyby problémy tohoto druhu nepovažovala za rovnocenné.

2. Považuji za naprosté nepochopení, když jsou mé práce ze sociologie hudby, publikované po návratu z emigrace, považovány za protichůdné empirickému sociologickému výzkumu. Chtěl bych zdůraznit, že v rámci jejich vlastního úseku považuji tyto metody nejen za důležité, nýbrž také za adekvátní. Veškerá produkce tak zvaných masových medií je již a priori těmito empirickým metodám blízká, a jejich výsledků pak zase používají masová media. Je známo úzké spojení mezi masovými medií a empirickým sociálním výzkumem: dnešní prezident jednoho z největších amerických komerčních rozhlasových podniků, společnosti CBS, byl ředitelem výzkumu ve svém podniku předtím, než dosáhl nynější pozice. Myslím však, že je požadavkem nejprostšího lidského rozumu, a nikoli teprve filosofické reflexe, uvést zkoumání s pomocí dotazů do správných souvislostí, mají-li skutečně sloužit společenskému poznání a nemají-li být jen informací pro zájemce. To žádá i Silbermann a navazuje na René Königa, hovoří o analytické funkci sociologie umění. Lazarsfeld je svého času souhlasně označil pojmem „critical communication research“, v protikladu k výzkumům administrativním. Pojem „uměleckého prožitku“ (Kunsterlebnis), kterým se má podle Silbermanna sociologie umění výhradně zabývat, vytváří problémy, které se dají řešit jediné průzkumem věci, jež má být „prožívána“, a podmínek jejího rozšíření: jediné v tomto kontextu dostávají zkoumání svůj význam. Takzvaný umělecký prožitek, který sotva má klíčový význam pro kulturní konzum, lze velmi těžko určit. S výjimkou důkladných znalostí zůstane jeho určení velmi difúzní. Velmi mnoho lidí se zdráhá vyjádřit jej slovy. Vzhledem k masovým komunikacím,

kteřé představují celý systém podnětů, se mimoto jedná méně o jednotlivé prožitky než o kumulativní efekt. „Umělecké prožitky“ vůbec mají jen relativní platnost pro svůj objekt, jejich význam lze zjistit jedině v konfrontaci s tímto objektem. Jen zdánlivě jsou něčím primárním, ve skutečnosti jsou výsledkem; nekonečně mnoho stojí za nimi. Problémy jako otázka adekvátnosti či neadekvátnosti „uměleckých prožitků“ vzhledem k jejich předmětu, jak se s nimi setkáváme v případě masové recepce uměleckých děl označovaných za klasická, problémy očividně nejvyšší sociologické relevance, nemohou vůbec být zachyceny subjektivně orientovanou metodou. Ideálem sociologie umění by bylo uvést v soulad objektivní analýzy (tj. analýzy uměleckých děl), analýzy strukturálních a specifických mechanismů působení a analýzy subjektivně registrovatelných nálezů. Měly by se navzájem vysvětlit.

3. Otázka, zda je umění a všechno, co se k němu vztahuje, sociálním jevem, je sama o sobě sociologickým problémem. Existují nanejvýš vznešená umělecká díla, která přinejmenším podle kritérií svého kvantitativního účinku nehrají společensky závažnou roli a neměla by tedy být podle Silbermanna brána v úvahu. Tím by však byla sociologie umění ochuzena: nejvýznamnější umělecká díla by propadla jejím sítím. Když přes jejich kvalitu není jejich sociální působení významné, představuje tato skutečnost stejně tak „fait social“ jako její opak. Má snad k tomu sociologie umění mlčet? Sám sociální obsah uměleckých děl spočívá — v protikladu k poněkud konvenčním a strnulým formám, vědomí — právě v protestu proti sociální recepci; to se v autonomních útvarech stalo takřka pravidlem od jistého historického okamžiku, který bychom mohli klást do poloviny 19. století. Sociologie umění, která by tuto skutečnost přehlížela, by se stala pouhou technikou ve službě agentur, které chtějí zjistit, čím mají šanci získat zákazníky a čím ne.

4. Latentní axiom toho pojetí, jež by chtělo omezit sociologii umění na pouhé průzkumy působení uměleckých děl, je ten, že se umělecká díla vyčerpávají v subjektivních reflexech. Pro toto vědecké stanovisko jsou pouhými stimuly. Tento model se hodí v nejširším měřítku na maso-

vá media, která jsou kalkulována na působení a modelována podle předpokládaného působení, a sice podle ideologických cílů plánujících. Neplatí to však obecně. Autonomní umělecká díla se řídí svou imanentní zákonitostí, tím, co je organizuje jako smysluplná a platná. Záměr působení může být vedlejší. Jeho vztah k oněm objektivním momentům je komplexní a velmi rozmanitý. Avšak samozřejmě nepředstavuje začátek a konec uměleckých děl. Jsou sama duchovnem, které lze poznat a určit podle jejich duchovní skladby; nejsou tedy nekvalifikované, neznámé a analýze se vymykající příčiny reflexních svazků. Nesrovnatelně víc je možno z nich vyčíst než připouští postup, který chce vydvihnout (ausklammern), jak se to v moderní němčině nazývá, objektivitu a obsah děl. Právě toto „vyzvižení“ má sociální implikace. Proto je třeba zařadit duchovní určení děl, ať pozitivní nebo negativní, do pojednání o souvislostech působení. Protože umělecká díla podléhají jiné logice než logice pojmu, soudy a závěry, lpí na poznání objektivního uměleckého obsahu stín relativního. Avšak cesta od této relativity v nejvyšším až k principiálnímu popření objektivního obsahu vůbec je tak daleká, že je možno posuzovat vzniklý rozdíl jako jeden celek. Nakonec může působit značné obtíže, má-li se myšlenkově rozvinout objektivní obsah některého pozdního Beethovenova kvarteta; avšak je nutno stanovit rozdíl mezi tímto obsahem a obsahem nějakého šlágru, a sice pomocí velmi výstižných a zcela technických kategorií. Všeobecně připisují lidé, kterým je umění cizí, uměleckým dílům daleko vyšší iracionalitu než ti, kteří se sami zabývají disciplínou děl a něčemu z nich rozumí. K tomu, co je třeba určit, náleží také uměleckým dílům imanentní sociální obsah, jako např. vztah Beethovenův k občanské autonomii, svobodě, subjektivitě, až k jeho kompoziční metodě. Tento sociální obsah je — byť nevědomky — fermentem působivosti. Pokud se sociologie umění o to nezajímá, uniknou jí nehlubší vztahy mezi uměním a společností: právě ony vztahy, které krystalizují v uměleckých dílech samých.

5. To se týká také otázky umělecké kvality. Chápeme ji nejdříve docela jednoduše jako přiměřenost estetických prostřed-

ků estetickým účelům, jako souzvuk; pak ovšem také jako účel sám — ať už se jedná o manipulaci se zákazníky či o něco objektivního — často o sociologické bádání. I když sociologické bádání bezprostředně neprovádí kritickou analýzu, je nicméně nutně její podmínkou. Postulát tak zvané svobody hodnot nemůže od toho osvobodit. Veškerá diskuse o svobodě hodnot, kterou se mnozí snaží znovu oživit a kterou chtějí dokonce učinit rozhodujícím bodem kontraverze v sociologii, je překonána. Na jedné straně není možno brát v úvahu volně pohyblivé hodnoty nacházející se mimo sociální vazby nebo mimo projevy ducha. To by bylo dogmatické a naivní. Pojem hodnot sám o sobě je již výrazem situace, v níž se vědomí duchovní objektivit rozplývá. Jako protiváha k hrubému relativismu byl pojem hodnot libovolně zvěcněn. Na druhé straně však každá umělecká zkušenost — ve skutečnosti každý jednoduchý soud predikativní logiky — předpokládá tolik kritiky, že abstrahovat od něho by bylo stejně tak svévolné a abstraktní jako hypostáza hodnot. Výmysl rozlišovat hodnoty a svobodu hodnot pochází shora. Oba pojmy jsou poznamenány falešným vědomím, iracionální dogmatickou hypostázou, právě tak jako neutralizujícím a pro svůj nedostatek soudnosti rovněž iracionálním přijímáním toho, co je dané. Sociologie umění, která by se dala vést postulátem Maxe Webera, že každý, kdo je sociologem a ne metodologem, je vysoce kvalifikovaný, by zůstala při veškerém pragmatismu neplodná. Právě pro svou neutralitu by upadla do velmi pochybných souvislostí, do bezděčné služby zájmům v té době mocným, které nakonec rozhodují o tom, co je dobré a co je špatné.

6. Silbermann souhlasí se mnou, že jedním z úkolů sociologie umění je působit sociálně kriticky.¹ Zdá se mi však nemožné tomuto požadavku vyhovět, pokud vyloučíme z našich úvah obsah uměleckých děl a jejich kvalitu. Svoboda hodnot a sociálně kritická funkce jsou neslučitelné. Nemůžeme pak ani pronášet rozumná tvrzení o očekávaných a kritice vystavených sociálních důsledcích specifických komunikací, ani vůbec nemůžeme rozhodnout, co by se mělo šířit a co nikoli. Je-

diným kritériem se stává sociální působivost díla, což je prostě tautologie. To nutně znamená, že se sociologie umění má ve svých doporučeních řídit statem quo a má se vystříhat právě té sociální kritiky, jejíž potřebnost Silbermann nijak nepopírá. Vypracování tak zvaných „kulturních tabulek“ pro sestavování rozhlasového programu by se např. omezilo — vidím-li správně — pouze na popis platných komunikačních relací, aniž by otevřelo jakékoli možnosti kritiky. Ostatně je pochybné, zda sám pojem kultury je přístupný tomuto typu analýzy. Kultura je stav, který vylučuje pokusy o jeho měření. Měřená kultura je už něco docela jiného, je to souhrn podnětů a informací, inkompatibilních samotnému pojmu kultury. Proto zřejmě není možné eliminovat ze sociologie filosofickou dimenzi, jak to žádá Silbermann a mnozí jiní. Sociologie se vyvinula z filosofie; má-li vůbec mít nějaký obsah, potřebuje ještě i dnes onen typ reflexe a spekulace, který vyvstal ve filosofii. Konečně kvantitativní výsledky dokonce i statistických výzkumů, jak statistická věda zatím zdůrazňuje, nejsou samoučelné, ale jsou tu proto, aby z nich vyplynulo nějaké sociologické poznání. Ve smyslu Silbermannova rozlišování však toto „poznání“ spadá beze zbytku do kategorie filosofie. Pracovní vymezení disciplín jako filosofie, sociologie, psychologie a historie nespočívá v jejich předmětu, ale je vnuceno zvenčí. Věda, která je skutečně vědou, není naivně zaměřena přímo před sebe, ale spíše pěstuje myšleni sama v sobě, a nemůže tedy vzhledem k objektu respektovat nahodilou dělbou práce: i z toho se v Americe vyvozují důsledky. Postulát interdisciplinárních metod platí pro sociologii, která se v jistém smyslu namnoze vztahuje na všechny možné předměty. Jakožto společenské vědomí by měla usilovat o částečnou nápravu společenského bezpráví, které dělbou práce ve vědomí napáchala. Není náhodou, že v Německu téměř všichni dnes činní sociologové vyšli z filosofie, a to i ti, kteří jí nejhouževnatěji odporují. Právě v poslední debatě o sociologickém pozitivismu se dostala do sociologie filosofická dimenze.

7. Konečně k terminologii: co jsem v

Úvodu do sociologie hudby pojmenoval zprostředkováním (Vermittlung), není tožné s komunikací, jak se domnívá Silbermann. Pojmu zprostředkování jsem zde užil v přísně hegelovském smyslu, aniž bych v nejmenším chtěl popírat filosofickou dimenzi. Prostředkování je podle něho prostředkováním ve věci samé a ne mezi jednou věcí a těmi věcmi, s nimiž se tato věc dostane do styku. To poslední samo se však chápe jako komunikace. Jinými slovy, mám na mysli velmi specifickou otázku, která se vztahuje k plodům ducha: jakým způsobem se prosazují společenské strukturální momenty, pozice, ideologie atd. v uměleckých dílech. Bez obalu jsem zdůraznil neobyčejnou obtížnost tohoto problému a tím i problému sociologie hudby, která se nespokojí s vnějším uspořádáním, s otázkou, jaké místo má umění ve společnosti, jak v ní působí, ale která chce poznat, jak se společnost v uměleckých dílech objektivizuje. Otázka komunikace, kterou považuji — a sice jako kritickou — za stejně relevantní

jako Silbermann, se od toho velmi liší. V případě komunikace je třeba nejen přihlížet k tomu, co se nabízí a co není komunikováno; a nejen k tomu, jak dochází k recepci, což je ostatně problém kvalitativní diferenciací, o jejíž obtížnosti si dovede udělat představu jen ten, kdo se jednou vážně pokusil přesně popsat poslechové reakce. Sem patří zejména otázka, co je komunikováno. Na vysvětlenou mi budiž dovoleno připomenout mou otázku, zda je rozhlasem rozšiřovaná a do omrzení opakovaná symfonie vůbec ještě symfonií, o níž panuje představa, že má být komunikována. To pak má dalekosáhlé důsledky pro sociologii vzdělání, a sice v tom smyslu, zda masové šíření některých uměleckých děl skutečně má tu vzdělávací funkci, která se mu obvykle připisuje; zda dochází za dnešních komunikačních podmínek k tomu typu zkušeností, které umělecké vzdělání mlčky předpokládá. Spor o sociologii umění je tedy bezprostředně relevantní pro sociologii vzdělání.

„Rok od roku byl větší vliv muže, který vykonal pro založení kon-
cizně pojaté sociologie více než
Schäffle, Wundt a Dilthey. Tímto
mužem byl Ferdinand Tönnies.“

(Leopold von Wiese: *System der
allgemeinen Soziologie*)

Ferdinand Tönnies, profesor sociologie a
filosofie v Kielu, rodák z Oldenswurtu ve
Schleswicku, někdy omylem pokládáný
za Holanďana, konzervativní politik a po-
krokový sociolog,² jeden z nejvlivnějších
autorů nové epochy sociologie vůbec a
americké sociologie 30. let zvláště, spo-
jnice sociologie 19. a 20. století, zůstal pro
dnešní generaci v určitém smyslu nedoře-
šenou hádankou. Zůstal nedoceněn mód-
ními neideologickými směry v sociologii,
které chtěly přehlížet negativní smysl je-
ho politické koncepce, stejně jako dogma-
ticky orientovanou historicko-materialis-
tickou kritikou, která nechtěla vidět ne-
smírný význam jeho koncepce společnosti.
Mezitím uplynulo od vydání jeho základ-
ního díla bezmála celé století. Klademe-li
si dnes znovu otázku jeho teorie, má to
svůj důvod nejen ve smyslu Tönniesově,
ale mnohem spíše ve smyslu potřeb mo-
derní vědy o společnosti. Vycházíme-li —
více či méně spontánně — z Marxovy
koncepce společnosti, pak navázání na
Marxovo pojetí člověka může být konti-
nuální jen za předpokladu, že náš vztah
k Marxově materialistické teorii prostou-
pila znalost celého vývoje společnosti v
období, které leží mezi poslední čtvrtinou
19. století a dneškem.

V souvislosti s celou řadou tehdejších
sociologických koncepcí (jak o nich mluví

L. von Wiese — a mohli bychom dodat:
jsou to ještě přinejmenším Georg Simmel,
Alfred Vierkandt, Gabriel Tarde, Enrico
Ferri, Vilfredo Pareto aj.) hraje význam-
nou roli Tönniesova koncepce, v níž se
autor pokusil analyzovat sociální vztahy
podle měřítka jejich přirozenosti. Lze říci,
že Tönnies ve své koncepci položil —
vpravdě geniální anticipací lidského pro-
blému moderní doby — základ k novému
pojetí, k vztahovému pojetí lidského fak-
toru.

Tönnies, spolu se Simmelem a Maxem
Weberem, je právem považován za „prvé-
ho německého klasického sociologa.“³ Pod
vlivem studia Hobbese se dostal od filo-
sofie a tehdy vlivné kriminologie k socio-
logii; jeho nejbližšími východisky byli
Spencer a Comte, dále Albert Schäffle,
Sir Henry Maine, Karel Marx, Lewis
Henry Morgan. Není bez zajímavosti, že
původní podtitul jeho světoznámé práce
Gemeinschaft und Gesellschaft zní *Studie
o socialismu a komunismu*.

Tönnies se bezesporu zasloužil i o to, že
se hovoří o německé sociologii v literatuře
už od roku 1880. A nejen to — možno
dodat, že Tönnies přesáhl hranice němec-
ké sociologie, zprostředkoval německou
myšlenkovou tradici sociálních věd novým
generacím amerických sociologů (jak o
tom mluvil mj. Talcott Parsons na své
přednášce v Praze) a vyplnil tak mezeru,
která se začala vytvářet mezi scientistic-
ky a humanisticky orientovanou sociolo-
gií. V určitém smyslu možno Tönniesovu
koncepci považovat i za zprostředkující
článek mezi moderními koncepcemi člo-
věka a východisky Marxova humanismu

¹ Předneseno v Tönniesgesellschaft, Christian-
Albrechtsuniversität zu Kiel, 21. 11. 1966. Pro české
vydání literárně upraveno a doplněno.

² Není snadné přiblížit složitou úlohu Tönnie-
sovu (zejména v 30. letech) dnešnímu čtenáři.
Tönnies sice tvořil jednu z teoretických bází pro
nacionalisticko-konzervativní tendenci Německa (a
jeho teorie je využíváno ve smyslu hesla „Blut
und Boden“), avšak současně vyšel z Marxe a
dokonce ještě za nacistické éry, jak je uvedeno
v první stati o Tönniesovi uveřejněné v Sociologic-
kém časopise, vyslovil své sympatie k Marxovi

a socialismu. Tato Tönniesova pozice dosti dobře
vyjadřuje spleť a nepřehlednou situaci tradič-
ních německých ideologií v předválečné době.

³ Viz H. Maus: *A Short History of Sociology*,
London 1965, str. 76 ad. Na historickou spojitost
Tönniesovy teorie a sociologické koncepce M.
Webera znovu poukázal nestor německé sociologie
L. von Wiese ve svém diskusním příspěvku na
německém sociologickém dnu v roce 1965. Viz
L. von Wiese: *Max Weber und die Soziologie
heute*, Verhandlungen des deutschen Soziologent-
ages, Tübingen 1965, str. 68 ad.

(máme na mysli Marxovy rané práce, zejména *Pařížské rukopisy*).

Ferdinand Tönnies postřehl ve vymezení znaků „společnosti“ („Gesellschaft“) skutečnost, která staví jeho koncepci sociálních vztahů na jedno z nejpřednějších míst v soudobé sociologii: ukazuje totiž, že „Gesellschaft“ v sobě zahrnuje znak individualizace. Proto Tönnies má na mysli soudobou společnost, lze říci — dnešní terminologii — že připisuje soudobému společenskému řádu individualizaci jako charakteristický znak. Toto je významný *historický* prvek Tönniesovy koncepce, která s tím stává z náčrtu struktury sociálních vztahů rozbohem skutečně existujících sociálních vztahů.

A nejen to: společnost (tedy „kapitalistische Gesellschaft“) v sobě zahrnuje tento znak individuace od toho momentu, kdy začala nabývat charakteru „společenskosti“ (jakožto protikladu pospolitosti) — tedy, nebereme-li v úvahu nejasné období raného feudalismu, v celém období od renesance výše.⁴

Tento znak „společnosti“ je ovšem v plném smyslu toho slova moderní — což sice už z Tönniesovy koncepce nevyplývá, nicméně pro její zhodnocení má svůj význam.

Ve svém základním pojetí „společenskosti“⁵ se Tönnies blíží tehdejšími koncepcím sociální psychologie, které ve své době znamenaly jednu z nejprogressivnějších orientací vědy o společnosti.⁶ Můžeme vytknout zejména tyto charakteristické znaky jeho koncepce:

1. Společnost je především chápána jako něco, co existuje mimo „organické“ lidské svazky, jako něco cizího vlastnímu lidskému pojetí života. A totéž vystupuje, i když v poněkud jiné formě, v sociální

psychologii. I dav je brán jako něco v podstatě nemorálního a cizího člověku.

2. Tönnies rozlišuje „reálné, organické“ společenské svazky platné pro „pospolitost“, a „ideální, mechanické“ vztahy příznačné pro „společnost“. Odlišnost obou je dána nejen stupněm jejich přirozenosti, ale i formálními znaky: stupněm trvanlivosti, schopností přitahovat nebo odpuzovat. V tomto ohledu se Tönniesova koncepce blíží sociální psychologii, která např. dav chápe jako něco, co může dobře postihnout právě formálními znaky — nebof jde o něco, čehož existence je víceméně momentální a co má tendenci se velmi brzy rozpadnout na příslušná hlubší společenská seskupení.

3. Konečně, u Tönniese je třeba vyzvednout, že zcela uvědoměle staví do středu své pozornosti společenskou skupinu (Gruppe) a nikoliv jednotlivce, že individualismus (byť i třeba „Massenindividualismus“) chápe jako víceméně extrémní — i když reálně existující — projev společenského života. Tím staví svou práci na poznatcích, jež byly pro jeho dobu nové a jež se rozcházely s tradicí filosofie 18. i 19. století, která vyzvedala individualitu, individuum. Tím se Tönnies snad nejvíce přibližuje sociální psychologii, pro niž je existence společenské skupiny základním a evidentním poznatkem. A kromě toho existuje ještě jedna shoda — i Tönnies, i sociální psychologie vycházejí z faktu „vůle“ jako ze základního předpokladu.

Na druhé straně Tönniesova koncepce je původní a v tomto směru se od sociálně psychologických koncepcí v řadě bodů odlišuje.

1. Předně, Tönnies chápe „pospolitost“ a „společenskost“ jako dvě stránky téhož (i když substanci sociálních vztahů blíže neurčuje). V tomto předpokladu jakoby

⁴ Tönniesův stoupenec, americký sociolog Don Martindale, chápe přechod od „Gemeinschaft“ ke „Gesellschaft“ jako v podstatě dvě stadia vývoje společnosti a ve smyslu této koncepce stanoví tuto vývojovou řadu sociálních teorií: Auguste Comte — vývoj od teologické společnosti k pozitivní.

Herbert Spencer — vývoj od militaristické společnosti k industriální.

Henry Sumner Maine — vývoj od společnosti, v níž převládá status, ke společnosti, v níž převládá smlouva.

Ferdinand Tönnies — vývoj od Gemeinschaft ke Gesellschaft.

Robert Redfield — vývoj od lidové společnosti k sekularizované společnosti.

(Viz *Social Life and Cultural Change*, Toronto-Princeton-New York-London 1962, str. 14).

⁵ „Die menschlichen Willen stehen in vielfachen

Beziehungen zu einander; jede solche Beziehung ist eine gegenseitige Wirkung ... Diese Wirkungen sind ... bejahende oder verneinende. ... Die durch ... positives Verhältnis gebildete Gruppe heisst ... eine *Verbindung*. Das Verhältnis selber, und also die Verbindung, wird entweder als reales und organisches Leben begriffen — dies ist das Wesen der *Gemeinschaft*, oder als ideelle und mechanische Bildung — dies ist der Begriff der *Gesellschaft*.“ (S. 3.)

⁶ Moderní historik sociologie Heinz Maus poznamenává, že jistý předstoupě Tönniesova rozdělení společností (sociálních struktur) na „sociální“ a „pospolité“ nacházíme poprvé pravděpodobně už u Lewise Henryho Morgana (1818–1881) v jeho rozdělení struktur na „societas“ (pospolitá společnost, založená na osobních vztazích) a „civitas“ (struktura determinovaná vlastnictvím a městským životem). Viz *A Short History of Sociology*, London 1963, str. 64.

doznávala dialektická tendence německé klasické filosofie, předpoklad dialekticky diferencované struktury, tedy dobově neobyčejně cenný, protomechanický prvek.

2. Druhou závažnou diferencí Tönniesovy koncepce je orientace na zkoumání sociálních vztahů. To předpokládá pojmosloví, síť kategorií, a Tönnies v důsledku této orientace dává současně sociologii první relativně přesnou soustavu vědeckých pojmů.

Na tuto stránku Tönniesovy teorie nazvuje pak zejména škola Formalsoziologie, především Kölnerkreis, jehož nejlepší představitel, Leopold von Wiese, nazývá svůj systém sociologie „naukou o vztazích“ (Beziehungslehre). Systémologická stránka této „sociologie velkého stylu“ se sice v negaci empirické sociologie dalších tří desetiletí ukázala jako nepodstatná, avšak v pozdější koncepci strukturálně analytické školy o to více vystoupila do popředí velkorysost Tönniesova řešení. — Lze říci, že v tomto smyslu Tönnies zprostředkoval hodnotovou škálu takové sociologie, „která je v první řadě disciplinou filosofickou“ (jak pravil ve svém projevu k německé sociologické společnosti v roce 1911), nové době.

Pokud jde o odlišení Tönniese od vlastní německé idealistické filosofie, je třeba říci, že pokračuje sice v tradici filosofie dějin, ne však v tradici všekosmických systémů. To je diference v jistém slova smyslu příznivá — neboť Tönnies zákonitě souvislosti společenského dění nepostuluje, ale snaží se je dokázat (s odkazy na řadu evidentních jevů společenského života). Jakkoli je pochybné, zda Tönniesova metoda je prostá spekulativnosti (naopak lze říci, že jde o přenesení spekulace na menší pole působnosti), přesto jsou tu už spekulativnosti dány určité meze. To je první relativně kladný rozdíl

mezi Tönniesem a německou klasickou filosofií. Druhý rozdíl je poněkud jiného druhu: u Tönniese (podobně jako u soudobé sociologie) je opomíjen společenský život jakožto dění. A tak se stává, že Tönniesova sociologie redukuje dynamickou dialektiku (např. Hegelovu) na systém společenských vztahů,⁷ aniž by bylo docenováno, že jedno i druhé může být racionálně pochopeno jako stránka společenského dění. I když se v tomto druhém ohledu Tönnies odlišuje od německé klasické filosofie nepřiznivě, není ani v tomto ohledu bez významu pro systematickou sociologii.

V čem je věčná podstata Tönniesovy teorie, může osvětlit následující stručný náčrt. Tönnies rozděluje společnost na dvě řady vztahů: na vztahy „pospolitosti“ (Gemeinschaft) a na vztahy „společenskosti“ (Gesellschaft). Vztahy pospolitosti jsou zakotveny citově a zvykově (emotionale u. traditionale), vztahy společenskosti rozumově (Gesellschaft = rationale Gemeinschaft).⁸

Důležité je dále to, že tyto dvě řady společenských vztahů jsou u Tönniese chápány jako vztahy vůlí, volních lidských akcí. Pospolitost má podle Tönniese svůj zdroj v „podstatné vůli“ (Wissenwille), společnost pak v „libovůli“ (Kürwille). „Podstatná vůle“ je podle Tönniese charakteristická pro celého člověka (jako organismus), „libovůle“ je jen plodem mozku. Tyto vztahy vůlí jsou pak buď souhlasné nebo nesouhlasné; Tönnies se zabývá jenom souhlasnými.⁹

Zhruba řečeno, Tönnies chce ukázat asi na tuto okolnost: jeden druh společenských vztahů plyne z přirozených rysů lidí, z jejich přirozených potřeb, kdežto druhý druh společenských vztahů je až něčím pozdějším, vytvořeným, a vzhledem k přirozeným vztahům pospolitosti je cizím vlivem.¹⁰ Je ovšem třeba říci, že už

⁷ V tomto ohledu je příznačné např. to, že značná část Tönniesových základních pojmů se týká kategorie vztahu: Beziehungen, Bildungen, Einheit, Übergewicht und Ausgleich, Allgemeine Tendenz, Objektive Qualität, Progress (Entwicklung), Regress, Widerspruch, Verhältnis, Formen (Keimformen, Gesamtformen). Viz *Gemeinschaft und Gesellschaft*.

⁸ Podrobnější rozdělení oblastí společenského života podle dvojice uvedených vztahů je patrné z tohoto Tönniesova schématu:

A. Gemeinschaft

1. Familienleben = Eintracht. Hierin ist der Mensch mit seiner ganzen Gesinnung. Ihr eigentliches Subjekt ist das Volk. („Hauswirtschaft“).

2. Dorfleben = Sitte. Hierin ist der Mensch mit seinem ganzem Gemüte. Ihr eigentliches Subjekt ist das Gemeinwesen. („Ackerbau“).

3. Städtisches Leben = Religion. Hierin ist der

Mensch mit seinem ganzen Gewissen. Ihr eigentliches Subjekt ist die Kirche („Kunst“).

B. Gesellschaft

1. Grosstädtisches Leben = Konvention. Diese setzt der Mensch mit seiner gesamten Bestrebung. Ihr eigentliches Subjekt ist die Gesellschaft schlechthin. („Handel“).

2. Nationales Leben = Politik. Diese setzt der Mensch mit seiner gesamten Berechnung. Ihr eigentliches Subjekt ist der Staat („Industrie“).

3. Kosmopolitisches Leben = Öffentliche Meinung. Diese setzt der Mensch mit seiner gesamten Bewusstheit. Ihr eigentliches Subjekt ist die Gelehrten-Republik („Wissenschaft“).

Viz *Gemeinschaft u. Gesellschaft*, s. 251.

⁹ Viz tamtéž, s. 3.

¹⁰ „Gemeinschaft der Sprache, der Sitte, des Glaubens: aber Gesellschaft des Erwerbes, der Reise, der Wissenschaften.“ L. c., s. 4.

samo hledisko *rozdělování* oněch dvou stránek vztahů je povážlivým faktem. Vlastní historicitu společenských vztahů záleží *ve vývoji jejich původních forem* pod vlivem daných existenčních podmínek. Nelze nevidět, že v Tönniesově koncepci „pospolitosti“ doznívá minulost německé romantické vědy — Tönnies je jakoby posledním článkem řetězu teorií (jejichž autory byli Fichte, Schelling, Novalis, Adam Müller aj.), které se soustřeďovaly na pojem „národa“ (Volk).¹¹

Je pravděpodobné, že Tönnies sám nebyl příčinou této interpretace jeho teorie — jeho koncepce společnosti je do značné míry neideologická, se zřetelnou tendencí k všeobecnosti a logickému zjednodušení empirických sociálních forem. Základní význam Tönniesův tkví bezpochyby v jeho

významu pro vědu a nemůžeme ho činit odpovědným za neorganické využití jeho teorie v úzce nacionalistickém smyslu.

Lze tedy shrnout, že Tönniesova koncepce společnosti ovlivnila sociologii zejména ve dvojím ohledu: Jednak poskytla sociologii systém vědeckých pojmů, jasná a zřetelná kritéria, podnítila teoretický zájem o problematiku lidských vztahů, ovlivnila studium člověka a společnosti bezprostředně ve své době; jednak se stala východiskem pro analýzu sociálních struktur nové společnosti a nepřímo tak zasáhla do nejmodernější etapy dějin sociologie. Jeho koncepce byla a zůstává výzvou ke studiu těch sfér lidských vztahů, které zůstaly na pokraji zájmu existujících sociálních disciplín, k vybudování nové teorie lidských vztahů.

¹¹ Tento pojem, rozvedený v Německu nejširěji Wundtem, byl později zneužit nacismem; spolu s tím byly činěny i pokusy uvádět do souvislosti

Tönniesovu „Gemeinschaft“ a nacistickou „Volksgemeinschaft“. Viz pronacistický sborník *Dnešní Německo*, Praha 1939.

Sociologie v medicíně tvoří jednu z disciplín lékařské sociologie. Zabývá se sledováním sociálních faktorů, které mohou působit na vznik a rozšíření některých onemocnění. Speciálně se zabývá celým komplexem chorob, u nichž působení sociálních činitelů je zvláště patrné: jsou to tzv. návyková onemocnění, choroby „civilizační“, psychická onemocnění a další.

V našem příspěvku se chceme zabývat zvláště chorobami psychickými a novotvory proto, že jsou studovány velmi intenzivně nejen v zahraničí, ale i u nás, což dovoluje provést určitou syntézu a závěry. Protože *rakovina plic* je jednou z chorob, u které se mimo jiné předpokládá i negativní vliv moderního způsobu života (exhalace, kouření, pracovní prostředí atd.), chtěli bychom nejdříve hovořit k této problematice.

V posledních letech zaujala pozornost některých fthiseologů nejen snížená úmrtnost na tuberkulózu, ale i zvýšená úmrtnost na rakovinu plic. Křivka úmrtnosti prudce stoupá, zvláště v posledních letech. Například v USA v roce 1930 zemřelo na plicní rakovinu 3000 pacientů, kdežto v roce 1950 již 18 000 a v krátkém časovém období od roku 1955 do roku 1962 stoupl tento počet z 27 000 na 41 000 osob. Takový mimořádný vzestup nebyl zaznamenán u žádného jiného druhu rakoviny. I když tento vysoký počet je možno částečně korigovat zlepšenou diagnostikou, změněnou věkovou strukturou obyvatelstva aj., bylo zjištěno, že došlo k velkému a rychlému vzrůstu výskytu plicní rakoviny. Tento stav vyvolal řadu teoretických a empirických vědeckých studií. Podle Brookeovy hypotézy došlo na začátku století k „explozivnímu vzestupu bronchokarcinogeních sil.“ Tyto síly blíže nedefinuje, ale

domnívá se, že může jít o výfukové plyny nebo ionizující záření.¹ Jinou teorii vypracoval Herdan, který se domnívá, že úmrtnost na tuberkulózu a na rakovinu spolu úzce souvisí: zatímco u jedné nemoci úmrtnost klesla, u druhé stoupla, „takže pravděpodobnost, že někdo zemře buď na tuberkulózu nebo na rakovinu, zůstává mezi obyvatelstvem dosti konstantní veličinou“, která je i geneticky fixována.² Rovněž Fisher se domnívá, že náchylnost k rakovině a kouření je geneticky podmíněna.³ Podobný názor má i Berkson.⁴ Se zajímavou tezí přišel Pearl, který se domnívá, že kouření urychluje „životní tempo“ a proto kuřáci biologicky dříve stárnou než nekuřáci.⁵

Protože rakovina plic je nemocí, která se vyskytuje také u nekuřáků, je zřejmé, že k jejímu vzniku přispívají i jiné faktory. Jedním z nejdůležitějších zevních vlivů je znečištěný vzduch a styk s karcinogeny v zaměstnání. Zvláště v těch povoláních, kde dochází ke zvýšenému vdechování kouře, je možnost vzniku plicního karcinomu pravděpodobnější (zaměstnanci drah, topiči, garážmířtři, asfaltéři aj.). V některých pracovních odvětvích vznikají zvláštní karcinogeny, které mimořádně intenzivně podporují vznik tohoto onemocnění. Ve světovém písemnictví je popsána „jáchymovská plicní rakovina“. Avšak i v jiných povoláních může být nebezpečí onemocnění značné (pobyt v uzavřených zakouřených místnostech, kde ovzduší obsahuje více karcinogenních látek).⁶

Výzkumy dosti přesvědčivě potvrdily, že výskyt rakoviny plic je vyšší ve velkých městech než na venkově a v městech malých. Objevuje se tedy otázka, které faktory působí silněji.⁷ V roce 1928 Lom-

¹ C. O. Brooke: *British J. Cancer*, 1958, 12, 481.

² G. Herdan: *British J. Cancer*, 1958, 12, 492.

³ R. A. Fisher: *Lung Cancer and Cigarettes?*, *Nature*, 1958, 182.

⁴ J. Berkson: *Smoking and Lung Cancer*, *Journal Amer. Stat. Assoc.*, 1958, 53, 28.

⁵ A. Fingerland: *Kouření a rakovina plic*, Rozhledy v TBC, 1960, 6, 484.

⁶ V. Galuškinová: *Stanovení 3,4-benzopyrenu ve vzduchu zakouřené společenské místnosti*, *Praktický lékař*, 1964, 44, 21.

⁷ Největší úmrtnost na světě na plicní rakovinu

bard a Doering popsali závislost mezi rakovinou ústní dutiny a silným kouřením. Známá je studie Dollova a Hillova, jejich rozbor příčin úmrtí britských lékařů. Bylo prokázáno (u 40 701 případů), že úmrtnost na rakovinu plic se zvyšovala s množstvím spotřebovaného kuřiva. Hammond a Horn dokazují, že nekuřáci žijící na venkově prakticky nedostanou plicní rakovinu, zatímco ze sto tisíc venkovských kuřáků na ni ročně umírá 65,2 osob. V městech se u nekuřáků a zvláště u kuřáků procento úmrtí neobvykle zvyšuje. Ukazuje se, že přes 80 % úmrtí na plicní rakovinu může být způsobeno kouřením.

Tyto okolnosti vedly některé lékaře k tomu, že v roce 1956 byl zorganizován a proveden výzkum vlivu kouření na zdraví člověka.⁸ Společný výzkum odborníků z několika lékařských oborů potvrdil, že kouření, zvláště cigaret, se jeví jako příčinný činitel rostoucího výskytu epidermoidního karcinomu plic. Podobné závěry byly učiněny i v roce 1957 Britskou radou pro vědecký výzkum. V roce 1959 byl vytvořen další kolektiv lékařů Královské lékařské společnosti, jehož úkolem bylo sledovat vliv kouření a ostatních atmosférických nečistot na vznik plicní rakoviny a jiných chorob. Další výzkumy vztahu mezi rakovinou plic a kouřením v USA potvrdily jejich silnou vzájemnou závislost.⁹ Jeden z nejrozsáhlejších vědeckých výzkumů, který se zabýval touto problematikou, byl organizován v USA vědeckou společností onkologickou, kardiologickou a fthiologickou. Šetření proběhlo u 1 123 000 mužů. Výsledky ukazují značně vyšší úmrtnost kuřáků na některé druhy chorob, zvláště na rakovinu plic. Závěry z tohoto výzkumu byly uveřejněny v roce 1964.¹⁰

Podstatná část všech těchto výzkumů byla zaměřena převážně na kuřáky-muže. Je to určeno mimo jiné i tím, že muži kouří více než ženy a že úmrtnost na rakovinu plic je vyšší u mužů než u žen. Z několika málo výzkumů úmrtnosti žen-kuřáček se ukázalo, že u nekuřáček je stejná úmrtnost na rakovinu plic jako u mužů-nekuřáků. U mírných kuřáček je

pravděpodobnost úmrtí dvojnásobná a u silných kuřáček (více než dvacet cigaret denně) pětinasobná. Vysvětlit tento rozdíl je značně obtížné a je otázka, zda tu nepůsobí ještě faktory jiné, například zvýšená vnímavost na určité podněty. Pro tuto hypotézu by svědčilo, že se u žen projevuje větší vnímavost například na karcinom pohlavních orgánů než u mužů. Někteří badatelé usuzují, že pro vznik rakoviny a zvláště rakoviny plic existují jisté genetické dispozice. Na podporu této hypotézy uvádějí okolnost, že podle některých zjištění jen asi každý desátý silný kuřák onemocní plicní rakovinou. Prozatím se však nepodařilo tento vztah přesvědčivě prokázat. Je rovněž nutno přihlížet k různému způsobu života mužů i žen a tudíž i k různému působení vnějšího prostředí. Značný počet mužů je v pracovní době vystaven nepříznivým atmosférickým účinkům svého pracoviště; jsou exponováni na tzv. rizikových pracovištích, kde jsou pod vlivem dráždivých nebo jedovatých látek. Způsob života a struktura životního prostředí nebyly ve vztahu k výskytu karcinomu plic dosti intenzívně zkoumány. Může zde působit i rozdílná biochemie obou pohlaví. Pozornost by zasluhoval i výzkum sociálních faktorů při vytváření návyku kouření. Velká většina výzkumů, které se zabývaly vztahem mezi výskytem plicní rakoviny a kouřením, ukázaly (vzhledem k použitým metodikám a orientaci výzkumu), že kouření je hlavní příčinou vzniku plicní rakoviny. Současně však upozornily na to, že kouření není *jedinou* příčinou jejího vzniku. Zjištění vlivů, které působí na vznik plicní rakoviny, není jen otázkou času, ale i šíře výzkumů a jejich monografického zpracování. Prvotní zdravotnický orientované výzkumy nepostihují (a ani si obvykle takový úkol nekladly) celou složitou škálu příčin vzniku tohoto onemocnění. Ukazuje se, že je třeba tyto výzkumy orientovat i do obecnější lékařské problematiky a do problematiky sociologické, a neopomíjet ani vztahy psychologické.

Výzkumy upozornily na to, že zvyk uží-

mají obyvatelé ostrova Jersey, zaměstnaní převážně jako rybáři. Protože ovzduší na tomto ostrově je mimořádně čisté, působí zřejmě na vznik plicní rakoviny jiné faktory. Bylo zjištěno, že na tomto ostrově je největší spotřeba cigaret na světě na hlavu a rok.

⁸ Výzkum prováděla Americká společnost pro výzkum rakoviny, Společnost kardiologická, Státní onkologický a kardiologický ústav.

⁹ Amer. Med. Ass., 1960, 172, 1425.

¹⁰ *Smoking and Health*, New York, 1964.

vat tabák se vztahuje k psychologickým a sociologickým tužbám individua. Tento zvyk, fixovaný do sociologických tužeb, je posilován farmakologickým účinkem nikotinu na centrální nervový systém. Tento relativně příznivý a subjektivně příjemný účinek kouření se projevuje v první řadě v oblasti psychické. Subjektivně může kouření vyvolávat i pocit vřazenosti do kolektivu dospělých u začínajících mladistvých kuřáků. Vliv tohoto sociálního faktoru při vzniku a upevňování návyku kouření nebyl dosud intenzivně sociologicky ani psychologicky studován. Fakt, že tento zvyk vzniká zpravidla v určitých sociálních skupinách a je jimi ovlivněn (mimo jiné i výběr tabákových výrobků, způsob kouření apod.), by ospravedlňoval hypotézu o závislosti mezi sociálním prostředím a návykem kouření. Děti rodičů-kuřáků kouří asi dvakrát častěji než děti nekuřáků.¹¹ Mladiství s vyšší inteligencí kouří méně než mladiství ostatní. Kouření je v první řadě fixováno jako zvyk. Potvrzují to mimo jiné i výsledky dosavadních studií, které nedokazují, že by kuřák mohl být charakterizován jako vyhraněná „kuřácká“ osobnost — i když se kuřáci liší od nekuřáků řadou specifických vlastností. Převážná většina dosavadních zjištění ukazuje, že kouření (alespoň jeho začátek), popřípadě jeho zanechání, je určováno hlavně faktory psychickými a sociálními, což nevylučuje působení faktorů fyziologických, ani existenci predisponujících konstitucionálních nebo genetických faktorů.

Je třeba upozornit i na to, že někteří badatelé zjistili zvýšený výskyt karcinomu plic u některých sociálních skupin obyvatelstva. Výzkumy, které by se zabývaly speciálně touto problematikou, jsou dosud sporadické.

V Československu, pokud je nám známo, se neprovádí systematický výzkum vlivu kouření na vznik a průběh plicní rakoviny. Statistické údaje ukazují, že u nás jen od roku 1952 do roku 1962 vzrostla úmrtnost na rakovinu plic více než dvakrát. V roce 1962 byla dvakrát větší než úmrtnost na tuberkulózu. Úmrtnost na

rakovinu plic v našich podmínkách ukazuje podobnou charakteristiku jako v měřítku celosvětovém. Umírá například více mužů než žen, více kuřáků než nekuřáků; průměrný věk se pohybuje okolo 60 let.

Kouření není jen problémem úzce zdravotním a psychologickým, ale i významným problémem sociologickým, a to jak z hlediska jeho vzniku a průběhu, tak i z hlediska jeho sociálních důsledků. I když problém kouření byl v zahraničí zkoumán z různých hledisek, přece jen převládaly výzkumy a aspekty převážně zdravotnické (s ohledem ke vzniku rakoviny plic). Některé výzkumy ukázaly, že užívání tabáku se vztahuje nejen k psychickým, ale i sociologickým potřebám individuí, a že kouření může být chápáno v jistém smyslu i jako socializační proces. Z hlediska sociologického by studium motivace kouření mohlo jednak přispět k pochopení diferenciace socializačních „prostředků“ různých jednotlivců (s ohledem na prostředí, z něhož přicházejí atd.), jednak odpovědět na to, jaký je vztah mezi sociálním prostředím (v širším významu) individua a druhem choroby, kterou může být nejpravděpodobněji postižen. V ČSSR je věnována pozornost výskytu plicní rakoviny a kouření většinou z hledisek zdravotnických a na základě statistického materiálu prosektur.¹² Z hlediska sociologického čekají tyto informace na zpracování. Má-li být pohled na zkoumanou problematiku komplexnější, musí také být komplexněji zkoumán alespoň ze tří hlavních hledisek: zdravotnického, psychologického a sociologického.

*

Jiným druhem chorob, které mohou být zvýšenou mírou podmíněny faktory sociálními, jsou *choroby psychické*. Chtěli bychom proto upozornit na ty oblasti, které by vzhledem k své závažnosti měly být zkoumány i z hledisek sociologických. Ze široké škály psychických onemocnění je možno vybrat především existenciální frustraci a suicidia (dokonaná či nedokonaná).¹³ Rovněž přitažlivá je pro sociologa pedopsychologie a pedopsychiatrie svými problémy narušeného rodinného pro-

¹¹ Tuto skutečnost potvrzují výzkumy prováděné v USA.

¹² Z těchto aspektů byly publikovány četné práce zejména v Rozhledech v tuberkulóze (A. Fingerland, O. Boleček, M. Harazda, M. Maryška, F. Mydlík, A. Tománek a další).

¹³ Na to, zda přísluší existenciální frustraci a suicidia řadit k psychickým onemocněním, existuje velké množství protichůdných názorů. Radíme je k psychickým onemocněním proto, že bývají zpravidla v péči psychiatrických oddělení (postižení především psychickou stránkou člověka — buď jako východisko nebo jako konečný stav).

středí dětí (jako jeden z hlavních sociologických problémů), umístění v dětských domovech, životních hodnot u těchto dětí, podmínek jejich utváření v závislosti na kvalitě dětského kolektivu, postojů těchto dětí k oficiální autoritě, formálních a neformálních vztahů v dětském kolektivu atd. Předmětem sociologického zkoumání by pro svoji závažnost měla být i deprivace v dětství a její společenské důsledky v období dospívání a dospělosti.

Zkoumáme-li výskyt duševních onemocnění a jejich příčin somatických i sociologických, zjišťujeme, že neexistují spolehlivé údaje o těchto onemocněních, o jejich rozšíření v jednotlivých zemích, o příčinách jejich diferenciací atd. Převážná většina vedoucích osobností v psychiatrii se shoduje v tom, že jednotlivé symptomy, kterými se tato onemocnění projevují, mohou být determinovány typem úrovně společnosti (v širším smyslu kulturním), ale že jejich výskyt je stejný jak na Východě, tak na Západě.¹⁴ Pro potvrzení této hypotézy však nejsou k dispozici údaje ze systematicky vedených psychiatrických a sociologických výzkumů v jednotlivých zemích nebo geografických oblastech, i když je tento problém relativně intenzívně studován.

Je známo, že zvyšující se tempo života společnosti, soutěž o dosažení nejvyšší životní úrovně v co nejkratší době, snaha získat co největší množství materiálních statků, intenzivní industrializace a mechanizace výroby aj. vyvolávají rychlé změny v celé materiální kultuře jednotlivých společností, a že rozvoj duchovní kultury (zvláště postoje jednotlivců k vnějšmu světu a míra hodnot) neodpovídá vždy materiálnímu stavu společnosti, jejímu technickému rozvoji.

Tato disproporce přispívá k tomu, že soustavy hodnot se rozpadávají a pokud nejsou nahrazeny jinými soustavami hodnot, vzrůstá neúměrně stav úzkosti. Projevuje se v nejrozmanitějších formách: psychózy, neurózy, kriminalita, sociální neklid, narcomanie, alkoholismus aj.

S hodnotami — a to jak s hodnotami celospolečenskými, tak zvláště s hodnotami

mi individuálními — úzce souvisí psychologicko-sociologický problém frustrace.¹⁵ I v současné době zůstává filosofickou otázkou obsah a míra objektivních a subjektivních hodnot a jejich vzájemný vztah. V minulosti byla z hlediska psychologicko-sociologického věnována zvýšená pozornost například „touze po slasti“ (Freud) a „touze po moci“ (Adler). V současné době dominuje „touha po smyslu“ (Frankl).¹⁶ Rozumí se jí konkrétní smysl lidské existence. Frustrace této potřeby bývá nazývána frustrace existenciální — člověk pochybuje o své existenci, smysl jeho existence se stal pro něho problematickým, dosavadní smysl jeho existence byl narušen apod. (Existenciální frustrace není zřejmě sama o sobě patologická nebo patogenní, ale může se za určitých sociálních podmínek takovou stát.)

Sociologovi pracujícímu v oblasti zdravotnictví se tak naskytá příležitost podílet se na zkoumání vztahů mezi výskytem psychického onemocnění tohoto druhu a sociálním prostředím pacienta, jeho mírou hodnot, vlivem změn ve struktuře společnosti na vznik, intenzitu a frekvenci existenciálních frustrací (například v některých sociálních vrstvách společnosti) atd.

I z terapeutického hlediska je vhodná spolupráce psychiatra s psychologem (což jest běžné) a zvláště se sociologem, neboť k úspěšnému léčení existenciální frustrace jako specifického typu neurózy je nutné znát i sociální podmínky a předpoklady jak u konkrétního individua, tak u celých společenských skupin atd.

Jiným sociologicko-psychologickým problémem jsou sebevraždy a sebevražedné pokusy. O podstatě sebevražedných činů jsou dosud vedeny diskuse jak mezi psychiatry, tak mezi sociology. Někteří se domnívají, že sebevražda je projev agrezivity zaměřený na vlastní osobu (a že je v tomto smyslu psychopatologickým projevem), jiní za příčinu sebevražedných pokusů považují narušené interpersonální vztahy (mají tedy charakter spíše sociologický).

U osob, které se pokusily o suicidium, bylo zjištěno, že jejich sociální interakce,

¹⁴ Ress, J. R.: *Duševní zdraví a psychiatrie*, Čs. psychiatrie, 1960, 1.

¹⁵ Frustrace vzniká zpravidla tehdy, jestliže se individuum při hledání či realizaci určitých subjektivně či objektivně uznávaných hodnot, popřípadě realizaci materiálních potřeb, setká s různými

objektivně danými potížemi, které tuto realizaci ztěžují nebo zcela znemožňují.

¹⁶ V. E. Frankl, zakladatel tzv. třetí vídeňské školy, přichází — se svými spolupracovníky z neurologické kliniky — s mírou hodnot označovanou jako „Will zum Sinn“.

smysl vlastní existence aj. byly v jistém smyslu narušené nebo alespoň ohrožené. Pokud narušenost těchto mezilidských vztahů nebyla příliš silná, popřípadě pokud subjektivní smysl existence nebyl zcela ztracen, může terapie sebevražedných pokusů právě zdůrazněním těchto interpersonálních vztahů či subjektivního smyslu existence dosáhnout značných úspěchů. Tato zjištění mohou potvrzovat hypotézu, že soubor příčin sebevražedných pokusů — mimo případy výrazně psychopatologické — spočívá více v problematice sociologické než psychosomatické. Pro platnost této hypotézy svědčí rovněž i to, že sebevražedné pokusy častěji konají osoby starší, osamělé, které silně pocívuji chybějící interpersonální interakci a cítí se opuštěny. U těchto skupin osob je rovněž nutné sociologicky sledovat sociální prostředí, ve kterém žijí, neboť jejich nervový systém je již méně adaptabilní a jsou tedy negativními vnějšími vlivy více ohroženy. Toto ohrožení může být zesilováno i špatným zdravotním stavem (invalidizující nebo trýznivá choroba, která je příčinou pokusů zesměšňování ap.). Rovněž fakt, že počet opětně páchaných pokusů o sebevraždu je relativně malý, ukazuje, že příčina sebevražedných pokusů má charakter spíše sociologický.

*

Další oblastí, která poskytuje velké možnosti pro realizaci sociologických výzkumů, je *pedopsychologie*. Je známo, že z hlediska vývoje osobnosti dítěte má velký význam struktura rodiny a vůbec prostředí, ve kterém dítě žije, a schopnost tohoto prostředí zprostředkovat dítěti interakce s vnějším společenským prostředím. Neschopnost prostředí vykonávat tuto funkci narušuje vývoj osobnosti dítěte a značnou mírou omezuje jeho socializaci. Protože rodinné prostředí jako exogenní činitel má ve vývoji osobnosti dítěte prvořadý význam, musí stát v popředí zájmu nejen dětských psychiatrů, ale i sociologů. Rovněž prostředí dětských domovů je vhodným objektem pro sociologická zkou-

mání (zvláště uvažíme-li, že jeho struktura je značně nesourodá). V dětských domovech, zvláště u nás, jsou umísťovány děti buď na přání rodičů (v případě nemoci apod.) nebo na soudní usnesení (dětí odebrané ze sociálně patologických rodin apod.). Tato praxe vede k tomu, že se v dětských domovech střetávají dvě skupiny dětí z různých (mnohdy zcela protichůdných) sociálních prostředí a s různými psychickými a intelektovými predispozicemi. Interpersonální vztahy mezi těmito dětmi, jejich životní hodnoty, cíle atd., jsou pod tlakem uvedených predispozic a působí více či méně intenzivně na všechny děti umístěné v dětských domovech.

Psychologicko-sociologickým problémem dále zůstává fixovaná vazba na případné patologicko-sociální prostředí, ze kterého dítě přichází.¹⁷ Zvláště silně působí patologické vztahy mezi rodiči a dětmi, mezi sourozenci nebo mezi rodiči navzájem, např.: zneužití vlastním otcem nebo dědečkem, případy, kdy otec matky je rovněž otcem dítěte, život s duševně nemocnými rodiči, sebevražedné pokusy rodičů, prostituce matky, alkoholismus, krádeže a jiné asociální jednání v rodině. V celé škále těchto problémů se nabízí výzkum zvláště genetických, emočních a sociálních fixací. V zahraničí již byly učiněny první pokusy zkoumat tyto problémy komplexně a co nejširěji. Jejich sporadičnost však nemožňuje dělat obecnější závěry (např. o síle vztahů mezi sociálně patologickými prostředím v rodině a delikvencí mládeže, případně její genetickou podmíněností).

Celá oblast psychických onemocnění (a zvláště ta, kterým jsme věnovali letmou pozornost) je v zahraničí středem odborného zájmu sociologů. V poslední době bylo provedeno velké množství výzkumů, které zkoumané problémy sledovaly z různých aspektů. Vznikla řada sociologických studií, z nichž k nejznámějším patří mimo jiné práce J. K. Feiblemana,¹⁸ S. Ganeho,¹⁹ A. B. Hollingsheada,²⁰ E. G. Jaca,²¹ T. S. Langer a,²² V. Norrise,²³ M. K. Ople-
ra,²⁴ H. E. Richtera²⁵ a dalších. Sebevra-

¹⁷ Zde máme na mysli v první řadě ty děti, které byly odebrány rodičům soudním rozhodnutím, protože jejich pobyt v dětských domovech je zpravidla dlouhodobý. U dětí umístěných v dětských domovech na přání rodičů jde většinou o pobyt dočasný a krátkodobý.

¹⁸ *Biosocial Factors in Mental Illness*, 1962.

¹⁹ *Factors in Illness which Cause Social Stress*, 1962.

²⁰ A. B. Hollingshead, F. C. Redlich: *Social Class and Mental Illness*, New York, 1958.

²¹ *The Social Epidemiology of Mental Disorders. A Psychiatric Survey of Texas*, New York, 1960.

²² M. K. Opler, S. T. Michael: *Life Stress and Mental Health. The Midtown Manhattan Study*, New York, 1963.

²³ *Mental Illness in London*, London 1958.

²⁴ *Culture and Mental Health*, New York, 1959.

²⁵ *Eltern, Kind und Neurose*, Stuttgart, 1963.

žednosti věnovali pozornost L. I. Dublin,²⁶ J. P. Gibbs, E. T. Martin,²⁷ J. A. Meerlo,²⁸ a jiní. Zvláště bohatá na výzkumy a monografické studie je pedopsychologie (ponejvíce s ohledem na sociálně patologické projevy mládeže a dětí).

V ČSSR je těmto otázkám věnována také velká pozornost. Vedle psychiatrů se jimi zabývají především psychologové, zvláště kliničtí. Řada šetření je prováděna především na psychiatrických klinikách, v psychiatrických poradnách pro mladistvé, v psychiatrických léčebnách apod. I když mnozí badatelé se snaží sledovat vedle faktorů ryze psychiatrických a psychologických i hlediska sociologická, nepostihují zcela sociologickou problematiku zkoumaných jevů. Sociologický aspekt zůstává většinou aspektem druhořadým, dodatečným. Domníváme se, že to způsobuje již samotný přístup ke zkouma-

ným problémům (erudice badatelů je většinou zdravotnická nebo psychologická). Proto i v tomto odvětví lékařské sociologie bude třeba spolupracovat se sociology, aby výzkumy a monografie postihovaly i sociologickou stránku psychických onemocnění.

V jednom článku není možné se věnovat všem otázkám, které souvisejí s tak složitou problematikou, jako jsou novotvary a psychická onemocnění. Proto jsme si takový úkol ani nekladli. Je rovněž značně obtížné postihnout všechny momenty, které by sociologie v medicíně mohla v těchto případech zkoumat. Přesto jsme chtěli zachytit alespoň některé, o nichž jsme se domnívali, že by měly být podrobeny sociologickému šetření, a upozorňujeme na ně zvláště ty sociology, kteří se problematikou lékařské sociologie zabývají nebo se teprve zabývat chtějí.

²⁶ *Status Integration and Suicide. A Sociological Study*, 1964.

²⁷ *Suicide. A Sociological and Statistical Study*, New York, 1963.

²⁸ *Suicide and Mass Suicide*, New York, 1962.

Programování třídění a statistických výpočtů pomocí samočinných počítačů

JIRÍ LINHART — ZDENĚK ŠAFÁŘ

Fakulta všeobecného lékařství UK

Již téměř před třemi lety byly na katedře DHM FVL UK učiněny první kroky ve využití samočinného počítače pro zpracování dat ze sociologického průzkumu.¹ Zkušenosti se během doby vytříbily a proto považujeme za užitečné o nich opět čtenáře informovat.

Předkládáme zde zadání programu pro zpracování zatím u nás nejzastoupenějších typů sociologických průzkumů a to ve formě, která může sloužit téměř kterémukoliv zručnějšímu programátorovi, aby uvedený postup adaptoval pro konkrétní typ počítače i pro značně široké spektrum sociologických dat. Naše řešení vychází z čistě praktických manipulačních zkušeností se sociologickými daty — chce

pacitě paměti počítače — např. 5000 dotazníků o 150 otázkách zpravidla nečiní obtíží. Počet možných alternativ v jednotlivých otázkách je nejlépe omezit na devět, desátá alternativa je nula.

1. úloha — třídění I. stupně

Roztřídit zpracováváný soubor o rozsahu „n“ (počet dotazníků apod.) podle otázky (znaku) A-té na „r“ tříd (hodnot znaku) a vytisknout absolutní a relativní četnosti. Zjistit počet hodnot 0. Tisknout jen tolik hodnot, kolik má A-tá otázka možných alternativ odpovědí. Úlohu opakovat pro všech „x“ otázek. Na formě tisku nezáleží.

Tedy vytisknout: otázka A-tá:

třída (hodnota) znaku 1 . . .	a dotazníků	tj. $a^{0}/_{0}$
třída (hodnota) znaku 2 . . .	b dotazníků	tj. $b^{0}/_{0}$
třída (hodnota) znaku . . .		
třída (hodnota) znaku r . . .	p dotazníků	tj. $p^{0}/_{0}$
třída (hodnota) znaku 0 . . .	q dotazníků	tj. $q^{0}/_{0}$

neuspořádaná vstupní data (např. odpovědi na otázky v dotazníku) dostat do formy, ze které by se tato data dala poměrně jednoduše interpretovat. Domníváme se, že námi uváděné zadání je sice přibližným, ale nicméně praktickým řešením problémů, které má řada pracovníků-sociologů se shromážděným materiálem. Doufáme, že uvedením programu vyvoláme diskusi a výměnu zkušeností na tomto poli, a zároveň poskytneme praktickou pomůcku pro současnou sociologickou praxi.

Zadání programu

Vstupní data: cca „n“ dotazníků (záznamových archů apod.) s „x“ otázkami (typem znaků), které mohou nabývat jen jedné z hodnot 1, 2, 3 . . . j.

Počet dotazníků a počet otázek, které je možno bez obtíží zpracovat, závisí na ka-

Relativní četnosti vypočítat podle vzorce $\frac{w_j \cdot 100}{n}$, ve kterém „n“ je počet všech dotazníků (rozsah souboru), „ w_j “ je počet prvků zahrnutých do j-té třídy znaku A-tého.

Zřejmě dále $a+b+\dots+p+q=n$, $a'+b'+\dots+p'+q'=100\%$.

2. úloha — třídění II. stupně

Soubor o rozsahu „n“ roztřídit podle otázky (znaku) A-té na „r“ tříd $A_1, A_2, \dots, A_r$, a zároveň podle otázky (znaku) B-té na „s“ tříd $B_1, B_2, \dots, B_s$, tedy celkem na „r“ . „s“ skupin, tak, aby každý prvek souboru byl zařazen do jedné skupiny. Nepracovat s nulovými třídami znaku A-tého a B-tého.

Třídění provést u otázek: viz příloha 1 (může být doplňováno postupně, programátorovi je vhodné uvést předběžný předpokládaný počet zadávaných tabulek).

¹ Lauber J.—Šafář Z.: Možnosti zpracování sociologických dat na samočinných počítačích, Filozofický časopis 2, 1965.

Výsledky třídění sestavit do tabulky (matice) o dvojném vchodu, která se často nazývá kontingenční tabulkou. (Viz tab. 1.)

Tabulka 1

Otázka B-tá \ Otázka A-tá	$A_1, A_2 \dots A_r$	Součty
B_1	$n_{11}, n_{12} \dots n_{1r}$	b_1
B_2	$n_{21}, n_{22} \dots n_{2r}$	b_2
$\vdots$	$\vdots \quad \vdots \quad \vdots$	$\vdots$
B_s	$n_{s1}, n_{s2} \dots n_{sr}$	b_s
Součty	$a_1 \quad a_2 \dots a_r$	n

V tabulce značí $n_{11}, n_{12}, \dots n_{rs}$ (obecně n_{ij}) počet prvků, u kterých byla zjištěna i-tá třída znaku A-tého a j-tá třída znaku B-tého.

Nepracovat s nulovými třídami znaků A-tého a B-tého, pouze pod tabulkou uvést jejich počet.

3. úloha — třídění III. stupně

Soubor o rozsahu „n“ roztrždit podle otázky A-té na „r“ tříd, podle otázky B-té na „s“ tříd a podle otázky C-té na „k“ tříd, tedy celkem na „r“ „s“ „k“ skupin tak, aby každý prvek souboru byl zařazen do jedné skupiny. Opět nepracovat s nulovými třídami všech znaků, pouze vytisknout počet všech jedinců, kteří na některou otázku neodpověděli.

Výsledky třídění sestavit do „k“ kontingenčních tabulek (v případě, že změním postup třídění, tak do „r“ nebo do „s“ tabulek).

Vyhne se složitému formálnímu vyjádření obsahu třídění III. stupně, neboť jeho podstata je shodná se strukturou třídění II. stupně. Nejprve předtřídíme celý soubor „n“ jedinců do souborů $c_1, c_2, \dots c_k$, a tyto soubory potom třídíme stejně, jak je naznačeno v tabulce 1 — forma výstupních tabulek bude totiž obdobná, každý prvek tabulky bychom označili pouze $c_k n_{ij}$, původní prvky n_{ij} by se objevily v součtových marginálních jednotlivých tabulek, celková suma „n“ v každé tabulce je nahrazena počtem prvků v jednotlivých třídách znaku C-tého.

Zavedeme přílohu 2, do které pracovník, který provádí průzkum, vypíše programátorovi zadání třídění III. stupně.

4. úloha — třídění IV. stupně a vyšších stupňů

Soubor o rozsahu „n“ roztrždit podle otázky A-té na „r“ tříd, podle otázky B-té na „s“ tříd, podle otázky C-té na „k“ tříd, podle otázky D-té na „g“ tříd, tedy celkem na „r“ „s“ „k“ „g“ skupin tak, aby každý prvek souboru byl zařazen. Opět nepracovat s těmi jedinci, u kterých se v některé otázce vyskytla nulová odpověď.

Výsledky jsme tentokrát již nuceni sestavit do „k“ „g“ kontingenčních tabulek (popř. do počtu tabulek odpovídajícího jinému násobku počtu tříd dvou ze čtyř tříděných znaků). Při třídění vyšších stupňů opakujeme týž postup pro více než čtyři otázky, logika třídění zůstává stejná.

Programátorovi oznámíme, do kterého stupně třídění chceme materiál zpracovávat a zavedeme přílohu 2, ve které vypíšeme zadání pro vyšší stupně třídění.²

Statistické výpočty

1. Výpočet procent pro třídění I. stupně viz úloha 1.

2. Výpočet tzv. očekávaných četností pro kontingenční tabulku 1.

Vypočítej pro skupinu prvků n_{ij} z tabulky 1 očekávanou četnost o_{ij} ze vzorce

$$[1] \quad o_{ij} = \frac{a_i \cdot b_j}{n}$$

ve kterém o_{ij} je očekávaná četnost odpovídající příslušné skupině, n_{ij} , a_i je počet prvků zařazených do i-té třídy zna-

² V případě, že chceme pouze některé z tabulek třídění vyšších stupňů, je lépe vytisknout všechny tabulky příslušného třídění a z vytištěného si vybírat až při interpretaci.

³ Matice očekávaných četností představuje model nulové hypotézy: mezi znaky A a B není žádný vztah — koeficient kontingence této matice je roven 0.

ku A-tého, b_j je počet prvků zařazených do j-té třídy znaku B-tého, „ n “ je počet prvků zařazených do všech tříd znaku A-tého a B-tého mimo třídu 0. Očekávané četnosti vypočítej pro všechny skupiny n_{ij} a výsledky sestav do tabulky identické s tabulkou 1.³

Výpočet testovacího kritéria χ^2 pro kontingenční tabulky. Vypočítej pro každou skupinu n_{ij} hodnotu testovacího kritéria χ^2 ze vzorce [2]

$$\chi^2 = \frac{(n_{ij} - o_{ij})^2}{o_{ij}}$$

ve kterém n_{ij} je příslušná skupina prvků kontingenční tabulky, o_{ij} je vypočítaná očekávaná hodnota pro tuto skupinu (viz vzorec [1] a χ^2 je hodnota testovacího kritéria. Vypočítej tuto hodnotu pro všechny n_{ij} a sečti, výsledek označ $\Sigma\chi^2$. V případě, že některá hodnota $o_{ij} = 0$, pak platí, že $\chi^2 = 0$. $\Sigma\chi^2$ vytiskni pod každou kontingenční tabulku.

Určení statistické významnosti kontingenční tabulky

Zjistí pro každou vytríděnou kontingenční tabulku tzv. počet stupňů volnosti podle vzorce [3]

$$df = (r-1) \cdot (s-1)$$

ve kterém „ df “ je počet stupňů volnosti, „ r “ je počet sloupců a „ s “ počet řádků kontingenční tabulky.

Pro příslušné df vyhledej v tabulce (viz příloha č. 3) hodnotu veličiny $\Sigma\chi^2$, která odpovídá 5 %, popř. 1 % hladině významnosti. Označujeme dále χ^2 alfa.

Porovnej vypočtenou hodnotu $\Sigma\chi^2$ příslušné kontingenční tabulky s tabelovanou hodnotou χ^2 pro zvolené alfa, a jestliže

$$\Sigma\chi^2 > \chi^2 \text{ alfa}$$

vytiskni tabulku jako *významnou*, jestliže

$$\Sigma\chi^2 \leq \chi^2 \text{ alfa}$$

pracuj s tabulkou jako *nevýznamnou* (viz dále).

Výpočet koeficientů kontingence C_{norm}

Vypočti normalizovaný koeficient kontingence odvozený K. Pearsonem ze vzorce [5]

$$C_{\text{norm}} = \frac{\sqrt{\frac{\Sigma\chi^2}{n + \Sigma\chi^2}}}{\sqrt{\frac{r-1}{r}}}$$

ve kterém „ n “ je celkový počet jedinců tríděných v příslušné kontingenční tabulce a „ r “ označuje počet sloupců tabulky. V případě, že počet sloupců „ r “ je větší než počet řádků „ s “, nahradíme ve vzorci [5] „ r “ = „ s “.

Vypočtený koeficient vytisknout na čtyři desetinná místa pod příslušnou kontingenční tabulku.

Určení znaménkového schématu tabulky

Urči pro každý prvek n_{ij} základní tabulky znaménko pomocí výpočtu náhodné veličiny „ z “ ze vzorce [6],

$$z = \frac{(\% n_{ij} - \% o_{ij})}{\sqrt{\% o_{ij} (100 - \% o_{ij})}} \sqrt{n}$$

ve kterém „ n “ je celkový počet prvků v kontingenční tabulce

$$\% n_{ij} = \frac{100 \cdot n_{ij}}{n}$$

$$\% o_{ij} = \frac{100 \cdot o_{ij}}{n}$$

Vypočtenou hodnotu veličiny „ z “ ohodnot podle přílohy 4 a vytiskni jí odpovídající znaménkový symbol.

Opakuj pro všechna n_{ij} a výsledky v symbolické podobě (tj. ve znaménkách) vytiskni ve formě tabulky identické s tabulkou 1.

Výstup z počítače

Tisk výsledků by měl být uspořádán do co nejprehlednějších tabulek (viz dále úkázky konkrétní formy výstupu); a to:

1. *Tabulka je statisticky významná a v matici tabulky není více než 20 % všech „ o_{ij} “ menších než 5.*

Vytiskni tabulku absolutních četností (viz tab. 1), tabulku očekávaných četností (stejná forma), hodnotu $\Sigma\chi^2$ a významnost alfa, hodnotu koeficientů C_{norm} a znaménkové schéma. Hodnoty $\Sigma\chi^2$, C_{norm} vytiskni na 4 desetinná místa.

2. *Tabulka je statisticky významná, ale více než 20 % o_{ij} je menší než 5, a zároveň více než 50 % „ o_{ij} “ je větší než 5.*

Vytiskni totéž s poznámkou „Statisticky neprůkazné“.

3. *Tabulka statisticky významná, ale 50 % o_{ij} je menší než 5.*

Netisknout vůbec — k natištěné hlavičce tabulky vytisknout poznámku „Malé četnosti“.

4. *Tabulky statisticky nevýznamné, méně než 20% o_{ij} menší než 5.*

Vytiskni znaménkové schéma $\Sigma \chi^2$ a hodnotu koeficientů C_{norm} , a poznámku „Statisticky nevýznamné“.

5. *Tabulky statisticky nevýznamné, více než 20% o_{ij} menší než 5.*

Vytiskni pouze poznámku „Statisticky nevýznamné“. Každá tabulka musí být opatřena hlavičkou udávající číslo, event. zkrácené znění tříděných otázek.⁴

Popis programu

1. Vstup do počítače

Tím jsou řádně zakódované odpovědi na otázky v dotazníku, záznamy z rozhovorů, z pozorování apod. Tyto údaje se děrují na děrnou pásku nebo na děrné štítky.

Děrování je dlouhou a pracnou záležitostí, která je závislá na počtu údajů a na jejich formě. Je nutno dbát na to, aby materiál určený k děrování byl co nejprehledněji uspořádán. Grafickou formu je nutno dohodnout se střediskem, které bude provádět děrování.

Děrování a přezkoušení je možno provést na děrnostítkové soupřavě, je ale nutno předem zjistit, zda vstup do počítače je upraven pro ten typ štítků, na kterých budeme mít údaje naděrovány. Kódované údaje (znaky) pro náš program mají jednotnou formu: Každý typ znaku může nabývat jen jednu z hodnot, zpravidla 1, 2, ..., 9 nebo 0 (neodpověděl). V případě, že znak tuto formu nemá, je nutno ho upravit (např. spojitý znak kategorizovat apod.). Se znakem 0 zpravidla nepočítáme pro další operace.

2. Třídění

1. úloha — pro všechny znaky (např. otázky v dotazníku) zjistit frekvence výskytu jednotlivých hodnot znaku (včetně počtu nulových tříd znaku).
2. úloha — pro vybrané znaky (otázky) podle zadání zjistit četnosti třídění II. stupně (popř. zadat, kdy pracovat s údaji 0).

Zadání pro třídění je možno podat (na

základě dohody s programátorem) v určité dohodnuté formě, ale nejčastěji:

- v seznamu typu 1) 2, 4, 5, 11, 13 4) 3 až 9, 13, 15 apod. To znamená např. třídění II. stupně otázky 1) s otázkou 2), dále 1) s otázkou 4) atd.;
- ve vyčerpávajícím zadání typu 1) se všemi, 3) se všemi, popř. každé s každou,
- v jiné dohodnuté podobě (tzv. šachovnicová tabulka aj.).

3., 4. úloha — zadání pro třídění by mělo být maximálně přehledné a jednoduché — např. na základě dohody otázky 1) 3), 5, 3) 7) 9 nebo pouze 2), 4, 6, 3), 5) 2, 14. kde pořadí čísel znaků udává postup třídění.

3. Statistické výpočty

a) Použití výpočtu relativních četností (procent) jako běžně používaného postupu.

b) Použití χ^2 testu⁵ je jakýmsi východiskem z nouze — lepší statistický nástroj pro tento typ dat není k dispozici. Malou účinnost tohoto testu v případě malých četností v kontingenční tabulce se snažíme poněkud paralyzovat instrukcemi, které se váží na velikost očekávaných četností (popř. je možno brát v úvahu pravidlo, že žádná očekávaná četnost nesmí být menší než 1,0). Problematičnost použití χ^2 testu proto stoupá s prací s malými vzorky (do 200–300), vyššími stupni třídění a zvyšováním počtu alternativ v otázkách.

c) Programovaný normalizovaný koeficient kontingence chápeme jako přibližnou míru síly vztahu mezi dvěma znaky (odpověďmi na otázky). C_{norm} nabývá hodnot od 0 do 1,0, a to vždy kladných. Jeho značnou nevýhodou je to, že silně závisí na hodnotě „n“, tj. na celkovém počtu prvků v kontingenční tabulce — srovnávání C_{norm} v tabulkách se značně rozdílnými „n“ je proto sporné. Vcelku však hodnoty $C_{\text{norm}} > 0,5$ můžeme považovat za značně vysoké. Jako příklad maximálního vztahu mezi dvěma otázkami uvádíme tabulku 2.

Velikost koeficientu nám umožňuje hrubé srovnání intenzity vztahu mezi

⁴ Předkládáme jenom jednu z možných forem výstupu z počítače. V určitých případech bude zřejmě vhodnější vytisknout tabulku, ve které by byly vytištěny procentuální četnosti počítané z marginálních tabulek, tedy z marginálních otázek A a otázek B.

⁵ Součet hodnot χ^2 nám charakterizuje odchylku empirického modelu (rozložení četností v tabulce 1) od teoretického (tabulka očekávaných četností). Gnoseologický význam má pouze suma všech příspěvků χ^2 . Z příspěvků k celkové hodnotě $\Sigma \chi^2$ v jednotlivých políčkách kontingenční tabulky je problematické dělat závěry.

Tabulka 2

TRIDENÍ 2.STUPNE OTAZKA 13 S OTAZKOU 15																
ODPOV	1	2	3	4	5	SUMA	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
1	314	0	0	0	0	314	25.2	55.8	197.0	19.7	16.0	+++	---	---	---	---
2	0	688	0	0	0	688	55.8	182.3	431.7	43.2	39.0	---	+++	---	---	---
3	0	0	2429	0	0	2429	197.0	431.7	1524.2	152.5	123.0	---	---	+++	---	---
4	0	0	0	293	0	293	19.7	43.2	152.5	15.3	12.4	---	---	---	+++	---
5	0	0	0	0	197	197	16.0	39.0	123.6	12.4	10.0	---	---	---	---	+++
SUMA	314	688	2429	293	197	3871										
CHI = 19466.000 K = 1.000 C = 1.000																

dvěma znaky (odpověďmi na dvě otázky) v různých kontingenčních tabulkách, a to ještě značně podmíněně — pouze tam, kde znaménkové schéma ukazuje zřetelné uspořádání odchylek ve směru diagonály tabulky. V případě, že odchylky jsou uspořádány různě po celé ploše tabulky, potom i míra vztahu v podstatě ztrácí svůj smysl.

Další statistické operace s touto mírou vztahu nepovažujeme za spolehlivé, to znamená, že s koeficientem kontingence nelze v žádném případě počítat parciální a množné korelace a že jej nelze dosazovat do matice zpracovávaných faktorovou analýzou.⁶

Významnost koeficientu je dána mírou významnosti tabulky, ze které jsou počítány.

d) Znaménkové schéma považujeme za velmi vhodnou optickou pomůcku pro interpretaci získaných tabulek — je to test významnosti rozdílu mezi absolutní četností a jí odpovídající teoretickou četností očekávanou (za předpokladu nezávislosti). Za testovací kritérium byla zvolena tzv. veličina „z“, meze hodnot pro přiřazení znamének (viz příloha) — např.:

+++ = empirická hodnota příslušného políčka je o mnoho větší než hodnota teoretická;

— = empirická hodnota je slabě, ale významně menší než vypočítaná teoretická hodnota;

0 = rozdíl mezi empirickou a očekávanou hodnotou, je nevýznamný,

byly určeny odhadem. Jelikož frekvence výskytu vysokých odchylek závisí bezesporu na charakteru zkoumaných znaků, je možno meze hodnot veličiny „z“ přizpůsobovat podle charakteru výzkumu. Veličina „z“ nedostatečně rozlišuje odchylky velmi malých empirických a očekávaných hodnot (v tomto případě je její použití dokonce nesprávné). Jelikož však slouží pouze jako optické vodítko k interpretaci tabulky, domníváme se, že tento nedostatek lze pouze vzít na vědomí, popřípadě zabudovat další „cbrannou“ instrukci do programu, například: „pokud rozdíl mezi očekávanou a empirickou četností je menší než 5,0, nechť tato hodnota je hodnocena ve schématu jako 0 bez ohledu na velikost »z« — nebo lze použít jiného testovacího kritéria.⁷

⁶ Paralelně s výpočtem C_{nom} jsme používali výpočtu koeficientu K (odvozeného A. A. Čuprovem, viz V. J. Urbach), který je uváděn v ukazkách tabulek v textu. Tento koeficient má zhruba stejnou gnoseologickou hodnotu jako C_{nom} ; jeho vzorec je následující:

$$K = \sqrt{\frac{\chi^2}{n(r-1)(s-1)}}$$

Pokouší se korigovat nedostatek C_{nom} , který je nespolehlivý v tabulkách, kde „r“ a „s“ (tj. počet sloupců a řádků) se od sebe příliš liší (např. tabulka 2 × 9). Jeho praktické použití však ukázalo, že jeho vypočtené hodnoty jsou zhruba poloviční proti hodnotám C_{nom} při velikosti hodnot C_{nom} do 0,7 — tj. diferencuje hůře síly vztahů, se kterými se v sociologii setkáváme nejčastěji, proto od jeho používání upouštíme a domníváme se, že ho plně nahradí C_{nom} Podobnou variantou C_{nom} , která se podobně jako K pokouší odstranit uvedené nedostatky, je následující vzorec uváděný Hoffstätterem:

$$C_{nom} = \sqrt{\frac{\chi^2}{n + \chi^2}} \cdot \left[\left(\sqrt{\frac{r-1}{r}} + \sqrt{\frac{s-1}{s}} \right) \cdot \frac{1}{2} \right]$$

S jeho distribuční charakteristikou a vhodností použití zatím nemáme přímé zkušenosti.

Zdá se, že vhodnou mírou vztahu pro tabulky, kde jak v řádcích, tak ve sloupcích kontingenční tabulky jsou data (otázky) ordinální stupnice, jsou koeficienty pořadové korelace, z nichž za vhodné pokládáme koeficient pořadové korelace Spearmana a koeficient pořadové korelace odvozený Kendallem a označovaný jako τ . Pro jejich výpočet je třeba použít upravených vzorců pro případy stejného pořadí, hodnoty těchto koeficientů jsou v rozmezí od -1 do +1. Vzorce pro jejich výpočet jsou poměrně složité, proto je zde nebudeme uvádět a odkazujeme zájemce na příslušnou literaturu (N. Siegel).

Vzorce pořadové korelace jsou velmi praktické, protože umožňují počítat množnou a parciální korelace a lze je použít k faktorové analýze. První pokusy s programováním koeficientu pořadové korelace se ukázaly být velmi slibné.

⁷ Místo testu významnosti dvou procent (viz Malý), který zde uvádíme, lze použít jakéhokoliv jiného testu (např. lze testovat rozdíl procent pomocí sínové transformace). V úvahu by také přicházela adaptace McNamara testu významnosti změn. (Viz N. Siegel).

Příklady tabulek

Uvádíme dvě typické tabulky ve formě, v níž byly získány na základě nepodstatné modifikace našeho programu pomocí počítače ICT.

Tabulka 3

TRIDENÍ 2. STUPNE OTAZKA 1 S OTAZKOU 24																				
ODPOV	1	2	3	4	5	6	SUMA	1	2	3	4	5	6	1	2	3	4	5		
1	168	349	218	42	21	0	798	99,6	286,0	299,8	75,7	35,9	0,0	+++	+++	---	---	---		
2	137	407	316	78	27	0	965	123,3	389,9	371,0	94,9	41,9	0,0	+++	+++	---	---	---		
3	70	294	323	86	34	0	767	96,0	279,6	288,9	73,9	32,7	0,0	---	---	++	+	0		
4	68	278	422	112	41	0	821	119,7	336,9	346,9	88,7	39,2	0,0	---	---	+++	+++	0		
5	19	96	174	23	41	0	363	47,9	137,6	144,5	38,9	16,3	0,0	---	---	+++	+++	+++		
SUMA	482	1364	1471	371	164	0	3852													
CHI =	284,212						K =	0,136						C =	0,703					

V průsečíku sloupce „1“ a řádku „1“ je četnost 168, tj. počet osob, které odpověděly na otázku 1) „alternativou 1“ a na otázku 24) také „alternativou 1“. Celkem potom např. na otázku 1) odpovědělo „alternativou 4“ 371 osob (suma v řádku). Podobně celkem 985 osob odpovědělo na otázku 24) „alternativou 2“ (suma ve sloupci). Celkem na obě otázky odpovědělo 3 852 osob.

Další sloupce čísel (na 1 desetinné místo) jsou očekávané četnosti. Četnost v průsečíku sloupce 1 a řádku 1 (99,6) je očekávaná četnost k empirické hodnotě 168.

Tabulka 4

TRIDENÍ 2. STUPNE OTAZKA						1 S OTAZKOU 47 NEVYZNAMNA						
ODPOV	1	2	3	4	5	6						
1	0	0	0	0	0	000000						
2	0	0	0	0	++	000000						
CHI =	7.385			K =	0.031			C =	0.062			

kávaná četnost k empirické hodnotě 168. Z porovnání vidíme, že absolutní četnost je o dost větší než četnost očekávaná — významnost pro tento rozdíl je oklasifikována opět v průsečíku sloupce 1 a řádku 1 ve znaménkovém schématu jako ++++. Obdobně pro každé políčko tabulky absolutních četností nalézáme odpovídající četnost očekávanou a znaménko ve znaménkové matici.

Suma $\chi^2 = 284,212$, což odpovídá hladině významnosti $\alpha < 0,1 \%$; to znamená, že

mezi odpověďmi na obě otázky je výsoce významný vztah. Síla tohoto vztahu je oklasifikována velikostí koeficientu C_{nom} . Směr tohoto vztahu je zřejmý ze znaménkové matice. Je vždy významně více

těch, kteří odpovídají na otázku 1) a na otázku 24) shodnými alternativami — v získaném materiálu jde o vztah mezi odpověďmi na otázku „Zajímá Vás práce, kterou vykonáváte?“, o alternativách 1 — velmi mne zajímá, 2 — více zajímá než nezajímá, 3 — zajímá i nezajímá (tak 50 : 50), 4 — spíše nezajímá, 5 — vůbec nezajímá, a odpověďmi na otázku „Domníváte se, že Vám nadřízení dávají možnost projevit iniciativu a vyslovit svůj názor na věci týkající se celého pracoviště?“ o alternativách 1 — vždy, 2 — jen někdy,

3 — nemohu posoudit, 4 — velmi zřídka, 5 — nikdy.

Další tabulka ukazuje nevýznamný vztah mezi odpověďmi na otázku 1) a otázku 47, neboť $\alpha > 10 \%$. (Viz tab. 4.)

Významnost výkyvu (++) v jednom políčku tabulky lze interpretovat velmi podmíněně — spíše jako určitou tendenci.

Shrnutí

1. Z použitých statistických postupů vyplývá, že program je vhodný k testování

hypotéz za předpokladu nezávislosti. — V praxi to znamená, že můžeme tímto programem zpracovat nejběžněji dostupný materiál. Program je nevhodný pro vyhodnocování panelových průzkumů, ku testování rozdílů např. mezi pretestem a posttestem a jako test významnosti změn.

2. Použijeme-li tohoto programu k vyhodnocování dat, která jsou svou podstatou ordinální nebo intervalová, musíme mít na paměti, že použité statistické operace nám v těchto případech poskytnou pouze aproximativní výsledky, protože χ^2 test je určen pro data nominální stupnice.

3. Použití programu proto není vhodné tehdy, máme-li proměnné vyjádřené většinou znaky intervalové povahy. Rozhodneme-li se ho přesto použít, je nutno znaky vhodné kategorizovat.

4. Otázky, jejichž forma umožňuje respondentovi uvést více alternativ odpovědi, popř. tyto alternativy nějak seřadit (podle důležitosti apod.), není zpravidla možno zpracovat přímo a je nutno je vhodné upravit.

5. Výhodné je pracovat s otázkami o přibližně stejném počtu alternativ (např. 4, 5), nevhodné je používat otázky s vysokým počtem alternativ (např. 9).

6. Vyhodnocením předvýzkumu je vhodné zajistit, aby všechny alternativy odpovědi byly zastoupeny dostatečně vysokým počtem jedinců.

7. Přestože zpracování dat samočinným počítačem je při použití tohoto programu poměrně levné, je třeba vždy pečlivě zvážit i jiné možnosti (např. děrné štítky, popřípadě analyzátorové karty). Použití programu je nejvhodnější tam, kde potřebujeme velké množství tabulek složitěho třídění a řadu statistických výpočtů.

Perspektivy výstavby vyhodnocovacích programů

Jak již bylo řečeno, princip tohoto programu byl vyzkoušen na počítači Minsk 22 v roce 1964-65 při vyhodnocování průzkumu studentů FVL UK. Později byly na modifikacích programu zpracovány ještě dva další průzkumy téhož pracoviště.

Přibližně v téže době, jak je nám známo, začala výstavba univerzálního programu PROSA, organizovaná manželi Perglerovými, na němž se stále pracuje. Tento program počítá s daleko širší pale-

tou statistických operací (např. pro intervalové znaky) a pokouší se rozpracovat i prvky samoprogramování.

Princip zde rozebíraného programu byl upraven pro počítače Eliot 503 pro výpočty a třídění výzkumu ÚML Praha (výzkum v AZNP Mladá Boleslav), nejpraktičtější upravená varianta programu je zatím odladěna ve Výzkumném ústavu výpočetní techniky Praha 2, Nekázanka 5 (vedoucí ing. Pešan, programátor prom. mat. Ctiborský) na zakázku sociologického pracoviště ÚV ČSM. Středisko v současné době tímto programem zpracovává několik různých sociologických výzkumů a má zájem o další zakázky podobného typu.

Zatím nejúspěšnějším nasazením programu zůstává průzkum MV KSC „Politická aktivita a poměr k práci u mládeže na pražských strojírenských závodech“, který zpracovávalo na počítači ICT výpočetní středisko ČKD Praha (vedoucí ing. Brand) a z něhož jsou i ukázky tabulek v textu.

Tyto zkušenosti ukazují některé nesporné přednosti práce na samočinných počítačích, které ještě jednou krátce shrneme:

- Třídění na počítači je velmi rychlé a úsporné.
- Programování statistických výpočtů není zpravidla složité, rychlost a přesnost výpočtů srovnávat s prací pomocí kalkulačky nemá smysl.
- Je možno uvažovat o programování i interpretačních postupů. Pro informaci uvádíme, že cca 2000 tabulek námi uvedeného typu bylo získáno na počítači ICT za cca 6 hodin chodu stroje. Tátáž tabulka (výstup byl ovšem horší kvality) na počítači Minsk 22 spotřebovala přibližně 17 vteřin chodu stroje. (Pro srovnání odhad pomocí zatím běžné techniky: cca 7 minut třídění na třídíči + nejméně 3 hodiny pro statistické výpočty na kalkulačce bez záruky přesnosti.)

Finanční náklady závisí na počtu zpracovávaných dat a rozsahu třídění. Při výzkumech středního typu se pohybují kolem 5000 Kčs.

Domníváme se, že některé z ústředních sociologických pracovišť by mělo věnovat pozornost (a hlavně finanční prostředky) rozvíjení základního výzkumu v ob-

Souhrn

V předložené práci se navrhuje míra souvislosti, založená na některých pojmech teorie informace, a to s využitím výsledků prací některých našich i zahraničních autorů. Je vhodná pro měření vzájemných souvislostí většího počtu společenských jevů a lze ji gnoseologicky jednoznačně interpretovat pro znaky nominální i kvantitativní. Ukazuje se, že v některých případech je odůvodněné zavést koeficient souvislosti r . Pearsonův korelační koeficient je pak speciálním případem koeficientu souvislosti. Postup při měření souvislosti je poměrně jednoduchý; pro rozsáhlé výzkumné akce lze vyčíslení výhodně provést na samočinném číslicovém počítači. Numerické výsledky mohou být podkladem interpretace výsledků výzkumné akce (např. pomocí kauzálního nebo jiného modelu), výběru otázek pro dotazník apod. V textu se vysvětluje na příkladech princip a použití, dodatky obsahují odvození a připomínky.

1

Pro vysvětlení pojmu souvislosti vyjdeme z fiktivního příkladu, v němž nejprve předpokládáme vyčerpávající šetření (tj. byli vyšetřováni všichni jedinci z populace).

Příklad 1

Sledujeme nominální alternativní znak u_1 . . . Postoj k práci . . . dobrý . . . špatný. (Pro jednoduchost budeme sledovat malý počet alternativních znaků; hlavní výhody popisované techniky se však jeví u většího počtu množných znaků. Otázkou vztahu znaků samotných ke sledovaným jevům se v této práci nezabýváme). Veškeré podklady pro příklad 1 jsou obsaženy v první tabulce T 1.

Tabulka 1

Relativní četnost p		
Postoj k práci u_1	dobry	0,50
	špatný	0,50
	součet	1,00

Pokusme se předpovědět, jaká je pravděpodobnost, že náhodně vybraný jedinec z populace má dobrý postoj k práci. Podle prvotní tabulky je to pravděpodobnost $p = 0,50$.

Naše předpověď není zcela určitá; lze říci, že zahrnuje jistou neurčitost. Znaky, jejichž předpověď neobsahuje žádnou neurčitost, není nutno se zabývat (byl by to např. případ, kdy všichni jedinci mají dobrý postoj k práci).

Příklad 2

Kromě znaku u_1 sledujeme i nominální alternativní znak

u_2 . . . Kvalifikace jedince . . . vyšší
nižší

Prvotní četnosti jsou uvedeny v tabulce T 2.

Tabulka T 2

Relativní četnost p		Kvalifikace u_2		
		vyšší	nižší	součet
Postoj k práci u_1	dobry	0,00	0,50	0,50
	špatný	0,50	0,00	0,50
	součet	0,50	0,50	1,00

Předpokládejme nyní, že u jedince náhodně vybraného z populace známe hodnotu znaku u_2 (kvalifikace) a pokusme se předpovědět postoj k práci téhož jedince. Existuje-li nějaká souvislost mezi oběma znaky, je jiná pravděpodobnost, že kvalifikovaný jedinec má dobrý postoj k práci, než pravděpodobnost, že nekvalifikovaný jedinec má dobrý postoj k práci: kdyby tomu tak nebylo, nemohli bychom o souvislosti obou jevů mluvit. (V našem extrémně zjednodušeném příkladě je bezprostředně patrné, že existuje silná souvislost.) Naše předpověď o pracovním postoji náhodně vybraného jedince bude při znalosti jeho kvalifikace dokonalejší než bez znalosti jeho kvalifikace, pokud oba jevy spolu souvisí. Znalost kvalifikace jedince nám přináší jistou informaci o jeho pracovním postoji. V našem extrémním případě dokonce úplně

zmizí neurčitost předpovědi pracovního postoje jedince, jehož kvalifikaci známe. Informace o postoji, kterou s sebou nese znalost kvalifikace, je dokonalá; v našem případě je to dokonce nejdokonalejší informace, jakou si dovedeme představit.

Příklad 3

Prvotní četnosti by však mohly být rozděleny i jinak, například podle tabulky T 3.

Tabulka T 3

Relativní četnost p		Kvalifikace u_2		
		vyšší	nižší	součet
Postoj k práci u_1	dobrý	0,25	0,25	0,50
	špatný	0,25	0,25	0,50
	součet	0,50	0,50	1,00

Tabulka T 1, která popisuje rozložení četnosti pouze podle postoje k práci, zůstává nadále v platnosti. Možnosti odhadu postoje náhodně vybraného pracovníka na podkladě znalosti jeho kvalifikace jsou však ve srovnání s příkladem 2 podstatně odlišné. Znalost kvalifikace nám zde nepřináší žádnou informaci pro předpověď postoje. Neurčitost předpovědi se znalostí kvalifikace nesnížila. Oba jevy spolu nesouvisí.

Úvaha, ilustrovaná uvedenými příklady, vede k tomuto myšlenkovému pokusu: Mějme předpověď, s jakou pravděpodobností bude u náhodně vybraného jedince souboru mít znak u_1 jistou (předem určenou) hodnotu a provedme předpověď pro všechny možné hodnoty znaku u_1 . Tato předpověď nebude zcela určitá, tj. bude zatížena jistou neurčitostí. Sledujme, jaký význam má pro tuto předpověď znalost hodnoty znaku u_2 téhož jedince, tj. kolik informace o znaku u_1 nese sebou znalost znaku u_2 . Pak platí zároveň výroky 1° a 2°.

1° Čím více souvisí znak u_1 se znakem u_2 , tím více informace o znaku u_1 nese s sebou znak u_2 .

2° Čím více souvisí znak u_1 se znakem u_2 , tím více se na podkladě znalosti znaku u_2 sníží neurčitost předpovědi o hodnotě znaku u_1 .

(V textu předpokládáme, že platí ekvivalence dvou dvojic výroků:

Předpověď je méně určitá — Předpověď nese s sebou větší neurčitost.

Znalost hodnoty u_2 má větší význam pro předpověď hodnoty znaku u_1 . — Znak u_2 nese s sebou větší informaci o znaku u_1).

Termín „předpověď“ se vztahuje k myšlenkovému pokusu; není to tedy například předpověď o vývoji znaku v čase. Výroky 1° a 2° mají smysl, existuje-li užitečná kvantitativní míra neurčitosti a informace a neodporují-li si výsledky dosazení těchto měr do obou výroků. Je-li tomu tak (a jsou-li splněny ostatní požadavky zadání úlohy), lze z pojmů neurčitosti a informace odvodit hledanou míru souvislosti. Jak plyne z formulace obou výroků, půjde o proměnnou ordinální. Teorie informace, jak známo [11], [12], míru informace a neurčitosti definuje. Na jejím podkladě se pak v dodatku 2 odvozuje míra souvislosti znaků, která se nazývá koeficientem souvislosti. Platí potom vztahy podle tabulky T 4.

Tabulka T 4

Jev	Míra jevu	
	Slovní název	Označení
Neurčitost znaku u_1	Entropie znaku u_1	H (1)
Informace o znaku u_1 nesená znakem u_2	Informační obsah u_1 obsažený v u_2	I (2, 1)
Souvislost znaku u_1 se znakem u_2	Koeficient souvislosti znaku u_1 se znakem u_2	r (2, 1)

Dosavadní úvahu shrnují výroky 3° a 4°.

3° Intenzita souvislosti znaku u_1 se znakem u_2 je dána informací o znaku u_1 , obsaženou ve znaku u_2 .

4° Intenzita souvislosti znaku u_1 se znakem u_2 je dána poklesem neurčitosti předpovědi hodnoty znaku u_1 na podkladě znalosti znaku u_2 .

Oba tyto výroky lze považovat za definici intenzity souvislosti.

V dodatku 2 se dále ukazuje, že navržený postup je aplikovatelný i na množné znaky nominální, i na znaky kvantitativní. Pearsonův korelační počet lze považovat za zvláštní případ měření souvislosti a korelační koeficient je identicky rovný koeficientu souvislosti.

O výpočetním postupu je stručná zmínka v závěru práce. (Je zajímavé si všimnout, že při popisovaném postupu nevádí, jsou-li ně-

kteřé četnosti rovné nule, což dělá určitou potíž při některých jiných technikách.)

Koeficient souvislosti znaku u_1 se známkem u_2 se značí $r(2, 1)$ a může nabývat hodnot od 0 do 1. Pro dva znaky, jež spolu nesouvisí, platí $r(2, 1) = 0$. Jestliže znak u_1 souvisí se známkem u_2 v maximálně možné míře, platí $r(2, 1) = 1$. O souměrnosti míry souvislosti viz dodatek 3.

2

Příklad 4

Kromě znaku u_1 (postoj k práci) a znaku u_2 (kvalifikace) sledujeme též nominální alternativní znak $u_3 \dots$ práce $\dots$ náročná
nenáročná.

Tabulka T 5

Relativní četnost p		Práce u_3		
		náročná	nenáročná	součet
Postoj k práci u_1	dobry	0,25	0,25	0,50
	špatný	0,25	0,25	0,50
	součet	0,50	0,50	1,00
Kvalifikace u_2	vyšší	0,25	0,25	0,50
	nižší	0,25	0,25	0,50
	součet	0,50	0,50	1,00

Jsou-li známy prvotní četnosti pouze druhého stupně, platí kromě tabulky T 3 i tabulka T 5.

Nejsou-li k dispozici jiné údaje, mohlo by se u tabulky T 5 usuzovat, že postoj k práci nesouvisí ani s kvalifikací, ani s náročností práce. Tento závěr by byl správný, kdyby prvotní četnosti třetího stupně odpovídaly tabulce T 6.

Příklad 5

Četnosti druhého stupně podle tabulky T 5 mohou však odpovídat i četnostem třetího stupně podle tabulky T 7.

I z názoru je patrné, že v tomto případě jde o velmi intenzivní souvislost postoje k práci s kvalifikací i s náročností práce. Rozdíl proti příkladu 4 je v tom, že například pro každou fixní (nezměněnou, stálou) hodnotu znaku kvalifikace je velmi silná souvislost zbývajících dvou znaků. Lze si představit myšlenkový pokus, podobný pokusu uvedenému, při němž máme předpovědět postoj k práci náhodně vybraného jedince, a to jednou se znalostí jeho kvalifikace, jednou bez této znalosti; pokus provádíme odděleně pro náročnou i nenáročnou práci. Výsledky dílčích pokusů budou opět záviset na tom, jaké množství informace o postoji jedince k práci je obsaženo ve znalosti jeho kvalifikace, za předpokladu konstantní náročnosti práce. I této úvaze odpovídá matematicky zpracovaný pojem u teorie informací, a to tzv. podmíněná informace, od níž lze odvodit

Tabulka T 6

Relativní četnost p				Práce u_2		
				náročná	nenáročná	součet
Postoj k práci u_1	dobrý	kvalifikace u_2	vyšší	0,125	0,125	0,250
			nižší	0,125	0,125	0,250
			součet	0,250	0,250	0,500
	špatný		vyšší	0,125	0,125	0,250
			nižší	0,125	0,125	0,250
			součet	0,250	0,250	0,500
	součet		vyšší	0,250	0,250	0,500
			nižší	0,250	0,250	0,500
			součet	0,500	0,500	1,000

Relativní četnost p				Práce u_3		
				náročná	nenáročná	součet
Postoj k Práci u_1	dobrý	kvalifikace u_2	vyšší	0,250	0,000	0,250
			nižší	0,000	0,250	0,250
			součet	0,250	0,250	0,500
	špatný		vyšší	0,000	0,250	0,250
			nižší	0,250	0,000	0,250
			součet	0,250	0,250	0,500
	součet		vyšší	0,250	0,250	0,500
			nižší	0,250	0,250	0,500
			součet	0,500	0,500	1,000

míru souvislosti uvedeným postupem. Tuto míru jsme nazvali koeficientem parciální souvislosti a označili (pro daný příklad) $r(2, 1 | 3)$, což čteme „koeficient souvislosti znaku u_1 se znakem u_2 při fixním znaku u_3 “.

3

Pro sociologii je typická nutnost zpracování velkého počtu znaků. Je to nutné předně proto, že některé jevy bývají popsány větším množstvím znaků; za druhé proto, že bývá často velký počet jevů, jejichž vzájemné souvislosti je třeba zjistit. Popisovaný způsob měření souvislosti umožňuje, aby místo každého znaku, jímž jsme se dosud zabývali, se sledovala libovolně velká skupina znaků. Myšlenkový pokus, ukazující význam takového výpočtu, je zcela obdobný pokusům dosavadním. Matematický postup je založen na pojmu „informačního obsahu složeného pokusu“ a nečiní potíží. Mírou souvislosti je opět koeficient souvislosti, který pro uvedený příklad 4 má tvar $r(2, 1 | 3) = 0$ a čte se „koeficient souvislosti znaku u_1 se znaky u_2 a u_3 “. Skutečný postup při návrhu vyhodnocení vypadá potom obecně takto:

Množinu π všech znaků, sledovaných při téže akci, rozdělíme do čtyř množin.

Množinu π_y tvoří tzv. znaky výsledné, jejichž souvislost s jinými znaky chceme sledovat (v příkladě 4 to byl znak u_1 . . . postoj k práci).

Množinu π_x tvoří tzv. znaky průvodní, u nichž chceme sledovat souvislost (v pří-

kladě 4 to byl znak u_2 . . . kvalifikace jedince).

Množinu π_z tvoří tzv. znaky fixní, které jsme při myšlenkových pokusech předpokládali neměnné (v příkladě 4 to byl znak u_3 . . . náročnost práce).

Množinu π_0 tvoří znaky ostatní, při tomto měření nesledované. Potom lze naznačeným způsobem vypočíst $r(\pi_x, \pi_y | \pi_z)$, tj. koeficient souvislosti znaků výsledných se znaky průvodními při znacích fixních. Mezi jednotlivými koeficienty, měřícími souvislosti některé skupiny znaků, platí jednoduché matematické vztahy. Počet možných koeficientů souvislosti je velmi velký; tak při třiceti znacích dosahuje řádově počtu 10^{20} .

4

Postup numerického výpočtu koeficientu souvislosti (který tato práce nepopisuje) je pro obvyklé případy jednoduchý a nevyžaduje znalostí z teorie informace. Pro případy složitější a rozsáhlejší je vhodné užít samočinného číslicového počítače. Tak při užití programu PROSA stačí napsat instrukci, např. „ $r(20, 10 | 30)$ “ a počítač si sám naprogramuje a provede výpočet koeficientu (a dalších charakteristik) ze znaků u_{10} , u_{20} a u_{30} , počínaje tříděním a konče vytištěním protokolu. Naproti tomu rozhodnutí, který koeficient (a které další charakteristiky) se má počítat a jak je ho třeba interpretovat, je obtížným sociologickým neformalizovatelným problé-

mem. Dosavadní výsledky při vyhodnocování konkrétních sociologických výzkumných akcí ukazují, že měření souvislosti pomocí informační entropie by mohlo být účelné. Definitivní zhodnocení a vymezení vhodných oblastí aplikace si však vyžádá určitý čas.

5

Užití koeficientu souvislosti se osvědčilo při řešení několika problémů sociologického výzkumu. Předně je to postup při *verifikování pracovních hypotéz* celé výzkumné akce; k tomuto postupu byl výklad v předešlých odstavcích převážně zaměřen.

Každá pracovní hypotéza (jejíž potvrzení, zamítnutí či upravení je cílem výzkumné akce) musí být verifikovatelná některým druhem souhrnné informace a) až d), uvedené v dodatku této práce. Malou část hypotéz lze verifikovat sledováním jediného znaku (např. hypotézu „Většina jedinců ve vzorku kouří“). U ostatních hypotéz je verifikace možná pouze sledováním vztahu mezi několika znaky, tj. postupy podle b) nebo d); musí proto každé z těchto hypotéz odpovídat některý koeficient souvislosti. Jako příklad 6 uvedeme sledování souvislosti znaků

- u_1 ... volba zábavních programů
- u_2 ... pracoviště
- u_3 ... vzdělání

(podle výzkumu kulturních zájmů horníků — [13]).

Byly nalezeny koeficienty:

$$\begin{aligned} r(2, 1) &= 0,83 \\ r(2, 1 | 3) &= 0,16 \end{aligned}$$

Z koeficientu $r(2, 1)$ je patrná silná souvislost volby programů s pracovištěm. Závěry, že pracoviště přímo volbu programů ovlivňuje, by však byly nesprávné; z koeficientu $r(2, 1 | 3)$ vidíme, že lidé se stejným vzděláním volí programy v průměru velmi podobně, ať pracují kdekoli. Tímto způsobem lze porovnat souvislost volby programů s různými skupinami znaků a seřadit jednotlivé souvislosti podle intenzity. U silných souvislostí následovala podrobnější analýza.

Výpočtový postup lze (jako variantu) upravit tak, že měří souvislost jedné určité třídy znaku. Tak bylo vyšetřováno, zda volba programů není podstatně odlišná zejména u jedinců řádících pod zem, ve srovnání s jedinci patřícími do všech ostatních tříd podle pracoviště.

6

Jiným případem užití koeficientu souvislosti je tzv. „item analysis“. Jako příklad 7 uveďme problém: Sleduje se jen zájem o kulturu, jehož dostatečným ukazatelem je znak u_1 . Tento znak bylo možno sledovat pouze při intenzivním pilotním výzkumu, zároveň se znaky u_2 až u_{10} .

Při hlavním dotazníkovém výzkumu nelze znak u_1 sledovat vůbec, ze znaků u_2 až u_{11} lze (vzhledem k rozsahu dotazníku) sledovat nanejvýš pět znaků. Úkolem je vybrat pět nejvhodnějších znaků a odhadnout, jak přesně budou znak u_1 reprezentovat. K dispozici jsou četnosti podle znaku u_1 a dalších kombinací znaků. Z vypočtených koeficientů souvislosti se odhadne, která kombinace znaků je nejvhodnější, jaký by mohl být koeficient souvislosti mezi znakem u_1 a navrženou kombinací a jaké další třídění by mohlo odhad zlepšit (třídění vysokých stupňů mezi velkým počtem znaků bývají obtížná). Je to nejlepší odhad, jakého lze dosáhnout na podkladě hotových třídění. Dále se buď tento návrh realizuje, nebo se provedou další navrhovaná třídění a podle nich další odhad.

7

Konečně lze navrhované míry souvislosti užít (jako kvalitativního myšlenkového modelu nebo jako výpočtového postupu) při některých transformacích a redukcích informace v poznávacím řetězci, zejména při volbě sledovaných jevů, analýze vztahu jevu a znaku, kategorizaci a škálování. Ve většině problémů je třeba výpočet míry souvislosti považovat za první krok analýzy, vhodný zejména pro komplexní problémy s velkým počtem znaků a jevů. Často následuje podrobná analýza vybraných souvislostí, buď neformalizovaná nebo s použitím některého ze známých (např. statistických) postupů.

DODATEK 1

Techniky užívané k měření souvislosti nominálních znaků

Pro dva nominální alternativní znaky s četnostmi danými tabulkou

Absolutní četnosti	Třídění podle prvního znaku	
Třídění podle druhého znaku	a	b
	c	d

lze vypočíst několik různých koeficientů [14].

Hodnoty Yuleových koeficientů jsou

$$Q = \frac{ad - bc}{ad + bc}$$

$$r = \frac{1 - \sqrt{\frac{bc}{ad}}}{1 + \sqrt{\frac{bc}{ad}}}$$

a nejčastěji

$$V = \frac{ad - bc}{\sqrt{(a+b)(c+d)(a+c)(b+d)}}$$

Dalších dvou koeficientů lze užít pro měření souvislosti dvou množných znaků (jeden ze znaků má e tříd a druhý $f < e$ tříd).

Z tabulky absolutních četností se obvyklými metodami vypočte veličina χ^2 a z ní potom

$$C = \sqrt{\frac{\chi^2}{N + \chi^2}}$$

$$C' = \frac{C}{\sqrt{\frac{f-1}{f}}}$$

Uvedené koeficienty Q , r , V , C , C' se užívají při výpočtech v uvedeném počtu znaků a počtu tříd. Jejich gnoseologická interpretace není zcela jasná. Kromě toho se někdy považuje za míru souvislosti i zjištěná hladina významnosti při testování hypotéz. Tento postup je nebezpečný a bez podrobného statistického rozboru může vést ke zcela chybným výsledkům (např. není-li vhodně respektován rozsah vzorku.)

Ke sledování dvou alternativních znaků se někdy užívá i postupů odvozených od korelace, o jejichž oprávněnosti jsou však pochybnosti.

DODATEK 2

Výpočty

Zadání problému

Sledujeme soubor N jedinců, a to prvního, druhého, . . . n -tého, N -tého. Počet jedinců N je velmi velký. O každém jedinci jsou dány hodnoty znaků

$$u_1 \dots, u_2 \dots, u_j \dots, u_J \dots$$

U každého znaku jsou předem známy stavy, kterých může tento znak nabývat (jde tedy o kódované znaky). Znaky mohou být nominální, ordinální nebo kardinální (znaky kardinální a ordinální nazýváme souhrnně kvan-

titativní). Veškeré údaje, které jsou o souboru známy, lze shrnout do tabulky T 8.

Tabulka T 8: Hodnoty znaků

Jedinců	Znaky		
	$u_1 \dots$	$u_j \dots$	$u_J \dots$
1	$u_1(1)$	$u_j(1)$	$u_J(1)$
:			
n	$u_1(n)$	$u_j(n)$	$u_J(n)$
:			
N	$u_1(N)$	$u_j(N)$	$u_J(N)$

Prvotní tabulka

Údaje v tabulce nazveme prvotními údaji.

Hodnota znaku u_j , kterého nabyl n -tý jedinec, je označena $u_j(n)$.

Hraje-li při sledování souboru úlohu čas, může být (analogicky s ostatními proměnnými) respektován dvojím způsobem: Buď předpokládáme, že všem prvotním údajům přísluší tentýž časový okamžik, nebo považujeme čas za jeden ze sledovaných znaků.

Hledáme způsob měření souvislosti mezi znaky $u_1 \dots u_j \dots u_J$, buď mezi všemi nebo mezi některými, dělenými libovolně do skupin. Hledaný způsob by měl mít jednotný gnoseologický i formální podklad pro nominální i kvantitativní znaky a měl by být vhodný pro automatizovaný výpočet. Výstupem operace „měření souvislosti“ by měla být nová alespoň ordinální proměnná (slovo „alespoň“ znamená, že by byla výhodnější proměnná kardinální, kterou však není lehké v použitelném stavu odvodit). Nejprve se řeší případ měření souvislosti při vyčerpávajícím šetření. Neuvažují se tedy souvislosti uvnitř rozsáhlejší populace, z níž je sledovaný soubor výběrovým vzorkem.

Měření souvislosti nominálních znaků

Uvažujeme nejprve případ, kdy všech J znaků je kvalitativních. U každého znaku u_j přiřadíme každému možnému stavu tohoto znaku libovolné reálné číslo, odlišné od čísla přiřazeného jinému stavu téhož znaku (lze např. užít řady přirozených čísel).

Zavedeme pravděpodobnostní J -rozměrný prostor, ve kterém každý znak u_j je přiřazen jedné dimenzi. V prostoru je definována pravděpodobnostní funkce

$$p(1, \dots, j, \dots, J) \quad [1]$$

Její hodnota v bodě o souřadnicích

$$u_1 = A, \quad u_j = B, \quad u_J = C$$

je pravděpodobností, že náhodně vybraný jedinec souboru bude popsán uvažovanými stavy, tedy

$$P[(u_1 = A) \wedge \dots \wedge (u_J = C)] \quad [2]$$

Zřejmě platí

$$\sum_{u_1} \dots \sum_{u_J} p(1, \dots, j, \dots, J) = 1$$

Z pravděpodobností funkce J proměnných lze odvodit pravděpodobnostní funkci ($J - a$) proměnných v tvaru

$$p(a + 1, \dots, J)$$

vztahem

$$p(a + 1, \dots, J) = \sum_{u_1} \dots \sum_{u_a} p(1, \dots, a, a + 1, \dots, J) \quad [3]$$

založeným na marginálních četnostech vzhledem k prvním a proměnným.

Předpokládejme, že známe pravděpodobnostní funkci $p(1, \dots, b, \dots, c, \dots, d)$, kde

$$1 < b \leq c \leq d \leq J$$

Proměnné $u_1, \dots, u_b$ označíme názvem „výsledné proměnné“ a jejich množinu označíme π_y .

Proměnné $u_{b+1}, \dots, u_c$ označíme názvem „průvodní proměnné“ a jejich množinu označíme π_x .

Proměnné $u_{c+1}, \dots, u_d$ označíme názvem „fixní proměnné“ a jejich množinu označíme π_z .

Proměnné $u_{d+1}, \dots, u_J$, uvažované v rovnici [1], nebudeme sledovat.

Označení množin budeme užívat podle potřeby jako argumentů některých funkcí místo vyjmenování jednotlivých znaků. Zavedeme dále pojmy entropie a množství informace, známé z teorie informací. Nepodmíněná entropie $H(\pi_y)$ výsledných znaků

$$H(\pi_y) = -\sum p(1, \dots, b) \log p(1, \dots, b) \quad [4]$$

kde se součet provádí přes všechny hodnoty pravděpodobnosti podle znaků množiny π_y (Podobně je vyjádřena nepodmíněná entropie pro jiné množiny znaků). O podmíněné entropii výsledných znaků při známých hodnotách průvodních znaků $H(\pi_y | \pi_x)$ platí

$$H(\pi_y | \pi_x) = H(\pi_y \cup \pi_x) - H(\pi_x) \quad [5]$$

kde $\pi_y \cup \pi_x$ značí spojení obou množin. Množství informace o výsledných znacích π_y , obsažené v průvodních znacích π_x

$$I(\pi_x, \pi_y) = H(\pi_y) - H(\pi_y | \pi_x) = H(\pi_y) + H(\pi_x) - H(\pi_y \cup \pi_x) \quad [6]$$

Množství informace o výsledných znacích π_y , obsažené v průvodních znacích π_x při konstantních fixních znacích π_z

$$\begin{aligned} I(\pi_x, \pi_y | \pi_z) &= \\ &= H(\pi_y | \pi_z) - H(\pi_y | \pi_x \cup \pi_z) = \\ &= H(\pi_x \cup \pi_z) + H(\pi_y \cup \pi_z) - \\ &\quad - H(\pi_y \cup \pi_x \cup \pi_z) \end{aligned} \quad [7]$$

Za míru souvislosti znaků je možno užít buď přímo množství informace I (které lze, vzhledem k jeho vlastnostem, považovat za kardinální proměnnou), nebo jeho vhodné funkce. Jako základní požadavek na míru souvislosti jsme stanovili, že má být ordinální proměnnou. Vhodná funkce, která by transformovala množství informace na míru souvislosti, musí být zřejmě monotónní, má-li být míra souvislosti ordinální. Zavedeme koeficient $q(\pi_x, \pi_y)$ jako míru souvislosti výsledných znaků π_y s průvodními znaky π_x vztahem

$$q(\pi_x, \pi_y) = \varphi[I(\pi_x, \pi_y)] \quad [8]$$

a koeficient $q(\pi_x, \pi_y | \pi_z)$ jako míru souvislosti výsledných znaků π_y s průvodními znaky π_x při konstantních fixních znacích π_z vztahem

$$q(\pi_x, \pi_y | \pi_z) = \varphi[I(\pi_x, \pi_y | \pi_z)] \quad [9]$$

Dále budeme předpokládat, že funkce φ je rostoucí a v celé úvaze stejná. Nejvhodnější tvar funkce určíme později při analýze kvantitativních znaků.

Dále najdeme maximální hodnotu množství informace $I_{\max}(\pi_x)$, které vůbec lze dosáhnout pro danou pravděpodobnostní funkci znaků $\pi_y \dots p(1, \dots, a)$.

Jak známo, platí

$$I_{\max}(\pi_y) = H(\pi_y) \quad [10]$$

Z transformace pomocí funkce φ plyne maximální hodnota koeficientu $q(\pi_x, \pi_y | \pi_z)$, kterou označíme

$$Q(\pi_y) = \varphi[H(\pi_y)] \quad [11]$$

Konečně definujeme koeficient souvislosti

$$r(\pi_x, \pi_y | \pi_z) = \frac{q(\pi_x, \pi_y | \pi_z)}{Q(\pi_y)} \quad [12]$$

respektive

$$r(\pi_x, \pi_y) = \frac{q(\pi_x, \pi_y)}{Q(\pi_y)} \quad [13]$$

V této souvislosti může být zajímavé si povšimnout i podobnosti s redundancí, která je vyjádřena podobně a kterou lze považovat též za míru souvislosti.

Účelnost jejího užití v sociologickém výzkumu se prozatím nepodařilo prokázat.

Měření souvislosti kvantitativních znaků

Předpokládejme nyní, že znak $u_1 = x$ je kvantitativní a spojitý. Pravděpodobnostní funkce $p(1)$, odvozená vztahem [3] z prvotní tabulky, udává pak četnosti tříděných hodnot znaku x . Předpokládáný průběh skutečné hodnoty, spojitého znaku x , lze popsat funkcí hustoty pravděpodobnosti $f_1(x)$ s tímto obvyklým významem: Rozdělme celý obor znaku x na velmi malé úseky o délce ε a aproximujme

$$f_1(x) = f_1(n\varepsilon)$$

pro

$$n\varepsilon \leq x < (n+1)\varepsilon \quad [14]$$

Funkce $f_1(n\varepsilon)$ je pak dána vztahem

$$P\{n\varepsilon \leq x < (n+1)\varepsilon\} = \varepsilon f_1(n\varepsilon) \quad [15]$$

$$\sum_{n=-\infty}^{+\infty} \varepsilon f_1(n\varepsilon) = 1 \quad [16]$$

Další postup plyne z nemožnosti bezprostředního položení $\varepsilon \rightarrow 0$.

Všechny součty Σ jsou od $n = -\infty$ do $+\infty$. Podle [4] je pak entropie znaku x (při dělení oboru jeho hodnot na velmi malé úseky ε)

$$\begin{aligned} H_1 &= -\Sigma \varepsilon f_1(n\varepsilon) \log [\varepsilon f_1(n\varepsilon)] = \\ &= -\log \varepsilon \Sigma \varepsilon f_1(n\varepsilon) - \varepsilon \Sigma f_1(n\varepsilon) \log f_1(n\varepsilon) = \\ &= -\log \varepsilon - \Sigma f_1(n\varepsilon) \log f_1(n\varepsilon) \end{aligned}$$

Uvažujme hustotu pravděpodobnosti $f_2(x)$ podmíněného rozdělení znaku x při známé hodnotě jiného znaku; jestliže platí

$$f_2(x) = \frac{1}{k} f_1(kx),$$

pak

$$P\{n\varepsilon \leq x < (n+1)\varepsilon\} = \frac{1}{k} f_1(kx) \quad [15]$$

$$\Sigma \frac{\varepsilon}{k} f_1(kx) = 1 \quad [16]$$

Analogicky s [17] je entropie znaku x při hustotě pravděpodobnosti $f_2(x)$

$$\begin{aligned} H_2 &= -\Sigma \frac{\varepsilon}{k} f_1(kn\varepsilon) \log \left[\frac{\varepsilon}{k} f_1(kn\varepsilon) \right] = \\ &= -\log \varepsilon \Sigma \frac{\varepsilon}{k} f_1(kn\varepsilon) + \log k \Sigma \frac{\varepsilon}{k} f_1(kn\varepsilon) - \\ &\quad - \varepsilon \Sigma \frac{1}{k} f_1(kn\varepsilon) \log f_1(kn\varepsilon) = \\ &= -\log \varepsilon + \log k - \varepsilon \Sigma \frac{1}{k} f_1(kn\varepsilon) \log f_1(kn\varepsilon). \end{aligned}$$

Potom

$$\begin{aligned} H_2 - H_1 &= \log k + \varepsilon [\Sigma f_1(n\varepsilon) \log f_1(n\varepsilon) - \\ &\quad - \Sigma \frac{1}{k} f_1(kn\varepsilon) \log f_1(kn\varepsilon)] \quad [20] \end{aligned}$$

Jestliže $\varepsilon \rightarrow 0$, přejde výraz v hranaté závorce v rozdíl dvou konečných integrálů a celý třetí člen pravé strany se blíží nule, takže

$$H_2 - H_1 = \log k \quad [21]$$

Je patrné, že rovnice [21] platí i pro obecnou lineární transformaci proměnné x

$$f_2(x) = \frac{1}{k} f_1(kx + m) \quad [22]$$

pro jakékoli pevné konečné m .

Sledujme nyní případ, kdy jediný výsledný znak u_1 i jediný průvodní znak u_2 jsou kardinální. Na podkladě znalosti rozložení $p(1)$ aproximujme je nejprve (jako příklad) rozložením formálním (aniž bychom něco o skutečném rozložení předpokládali). Je tedy

$$u_1 \dots N \quad [M(1), S(1)]$$

kde $M(1)$ je aritmetický průměr a $S^2(1)$ rozptyl. Podobně platí

$$u_2 \dots N \quad [M(2), S(2)]$$

na podkladě znalosti $p(2)$.

To je první krok úvahy (jejíž zobecnění je uvedeno dále).

V druhém kroku úvahy vyjdeme z rozložení $p(1, 2)$ a předpokládáme lineární regresi při konstantním α, β v tvaru

$$M(1|2) = \alpha u_2 + \beta \quad [23]$$

$$S(1|2) = \sqrt{1 - r_{12}^2} S(1) \quad [24]$$

kde r_{12} je koeficient lineární korelace, $M(1|2)$ je odhad průměrné hodnoty znaku u_1 podle u_2 a $S^2(1|2)$ je rozptyl hodnot znaku u_1 při předpovědi podle znaku u_2 . Má-li být možno považovat korelační počet za speciální případ měření souvislosti pomocí informační entropie, musí existovat jednoznačný vztah mezi koeficientem korelace a koeficientem souvislosti.

Tvrdíme, že

$$|r_{12}| = |r_{21}| = r(2, 1)$$

jestliže funkci φ v rovnici [8] zvolíme ve tvaru

$$\varphi(2, 1) = \sqrt{1 - 10^{-2} r_{12}^2(2, 1)} \quad [25]$$

Skutečně, po dosažení

$$k = \frac{S(1)}{S(1|2)} \quad [26]$$

podle [21], [6]

$$I(2, 1) = H_2 - H_1 = \log k$$

podle [25]

$$\begin{aligned} q(2, 1) &= \sqrt{1 - 10^{-2 \log k}} = \sqrt{1 - \frac{1}{k^2}} = \\ &= \sqrt{1 - \frac{S^2(1|2)}{S^2(2)}} = r_{12} \end{aligned}$$

a protože $Q(2) \rightarrow 1$ platí i

$$q(2,1) = r(2,1) = |r_{12}| \quad [27]$$

Důkaz nezávisel na vztahu [23] a platí tedy pro regresi na libovolnou funkci.

Dále lze výpočet provést obecněji pro

$$\begin{aligned} \pi_y &= \{u_1\} \\ \pi_x &= \{u_2, \dots, u_c\} \\ \pi_z &= \{u_{c+1}, \dots, u_d\} \\ k &= \frac{S(\pi_y | \pi_x \cup \pi_z)}{S(\pi_y | \pi_z)} \end{aligned}$$

Výsledky pro typické varianty jsou shrnuty v tabulce T 9.

jeden výsledný znak. I toto zobecnění je možné užitím známého vztahu

$$\begin{aligned} I(\pi_x, \pi_{y1} \cup \pi_{y2}) &= \\ = I(\pi_x, \pi_{y1}) + I(\pi_x, \pi_{y2} | \pi_{y1}) \quad [28] \end{aligned}$$

Jiným zjednodušeným případem je měření souvislosti výsledné kardinální proměnné u_1 s průvodními nominálními proměnnými π_x při fixních nominálních proměnných π_z .

Výpočet koeficientu souvislosti podle rovnic [7], [25], [26], [27] a jeho interpretace obvyklým způsobem jsou bez obtíží možné. Porovnání výsledků s výsledky analýzy rozptylu není proveditelné, protože obě techniky

Tabulka T 9

Var	π_y	π_x	π_z	$I(\pi_x, \pi_y \pi_z)$	$r(\pi_x, \pi_y \pi_z)$
A	u_1	u_2		$\log S(1) - \log S(1 2)$	$\sqrt{1 - \frac{S^2(1 2)}{S^2(1)}}$
B	u_1	u_2	u_3	$\log S(1 3) - \log S(1 2, 3)$	$\sqrt{1 - \frac{S^2(1 2, 3)}{S^2(1 3)}}$
C	u_1	u_2 u_3		$\log S(1) - \log S(1 2, 3)$	$\sqrt{1 - \frac{S^2(1 2, 3)}{S^2(1)}}$
D	u_1	u_2 u_3	u_4 u_5	$\log S(1 4, 5) -$ $-\log S(1 2, 3, 4, 5)$	$\sqrt{1 - \frac{S^2(1 2, 3, 4, 5)}{S^2(1 4, 5)}}$

Souvislosti kvantitativních znaků

Ve variantě A se koeficient souvislosti $r(2,1)$ rovná koeficientu prosté korelace mezi proměnnými u_1 a u_2 .

Ve variantě B se koeficient $r(2,1|3)$ rovná koeficientu parciální korelace mezi proměnnými u_1 a u_2 při kontrolované proměnné u_3 .

Ve variantě C se koeficient $r(2,1|3)$ rovná koeficientu mnohonásobné korelace proměnné u_1 na proměnných u_2 a u_3 .

Variantu D lze považovat za poněkud zobecněný případ korelace, která je zároveň parciální i mnohonásobná. Její koeficient souvislosti se značí $r(2,3,1|4,5)$. Dále lze platnost vztahu [25] rozšířit i na jiná rozložení než normální, a to na taková, která splňují vztah [22] odpovídající lineární transformaci. Použití jiných rozdělení — kromě rozdělení pravouhlého — při měření souvislosti v sociologii nám není t.č. známo.

Podobně nebylo dosud použito možnosti měření pro případ, že sledujeme více než

zpracovávají sice stejnou vstupní informaci, ale sledují cíle poněkud odlišné. Spíše zde jde o určitou podobnost v principu i postupech. Podobná zjednodušení jsou možná pro další kombinace nominálních kardinálních znaků. Tam, kde jde o nominální výsledný znak a o kardinální znak průvodní, je vhodné užít známého vztahu

$$I(\pi_y, \pi_x | \pi_z) = I(\pi_x, \pi_y | \pi_z) \quad [29]$$

Obtížnější je zpracování znaků ordinálních, které se v některých výzkumných akcích užívají ve značné míře, a to zejména při větším počtu jedinců. Většinou není zcela jasné, jak a zda lze charakterizovat shodu odhadu se skutečností konečným počtem reálných čísel. Jedním z mnohých způsobů je najít pro každý ordinální znak u_j funkci $\psi(u_j)$, jíž lze znak u_j převést na jiný znak $u_k = \psi(u_j)$, který má pravouhlou distribuci. V takovém případě je smysl znaku u_k popsán myšlenkovým pokusem: Seřadíme-li všechny jedince do řady podle hodnoty znaku u_j , pak je hod-

nota znaku u_k u každého jedince rovna jeho pořadovému číslu v řadě, dělenému počtem jedinců. Se znakem u_k lze pak zacházet jako se znakem kardinálním. Souvislost ordinálních znaků lze měřit i přímo; s interpretací tohoto způsobu však dosud nejsou praktické zkušenosti.

Další zlepšení by zde mohlo vyjít od gno-seologického vyjasnění požadavků na formální techniku, tj. navrzení vhodného principu interpretace hledané míry souvislostí [15].

Navrhovaný postup byl aplikován na určitý počet problémů; jeho užití pro výběrové šetření se teprve rozpracovává. Před definitivním zhodnocením jeho účelnosti bude ještě třeba vyčkat, jak se zdaří další teoretická práce i jak výhodná bude jeho aplikace z hlediska praktické interpretace.

Poznámky:

Vhodný postup při výpočtu informačního obsahu a entropie pro jednotlivé koeficienty souvislostí při vyhodnocení konkrétní sociologické výzkumné akce, spolu s užitím základních vztahů teorie informace, může vést k značné časové úspoře. Rozsáhlejší výpočty je výhodné svěřit samočinnému číslicovému počítači.

Sledujeme-li komplexně n znaků, lze je rozdělit do čtyř množin, tj. do množiny π_x, π_y, π_z , nebo do žádné z nich. Takových kombinací existuje 4^n . Každé z nich odpovídá jeden koeficient souvislosti, kromě případů, kdy alespoň jedna z množin π_x, π_y je prázdná.

Celkem tedy existuje

$$m = 4^n - 2 \cdot 3^n + 2^n \quad [33]$$

koeficientů souvislosti, což lze pro velký počet znaků aproximovat jako

$$m \approx 10^{\frac{2n}{3}} \quad [34]$$

DODATEK 3

Souměrnost míry souvislosti

Popisovaný postup zavádí dvě míry souvislostí. Jedna z nich je souměrná,

$$\begin{aligned} q(b, a) &= q(a, b) \\ q(b, a | c) &= q(a, b | c) \end{aligned}$$

druhá je nesouměrná, tj. nemusí vždy platit:

$$\begin{aligned} r(b, a) &= r(a, b) \\ r(b, a | c) &= r(a, b | c) \end{aligned}$$

Praxe denního života často postuluje intuitivně požadavek souměrnosti. Přesnější rozbor při sestavování modelů komplexních vztahů však naprosto nevede k odmítnutí nesouměrností měř. Jako ilustraci uvedme zjednodušený fiktivní příklad vztahu pracovitosti rodičů a dětí ve dvou variantách (viz variantu A, variantu B).

Variant A

Relativní četnosti p		Pracovití rodiče		
		ano	ne	součet
Pracovitě děti	ano	0,8	0,0	0,8
	ne	0,1	0,1	0,2
	součet	0,9	0,1	1,0

Variant B

Relativní četnosti p		Pracovití rodiče		
		ano	ne	součet
Pracovitě děti	ano	0,8	0,1	0,9
	ne	0,0	0,1	0,1
	součet	0,8	0,2	1,0

Jakákoli souměrná míra souvislostí má stejnou hodnotu pro obě varianty. Stavba modelu nebo logický rozbor však nemusí souvislost v obou variantách interpretovat jako stejně silnou.

Volba vhodného koeficientu závisí zřejmě vždy na předpokládané interpretaci.

DODATEK 4

Při vyhodnocení kvantitativní sociologické výzkumné akce se obvykle vychází z provedení třídění podle některých sledovaných znaků. Vstupní informací operace „vyhodnocení“ jsou tedy absolutní četnosti prvního nebo vyšších řádů, získané tříděním kódovaných údajů o jedincích vzorku. Cílem vyhodnocení bývá nejčastěji zjištění tří druhů souhrnných informací o populaci:

a) Vyšetření relativních četností prvního a vyšších řádů podle různých kombinací znaků. Výpočet je poměrně jednoduchý. Určité potíže působí odhad konfidenčních intervalů pro komplikované techniky výběru vzorku (dobrý přehled podává Kahuda) [1].

b) Výběr optimálního rozhodnutí (z předem dané množiny možných rozhodnutí) podle daného kritéria optimálnosti. Nejdelší vývoj má zde za sebou teorie testování statistických hypotéz, která je tč. nejpropracovanější [2], [3], [4], [5]. Rychlý rozvoj v této oblasti v poslední době souvisí s úspěchy teorie statistického rozhodování a strategických her [6].

Volba vhodné rozhodovací funkce pro určitou sociologickou akci a interpretace výsledků v sociologickém výzkumu je (kromě užití několika elementárních technik testování nulové hypotézy) často obtížná, protože gnoseologický model není v mnohých případech buď jasný, nebo pro sociologický výzkum použitelný. Při prováděných výzkumných akcích jsou chybné interpretace běžné.

c) Návrh statistických distribučních funkcí jednoho znaku jako modelu k jeho dalšímu zpracování. V sociologické praxi se užívá takřka výhradně malého počtu nejjednodušších funkcí podrobně zpracovaných matematickou statistikou; jiné typy funkcí praxe dosud nevyžaduje.

d) Zjišťování souvislosti znaků. Jedním z problémů souvislosti znaků je problém intenzity souvislosti znaků charakterizovaných otázkou, „jak silně spolu tyto dva znaky souvisí“. Obvykle se hledá vhodná míra souvislosti, kterou se každé intenzitě souvislosti přiřazuje určité reálné číslo; jde tedy o kvantitativní proměnnou. Přehled běžně užívaných technik je v Dodatku I.

DODATEK 5

Jakákoliv charakteristika statistického souboru má být [Yule, 7]: objektivně definovaná; závislá na všech pozorováních; pochopitelně vysvětlitelná; jednoduchá k výpočtu; použitelná pro výběrová šetření; použitelná pro další výpočet.

K tomu doplňujeme požadavky na míru souvislosti v sociologii: Užitečnost pro nominální a kvantitativní znaky. Možnost zpracování velkého počtu znaků. Gnoseologická jednodušnost. Návaznost na osvědčené techniky (např. na korelační počet). Možnost automatizace výpočtu.

Základem navrhovaného postupu je vzájemný vztah pojmu souvislosti a informačního obsahu, specifikovaný Shannonem [8] a navržený Perezem [9] a Watanabem [10]. Tento článek je tedy aplikací principů teorie informací na sociologii. Další práce, popisující podobné postupy, jsou uvedeny v seznamu literatury [16] až [21].

Je patrné, že míru souvislosti (její striktní definici, postup výpočtu a pravidla pro interpretaci) nelze jednoznačně odvodit logickou úvahou z pojmu „souvislost“, který sám není jednoznačně definován. Lze pouze požadovat,

aby míra souvislosti, plnící uvedené požadavky, nebyla v rozporu s intuitivním významem pojmu „souvislost“ tak, jak je obvykle užíván, a aby se v praxi osvědčila.

Literatura

- [1] Kahuda F.: *Výzkumné metody v sociologii*. (Teorie a praxe sociologických výzkumů), SPN, Praha 1965.
- [2] Cohen L.: *Statistical Methods for Social Scientists*, New York 1954.
- [3] McCollough C. — Van Atta L.: *Statistical Concepts: A Program for Self-Instruction*, 1963.
- [4] Dore R. P.: *Function and Cause*, American Sociological Review, vol. 26, 1963, č. 6, s. 843—853.
- [5] Hagood H. J.: *Statistics for Sociologists*
- [6] Blackwell D. — Girschick M. A.: *Theory of Games and Statistical Decisions*, New York 1955.
- [7] Yule, C. U. — Kendall M. G.: *An Introduction to the Theory of Statistics*, Shanghai 1950.
- [8] Shannon, C. E. — Weaver W.: *The Mathematical Theory of Communication*, Urbana 1949.
- [9] Nikl L. — Perez A.: *Aplikace metod teorie informace při studiu závislosti v biologických systémech*. Čs. filosofie 10, 1961, č. 5, s. 454—60.
- [10] Watanabe S.: *Information Theoretical Analysis of Multivariate Correlation*, IBM Journal, 1960 January, s. 66—82.
- [11] Feinstein A.: *Foundations of Information Theory*, New York — Toronto — London 1958.
- [12] Jaglom A. M. — Jaglom I. M.: *Pravděpodobnost a informace*, Praha, Nakladatelství ČSAV 1964.
- [13] Perglerová Z.: *Kvantitativní vyhodnocení předvýzkumu akce „Zájmy“*, Archiv Osvětového ústavu Praha, 23. 12. 1964.
- [14] Malý V.: *Statistická analýza kvantitativních dat*, Acta Universitatis Carolinae Medica 1962, č. 1, s. 33—34.
- [15] Somers R. H.: *A New Asymmetric Measure of Association for Ordinal Variables*, 1962, American Sociological Review, č. 6, s. 799—812.
- [16] Luce D. R. ed: *Reading in Mathematical Psychology*, Vol. 1, Wiley and Sons, 1963
- [17] Gill W. J.: *Multivariate Information Transmission*, in [16], s. 89—103.
- [18] Gill W. J.: *Multivariate Information Transmission*, Psychometrika, 1954, 19, 97—116.
- [19] Kullback S.: *Information Theory and Statistics*, Wiley and Sons, 1959.
- [20] Coleman J. S.: *Introduction to Mathematical Sociology*, Glencoe 1964.
- [21] Lazarsfeld P. F.: *Latent Structure Analysis*, in: *Mathematics and Social Sciences*, Mouton et Co., Paris 1965.

Dosavadní teoretické práce o sociometrii[1], [11], napsané marxistickými sociology, se koncentrují většinou na kritiku sociometrie jako sociologické teorie výkladu společnosti. Výjimkou v tomto směru jsou studie uvažující o sociometrii ve dvou rovinách analýzy – jako o teorii sociálního systému a jako o metodě sociálního měření[22].

Statí zabývajících se pokusy o ospravedlnění oddělení sociometrické metody od sociometrické teorie výkladu sociální skutečnosti máme v marxistické sociologické a sociálně psychologické literatuře zatím poskrovnu[16], [28]. Autoři zde pracují s daty starších sociometrických výzkumů a zaměřují se většinou jen na problém aplikability a validity sociometrického testu v sociálním výzkumu.

Cílem tohoto článku je pokus o konfrontaci dosavadních nemarxistických teoretických prací o sociometrii jako metodě s některými pracemi marxisticky orientovaných sociologů a sociálních psychologů, s přihlédnutím k novější sociometrické metodologii.

Předmět sociometrie

Vydeme-li z Morenovy definice sociometrie jako metody zkoumající lidské afektivní vztahy k ostatním bytostem [19]², mohli bychom za vlastní předmět sociometrických šetření považovat afektivní stránku sociálního vztahu. Tato redukce předmětu sociometrických šetření na afektivní zřetel vztahu mezi individui plně odpovídá celkové Morenové orientaci na psychologii (L. Wiese jej v tomto směru klade do protikladu k Durkheimovi), která se pokouší vykládat sociální dynamiku „doktrinou spontaneity a tvořivé síly“.

Moreno rozumí pod pojmem interperso-

nálního vztahu vzájemné souvislosti mezi tzv. teleprvky¹. Studium těchto vztahů pak má umožnit poznání struktury tzv. sociálních atomů².

Sociální vztahy se z tohoto hlediska konstituují z prvků citových vztahů lidí, kteří jsou ve vzájemném kontaktu. Zúčastněné osoby tedy vzájemně (explicite či implicate) vyjadřují určité preference nebo odmítání. Podle L. Wieseho[29] a s ohledem na kategorie jeho „Beziehungslehre“ by bylo možno hovořit o procesech sblížování (Zueinander) a oddělování (Auseinander). Základem těchto preferencí či odmítání jsou podle Morena citové faktory evokované čistě spontánně, vycházející z podstaty individua, z jeho specifického sociálního pudu. Tato „teorie“ sociálních vztahů (i když se v poslední době objevuje u Morena a některých jeho následovníků snaha o neomezování sociálního atomu jen na souvislosti emocionální) jednostranně akcentuje jistě významný afektivní zřetel na úkor neméně důležitých aspektů sociálních.

Při koncipování pojmu sociálního vztahu, který by respektoval jak sociální, tak psychologické faktory, se jeví v poslední době jako nejpřiměřenější použití kategorie interakce.

G. Homans[12] definuje interakci jako společenskou účast dvou nebo více osob v jednom sociálním procesu. Tento autor rozlišil základní roviny sociálního vztahu:

1. aktivita (jednání v nejširším slova smyslu);
2. interakce (specifické formy sociálního chování mezi jedinci);
3. city;
4. normy (chování, které skupina od svých členů v určitých konkrétních situacích očekává);

¹ „Teleprvek“ (teleelement) je podle Morena nejjednodušší jednotkou citů (sociální elektron), která je předávána jedním individuem druhému. Je to elementární vztah, který může existovat mezi jedinci (nebo jedinci a předměty) a v člověku se od jeho narození proměňuje v pocit vztahu mezi lidmi.

² „Sociální atom“ je základním prvkem sociometrické struktury, který již není možno rozdělit na samostatné celky. Podle Morena je vybudován na psychologických vztazích spojujících individuum s jinými individui. Sociální atom jako komplex projektovaných a rejektovaných sociálních elektronů určitého individua.

5. hodnoty (určité představy, které je možno pro specifický sociální systém považovat za víceméně obecné a které určují chování jedinců).

Každý typ sociálních vztahů³ tedy nutně musí vedle psychologického zřetele (bývá v definicích vyjádřen obvykle v pojmech postoje) akcentovat zřetel normativní (hodnoty, normy, role). Jako příklad můžeme uvést Zaborowského[32] pojetí sociálních vztahů⁴ jako určitými rolemi a sociálními vzory normované postoje osob k sobě navzájem, vytvořené během vědomého, bezprostřednějšího a trvalejšího vzájemného působení.

Sociální vztahy se tedy vytvářejí v činnosti, jsou spoluutvářeny obsahem a účelem interakce a normativními standardy členských (a vztazných) mikroskupin a makroskupin. Teoreticky se dá předpokládat, že co určitá činnost, to specifická struktura sociálních vztahů ve skupině (nebo aspekt globální struktury).

Znalost hierarchie skupinových hodnot a norem umožní stanovit vedle těchto dílčích struktur sociálních vztahů ve skupině (podle jednotlivých činností a v závislosti na zvoleném kritériu hodnocení) také tzv. globální strukturu, která udává komplexní obraz sociálních vztahů ve skupině. Ze sociologického hlediska jde o zjištění, která sociální role (a jí odpovídající činnost) má pro skupinu větší význam než ostatní.

Psychologický pohled na strukturu sociálních vztahů ve skupině akcentuje – na rozdíl od sociologického přístupu, při němž jde o šetření hierarchie pozic a roli – subjektivní vztah individua k zaujímané pozici, k jiným osobám a k sobě. Žák může zaujímat relativně nízkou pozici (např. v hierarchii rangů) a přesto s ní může být spokojen. Tato „míra spokojenosti“ závisí na povaze psychosociálních potřeb žáka (na jejich subjektivním významu) a na stupni jejich uspokojování skupinou. Důležitou roli v této souvislosti hraje aspirační úroveň žáka a stupeň sebeakceptace. Tento psychologický aspekt

sociálních vztahů, ve kterém (podle M. Pilkiewicz[25]) vedle elementů oceňování a hodnocení⁵ hrají roli elementy emocionální adaptace (přichylnost, láska, nenávisť) a motivační prvky (touha po navázání kontaktů, jejich udržení, přerušení), je sociometricky nadměrně a jednostranně zdůrazňován a považován za výchozí pro koncipování sociálního vztahu vůbec; to jim v poslední instanci umožní redukování vztahu na dimenzi sympatie-antipatie.

Nadměrné akcentování psychologických obsahů sociálního vztahu vede většinu sociometriků a jejich následovníků k pojmání předmětu sociometrických šetření ve smyslu „osobních vztahů“, „vnitřní struktury“ skupiny, „psychologické struktury“, (psychogrupa) „infrastruktury“, „neformální struktury“ apod. Ani někteří marxisticky orientovaní sociologové a sociální psychologové se nevyhnuli těmto tradičním formulacím (Zaborowski, Kolomin-skij, Rozov, Maslow...) předmětu sociometrických šetření. H. H. Jenningsová[15] se naopak snažila dokázat, že sociometrickými technikami se měří v závislosti na použitém kritériu jak struktury „osobních“ vztahů („psychogrupa“), tak vztahy vyplývající ze společenské činnosti („sociogrupa“).

M. Vorwegovi[28] se podařilo prokázat, že ani tzv. „skupinové vztahy“ (kolektivní, vyplývající ze skupinové činnosti), ani „osobní vztahy“⁶ nemohou existovat nezávisle na sobě. Kdyby tomu tak bylo, mohla by sociometrie (podle Vorwega)

- a) odkrýt určitou skupinovou strukturu nezávislou na konkrétních vztazích;
- b) výsledky všech použitých otázek by se daly v poslední instanci redukovat na dimenzi sympatie-antipatie (při faktorové analýze by měl být účinný jen faktor sympatie).

Během několikaletých sociometrických experimentů v dětských skupinách, s použitím statisticky signifikantních technik, prokázal Vorweg neudržitelnost uvedených předpokladů.

³ Sociální vztahy možno rozlišit na: a) interpersonální, b) meziskupinové, c) vztahy jedince ke skupině.

⁴ Pojem sociálního vztahu nutno rozlišit od pojmu sociálního styku (volná, krátkodobá a nepravidelná interakce) a kontaktu (trvalejší a častější interakce).

⁵ Podle Engelmayera [7] jsou sociometrické volby akty hodnocení. Jde při nich o soudy o sobě samém, o vlastním místě, vlastním poměru ke skupině, ale také jde o soudy o ostatních.

⁶ „Osobní vztahy“ v tom smyslu, jak je chápou

někteří sociometrikové, tj. identické se sociometrickým pletivem a nezávislé na aktuálních strukturách vztahů ve skupině. Toto pojetí „osobních“ vztahů jako sociometrického pletiva nemá nic společného s jednou z možných rovin klasifikace sociálních vztahů ve skupině na převážně osobní a převážně věcné, jejichž základem je sociální interakce vyplývající z provádění a organizace činnosti, často skupinově zaměřených. Sociometrická šetření odkrývají specifické aspekty struktur obou těchto typů vztahů na základě zvoleného kritéria sociometrické volby.

Sociální vztahy vznikají v kooperativní činnosti, v aktivní sociální interakci ohraničené příslušným sociálním systémem a ovlivňované jeho hodnotovými vzorci a normativními standardy. Sociální vztahy nelze redukovat ani na psychologické obsahy postojové orientace (určené v maximálně zjednodušené míře preferencí podle sympatie-antipatie), ani na komplexy normativních standardů a hodnotových vzorců, kterými jsou v určitém vztažném systému⁷ podmíněny.

Vrátíme-li se k naší původní definici sociálních vztahů, můžeme ji doplnit v tomto smyslu: Sociální vztahy jsou určitými rolmi a hodnotovými vzorci podmíněné vzájemné postoje osob, vytvořené během bezprostřední a déletrvající sociální interakce. Pojem role a hodnotového vzorce zdůrazňuje v této definici sociologický aspekt mikrostruktury, pojem postoje psychologický aspekt.

Definiční kategorie postoje⁸ zároveň implikuje metodologický přístup k šetření sociálních vztahů, typický právě pro sociometrii. V tomto smyslu jde o výrazně sociálně psychologický přístup (sociální psychologie jako věda zabývající se studiem postojů nebo studiem interakce), o zvláštní formu šetření sociální skutečnosti z hlediska mínění a postojové orientace individua⁹.

Pokud jde o klasifikaci metod a technik výzkumu sociálně psychologických fenoménů, jde v případě sociometrie o metodu experimentální¹⁰, používající většinou verbálních technik typu interview (dotazník, položené otázky, přímá výzva). Oblasti jejího šetření jsou vzájemné postoje osob (moment sebeakceptace a akceptace druhého), které pochopitelně jako subjektivní, i když sociálně podmíněné vztahové projevy individua k individuu mohou být v rozporu s reálnými sociálními vztahy.

Proto se ve výsledcích sociometrických šetření objevují data, která jsou v nesou-

ladu s aktuálními strukturami vztahů v určité skupině, proto vznikají pseudo-konkrétní závěry o předmětu sociometrických šetření, o autonomní existenci sociometrických struktur a o povaze sociálního vztahu vůbec.

Většinou hypotetický předpoklad sociometrické otázky nebo výzvy navíc implikuje formu a obsah hodnocení jedince jedincem, v němž se vedle aktuálních vazeb objevují vazby potenciální (přání, touha po kontaktu, sblížení).

Sociální postoje, které před položením konkrétní otázky po preferenci často nebyly explicitně uvědomované a zřetelně neovlivňovaly směr vztahů a celkovou interakci individua, jsou často verbálně formulovány až v okamžiku sociometrického hodnocení. Tato skutečnost by teoreticky opravňovala mluvit o specifičnosti existence sociometrického pletiva vztahů. Jde ovšem o existenci zdánlivou, která díky svému často potenciálnímu charakteru je impulsem dynamiky už existujících struktur sociálních vztahů, je do jisté míry půdou budoucích změn, přesunů či konfliktů ve vztazích reálně existujících. V tom je nesmírně důležitý prognostický význam sociometrických dat.¹¹

V závislosti na celkovém sociálním klimatu skupiny tato „sociometrická struktura vztahů v řadě případů konverguje s reálně existujícími strukturami sociálních vztahů. V tomto smyslu tvoří jejich zvláštní aspekt (dynamický, potenciální), ale nikoliv samostatnou strukturu, nezávislou na existujících (ať už převážně osobních nebo převážně věcných) skupinových vztazích.¹² Stejně tak ji nelze ztotožnit s určitou aktuální strukturou.

J. Nehnevajsa[21] definuje pletivo, které vzájemně svazuje osoby ve skupině, jako sociometrickou konfiguraci (podobně J. L. Moreno a H. H. Jennigsová 1937.[38]). Základem sociometrické konfigurace je reálné nebo jen myšlené společenské lidské jednání. Sociometrické kon-

⁷ Soustava prvků, aspektů skutečnosti, vzhledem k nimž je určitá jiná skutečnost studována (kategorie sociálního systému, skupiny apod.).

⁸ T. H. Newcomb definuje postoj jako pravděpodobnost vyvolání určitého motivu.

⁹ V tomto smyslu pojímá sociální psychologii např. J. Wiatr (*O sociologii*, Bratislava 1964), podle kterého se sociální psychologie liší od sociologie tím, že zkoumá jevy společenského života z hlediska postojů, pověr a mínění lidí.

¹⁰ Experimentální situace sociometrického pokusu může mít nejrůznější podobu (verbální, provedení faktického přesunu záků podle preferencí apod.).

¹¹ Tak např. M. E. Bonney [2] a M. E. Bonney

a J. Powell [3] prokázali možnost předvídání reálného chování dětí na základě znalosti jejich sociometrického statusu. Děti s vysokým statusem jsou obvykle iniciativnější, mají vyšší stupeň sociální percepce a aktivnější projevy chování než děti s nízkým statusem.

¹² Na tuto skutečnost poukázal mj. C. A. Gibb [8], který srovnával sociometrické pletivo s aktuální strukturou vztahů (zjištěnou pomocí metody pozorování) a stanovil shodu jen ve 42–45 %. Víme, že přání po kontaktu a vzájemnosti nejsou vždy v určité struktuře sociálních vztahů realizována. Musíme zde počítat s omezenými podmínkami sociálního prostředí (s osobními zábránami, s nedostatkem citové odezvy u žádané osoby apod.).

figurace tedy tvoří specifické koreláty (aspekty) struktur různých typů sociálních vztahů podle určitých činností, v závislosti na kritériu sociometrické volby. Sociometrická konfigurace může být rovněž chápána jako určující pro skupinovou atmosféru (a naopak). Ovlivnění této atmosféry (sociotechnický zásah) vede k pozitivnímu ovlivnění skupinových činností a stávající struktury sociálních vztahů.

Předmětem sociometrie v širším slova smyslu je tedy v podstatě zkoumání sociometrických konfigurací.

Problém motivace sociometrických voleb

Při výzkumu sociometrických konfigurací byly stanoveny určité závislosti mezi sociometrickým vzorem a účelem interakce (se změnou činnosti se mění sociometrická konfigurace).

V této souvislosti se vnučuje otázka, zda by bylo možné objektivovat několik kombinací takových činností, na jejichž základě by se dala předem určit odpovídající sociometrická konfigurace. Podle Nehnevajsy[21] bylo v tomto směru podniknuto několik pokusů. B. Grossman a J. Wrighter[10] našli u žáků šestých ročníků vysoké korelace mezi zasedacím pořádkem, společnou cestou domů, společnou hrou a volbami třídních důvěrníků.

Naopak korelace mezi preferencemi přátelství a vůdcovství u žáků 4.–5. ročníků nebyly podle zjištění M. E. Bonneye z roku 1946 nijak přesvědčivé (0,52–0,59). Základní zůstává otázka: Které činnosti jsou rozhodující pro určitý tvar vznikající sociometrické konfigurace? Jinými slovy (Nehnevajsa), které proměnné mohou sloužit k předvídaní sociometrických konfigurací, nebo obráceně, které proměnné je možno předvídat na základě daných sociometrických struktur?

Jaký vliv tedy mají na sociometrickou konfiguraci takové proměnné jako různý věk, IQ, výše příjmu, příslušnost k určitým společenským vrstvám, úroveň vzdělání apod.? Jde tedy o to, zda osoby, které se s ohledem na sociologicky relevantní proměnnou jeví jako homogenní, jsou rovněž homogenní ve vztahu k sociometrickým konfiguracím.

Uvedené otázky samozřejmě mají svůj význam i v obrácené podobě: Jsou individua nebo skupiny, tvořící část sociometrické konfigurace, homogenní také ve vztahu

k ostatním proměnným? Vznikají např. v určité skupině lidé s různou vzdělaností úrovní přátelství mezi osobami se stejným vzděláním? (Nehnevajsa[21].) Hledání odpovědi na tyto otázky vede k objasnění problému motivace sociometrických voleb.

Pojímáme-li sociometrické volby jako akty hodnocení, jako soudy o sobě samém (o vlastní pozici, vztahu ke skupině...), předpokládají tato hodnocení (podle Engelmayera[7]):

- a) určitou schopnost abstrahování od života skupiny a od sebe samého,
- b) diferenční schopnost pro formy chování a existence jiných jedinců.

Obecně: Je zde předpoklad vědomého sebepochopení a pochopení druhého. Tato schopnost „soudné zralosti“ je věkově podmíněna. Většina autorů uvádí jako dolní hranici předškolní věk. Děti v první třídě (Engelmayer[6]) provádějí volby na základě určitého difúzního, emocionálního málo zaměřeného a diferencovaného „sdružovacího postoje“ k ostatním dětem (mám všechny rád, nemám žádného nepřítel...) Pokud jde o motivaci sociometrických voleb, převládá u mladších dětí motiv prostorové blízkosti (s kým sedí, chodí do školy) nebo konkrétní sociální situace (kdo pomáhá v oblékání).

Negativní soudy jsou v mladším školním věku velmi pregnatní, zaměřenější a diferencovanější než preference, což je vysvětlitelné sociální situací v nižších třídách, kde negativní zážitky jsou velmi časté a nutí dítě k zaujetí stanoviska. Při zdůvodňování voleb se tyto momenty projevují velmi evidentně (spolužák je odmítán, protože se „bije“, „je sprostý“, „vyhrožuje“...)

Diferenciace a zaměření voleb v závislosti na věku se stále prohlubují a upřesňují. Z motivace a zaměření voleb se dá usuzovat na vytváření a formování sociálního vědomí dítěte.

Engelmayer[6] provedl srovnávací studii vývoje sociálního vědomí a skupinového života pomocí zkoumání motivace sociometrických voleb ve 4×8 třídách s žáky od 6–14 let.

Autor rozlišil tyto skupiny vlivů:

1. Charakterové vlastnosti a přednosti (je čestný, spolehlivý, vynáší se, veselá povaha, tělesné přednosti...)

2. Školní hlediska, zvláště schopnost učení, úspěch ve školní práci (nejlepší počtář, schopný a neschopný žák...) a školní chování (nejhodnější, vyrušuje, zlobí...)
3. Bezprostřední společenský zážitek dávající vzniknout dvoustranným, převážně emocionálně založeným vztahům kamarádství, solidarity, vzájemné pomoci, kooperace a spoluzodpovědnosti. Tato skupina motivů může mít různé dimenze:
 - a) Faktory prostorové blízkosti a situační faktory (společná cesta do školy, bydlení v jednom domě, sezení v jedné lavici...), které podmiňují obecné, nediferencované pocity kamarádství s rozdílnou hloubkou.
 - b) Citově zabarvené, na porozumění a důvěře se zakládající přátelská spojení (můj nejlepší přítel, rozumíme si, mohu mu důvěřovat...)
 - c) Společné věcné zájmy (sport, technika, příroda, kulturní zájmy...)
 - d) Solidarita, soudržnost v obtížných situacích (chrání mne, zastává se...)
 - e) Kooperace (pomáhá v učení, pracujeme ve skupině společně...)
 - f) Svědomím podmíněná spoluzodpovědnost.

Jak tabulka 1 ukazuje, vývoj motivace sociometrických voleb ukazuje v průběhu osmi let odklon od málo diferencovaných (difúzních) hodnocení a příklon ke stále diferencovanějším formám motivace.

Engelmayerův výzkum potvrzuje v závislosti na věku dětí odbourávání heteronomních aspektů hodnocení (školní hledisko, učitelem navozené normativy) ve prospěch autonomního hodnocení. U motivů posléze převládá „osobnostní ráz“, oceňování určitých forem a vlastností chování individua.

Zřetelně se ukazuje rozdílná akcelerace sociálního vědomí dívek a chlapců ve směru rychlejšího sociálního vývoje děvčat. Tyto motivační aspekty hodnocení nalézají svůj odraz i ve struktuře sociálních vztahů nekoedukovaných tříd. V dívčích třídách převládá horizontální členění se silným vlivem podskupin, s intimní sociální atmosférou a s malými diferenciácemi v hierarchii pozic a rolí. Tomuto členění

Tabulka 1

Třída		1	2	3	4	5	6	7	8
1. Skupina motivů	Ch	20	22	14	22	13	22	23	11 %
	D	23	24	27	27	32	36	49	38
2. Skupina motivů	Ch	25	38	37	30	40	22	22	29
	D	30	28	28	25	18	20	10	9
3. Skupina motivů vcelku	Ch	55	50	49	48	47	56	55	60
	D	47	48	45	48	50	44	41	53
jednotlivé a)	Ch	24	25	15	7	7	16	17	12
	D	23	18	20	19	15	3	3	2
b)	Ch	4	4	4	5	16	—	10	8
	D	6	5	8	9	—	12	16	16
c)	Ch	—	—	4	5	6	9	11	14
	D	—	—	—	—	—	5	5	8
d)	Ch	9	8	6	10	9	11	13	9
	D	4	10	5	5	7	6	3	3
e)	Ch	—	3	—	5	6	9	10	9
	D	—	2	4	5	6	3	5	10
f)	Ch	—	—	—	1	—	0,5	1	3
	D	—	—	—	—	—	1	3	8

podle Engelmayera odpovídá více „emocionálně subjektivní socialita“ děvčat, nalézající výraz v hodnocení zabarveném více emocionálně a směřujícím k osobní blízkosti, k pochopení druhého.

V chlapeckých třídách, charakterizovaných především věcnými, z určité zájmové kooperace vycházejícími vztahy a objektivnějším hodnocením druhých na základě stupnice „úspěch – neúspěch“ v určité činnosti (hodnocení schopnosti), má struktura sociálních vztahů více vertikální členění, s diferenciací pozic a rolí hierarchické povahy.

Obecně je možno v souvislosti s motivací sociometrických voleb hovořit o dvou velkých skupinách motivů sociometrických voleb, kterými jsou — kromě faktorů situačních a prostorové blízkosti — faktory osobnostní a sociální. Sociometrikové uvádějí nejčastěji tyto osobnostní faktory: vnější vzhled [31], připravenost pomoci druhému [10], [13], školní prospěch [3], nejrozumnější dovednosti a nadání pro určité populární činnosti.

Velký význam pro motivaci sociometrické volby mají faktory sociální, jak např. ukázal pomocí svého milieusociogramu O. Engelmayer[7], který zjistil u pubescentů určitý vztah mezi sociometrickou pozicí a tzv. „sociální zátěží“ žáka ve smyslu negativních podmínek rodinného milieu.

Podobně Gronlung[9] se zabýval vlivem tzv. „sociálního vakua“ mezi městskými a venkovskými dětmi a vlivem rasových a sociálně ekonomických faktorů na směr sociometrických voleb. Řada výsledků šetření tohoto typu je vtělena do sociometrických hypotéz.

Kvalita a hranice sociometrie jako metody

Podle F. Znanieckého[33] děkujeme Morenovi za možnost stanovit empirickými metodami takové fenomény, které po tisíceletí vzbuzovaly zájem pozorovatelů lidského chování, ale vymykaly se každému pokusu o jejich zachycení.

Vedle tohoto nepochybně vysokého ocenění sociometrické metody existuje řada dalších hodnocení, tvořících širokou škálu jdoucí od naprostého odmítání přes ignorování existence této metody sociálního měření až k věcným pokusům o seriózní analýzu aplikability sociometrie v sociálně psychologickém výzkumu.

Pokusíme se o konfrontaci názorů lišících se právě tímto analytickým přístupem od neseriózních „kritik“ sociometrie, vědných často z pozic už dávno neaktuálních a překonaných samotnou sociometrií. Je to v prvé řadě okruh problémů souvisejících s otázkou interpretace sociometrických dat a kvalitou sociometrické metody. Zdánlivá snadnost aplikace sociometrických technik při šetření v malých skupinách často vede k nešetrné manipulaci s daty získanými v průběhu výzkumu. Tato skutečnost ovšem není „výsadou“ přístupu k sociometrii, setkáváme se s ní například v psychologické diagnostice a všude tam, kde jednoduchost určité techniky implikuje povrchní přístup k celkové problematice šetřených jevů.

Nejobvyklejší chybou při analýze sociometrických dat je záměna předmětu sociometrických šetření. Jak poukazuje např. Nehnevajsa[21]. M. Pilkievitz[23] a další, sociometrické konfigurace představují ve své grafické či kvantitativní podobě pouze určité tendence k navázání kontaktů, pouhou ochotu ke spojení s různými osobami, a nikoli pravdivý obraz struktury sociálních vztahů ve skupině. Jde tedy často pouze o potenciální, myšlené vazby, které mohou, ale nemusí být aktualizovány. Sociometrické šetření postihuje jen část sociálního života skupiny (především ve smyslu její sociální atmosféry), sociometrické pletivo je jedním z aspektů struktury sociálních vztahů ve skupině.

K řadě omylů dochází rovněž při interpretaci sociometrických dat týkajících se individua. Tak osoby s vysokým sociometrickým statusem jsou často ztotožňovány s vůdci skupiny, sociometrický status je tedy interpretován jako skupinová role. Výzkumy, ve kterých bylo použito baterie metod a technik, evidentně prokázaly, že mezi sociometrickým vůdcem a skutečným vůdcem při výkonu určité činnosti nemusí být konzistentní vztah. Stejně tak není prokázáno, že osoba s vysokým sociometrickým statusem se nutně vyznačuje vyšší schopností sociální adaptace nebo vyšší sociální expanzivitou[14] [17].

Z malého počtu získaných preferencí, kritického pro označení určitého jedince pojmem „izolovaná osoba“, často bývá nesprávně usuzováno na neschopnost sociální adaptace, aniž jsou známy příčiny této sociometrické izolace[14]. Použití tzv. „ná-

vratných šetření“ je v tomto případě naprosto nutné.

Stejně tak „odmítané osobě“ není možno a priori bez dalšího šetření přisoudit negativní sociální vlastnosti. Často může jít o důsledky makrostrukturální příslušnosti (rasa, věk, zaměstnání) nebo o nesouhlas této osoby s normativní kulturou členské skupiny.

Pro sociometrická data týkající se určitého jedince platí tedy totéž, co pro data umožňující konstrukci sociometrické konfigurace.

Obecně je možno konstatovat, že chyby v interpretaci sociometrických dat nejsou zaviněny vlastnostmi sociometrie jako metody, ale nedostatečnou znalostí její aplikability. Objektivní přístup k sociometrii je bezesporu dán uvědoměním si jejich hranic jako metody šetření vzájemných postojů individuí a prověřováním její kvality z tohoto hlediska.

Zatím nejpodrobnější ověření kvality sociometrické metody provedl na základě konfrontace vlastních i cizích šetření M. Vorweg[28]. Při stanovení kritérií jakosti sociometrické metody vyšel z klasifikace G. A. Lienerta[18], str. 13–16.¹³ při jejich použití se dovolává výzkumů amerických sociologů, které srovnává se svým šetřením.

Šlo o prověření:

a) Objektivity

B. Grossman a J. Wrighter[10] použili metody „půlové zkoušky“ (Halbierungs-testprobe), spočívající ve srovnání výsledků testu aplikovaného v obou polovinách experimentální skupiny. Zjistili, že koeficient souhlasnosti činí 93–97 % i za použití různých kritérií.

b) Spolehlivosti

Ve Vorwegově šetření se objevily při opakování testu (se stejným kritériem) stabilizační korelace mezi $Rho = 0,55$ až $0,81$ (v rozmezí 7–8 dnů). Ve výzkumech U. Bronfenbrennera[4], S. L. Witriola a G.

G. Thompsona[30] je shoda mezi výsledky opakovaných testů mezi 60–80 %. Podle E. A. Byrda[5] činil v re-testové zkoušce $Rho = 0,89$.

c) Platnosti

Vorweg zjistil u srovnávacích šetření (pomocí testu sociální charakteristiky) korelace mezi 0,70 až 0,86. Šetření J. S. Moutona a R. R. Blakeho[20], stejně jako S. L. Witriola a G. G. Thompsona[30] ukázala shodu mezi srovnávacími testy 79 až 87 %. Použito bylo metody párového srovnávání, metody hodnocení a metody rangového srovnávání.

d) Postačitelnosti

Srovnání hodnot získaných při prověřování spolehlivosti a platnosti sociometrického testu ukazuje jeho vysokou valenci. Nijak s tím nejsou v rozporu Gibbova[8] srovnávací šetření sociometrických konfigurací a skutečných vztahů ve skupině (shoda jen 42–45 %), protože sociometrický test aktuální chování neměří.

Dospívá tedy Vorweg a řada dalších sociometrů k závěru, že sociometrická metoda splňuje všechny požadavky kritérií kvality určitého postupu, je tedy plně hodnotnou metodou.

Hranice klasického sociometrického testu se pokusili překonat M. E. Bonney a R. Tagiuri[27], kteří kromě otázky o preferencích se snažili měřit a analyzovat stupeň sociálního sebehodnocení individuí (ve smyslu očekávání preferenci), tj. jejich mínění, zda ostatní osoby ve skupině je budou odmítat či vybírat. Touto formou je možno řešit schopnost sociální percepce ve smyslu vzhledu do sociálních poměrů skupiny.

O. Engelmayer[7] v souvislosti s rozšiřováním a doplňováním výsledků sociometrických šetření upozorňuje, že nutnost ohlédnout se zpátky a zavést po interpretaci sociogramu další šetření je primární podmínkou širší sociálně psychologické analýzy. Sociogram tedy není závěrem,

¹³ a) *Objektivitou* rozumí Lienert střední stupeň, v němž spolu koreluje hodnocení vícečetných nezávislých hodnotících osob (soudců), která se týká testového výkonu určitého vzorku osob. Test je tedy objektivní, jestliže znak, který měří, měří jednoznačně, tj. jsou-li výsledky nezávislé na osobě hodnotícího. Jako norma platí: $r \approx 1,00$.

b) *Spolehlivost (reliabilita)* označuje stupeň, ve kterém výsledky dvou paralelních forem téhož testu (provedeném ve stejném vzorku) spolu navzájem koreluje = Re-testová spolehlivost. Jako norma platí: $r > 0,70$. Když $r > 0,90$ je test obzvláště spolehlivý.

c) *Platnost (validita)* je vyjádření stupně, ve kterém výsledky testu na určitém vzorku koreluje s určitým definovaným kritériem platnosti (měřeno na stejném vzorku). Jako norma platí: $r > 0,60$ (vysoká spolehlivost), $r > 0,40$ (střední spolehlivost), $r < 0,40$ (malá spolehlivost).

d) *Postačitelnost (valence)*. Přímé měřítko pro tento znak není. Zpravidla je valence zprostředkována ze srovnání mezi měřeními hodnotami kritéria platnosti a spolehlivosti. Jako norma platí: při velkém rozdílu je postačitelnost malá.

ale podnětem k objasnění kauzální otázky u každé šetřené osoby. Proto je nutná další fáze výzkumu, fáze, ve které kládeme „návrtné otázky“ (Rückfragen).

V zájmu úplnosti sociometrických šetření doporučuje řada autorů navazání kontaktů s rodinou dítěte a s dítětem samotným (návštěva rodičů, individuální rozhovory, otevřený rozhovor s třídou...).

Za takových podmínek se může sociometrie spolu s dalšími návaznými šetřeními stát účinným nástrojem individuálně pedagogické péče a poradenství. V tomto směru je dále rozvíjena zvláště německými psychology a pedagogy. Pro účely pedagogické diagnostiky byly vypracovány různé varianty rozšířeného sociometrického testu, z nichž nejznámější jsou Engelmayerův „Milieusociogram“ [7], sociometrický „test školní třídy“ K. Seelmann [26] a často diskutovaný „Sociografický systém“ E. Wartegga.

Pokusíme-li se v závěru o shrnutí předností sociometrické metody, musíme v prvé řadě zdůraznit její specifické zaměření, umožňující šetření určitého aspektu sociálních vztahů ve skupině (který nelze odhalit klasickými technikami pozorování) objektivní cestou. Tento aspekt, který je určující pro kvalitu sociálního klimatu každé malé sociální skupiny, který ovlivňuje dynamiku aktuálních vztahů i dynamiku osobnosti, umožňuje standardní sociometrická metoda zachytit v kvalitativní (směr a aktuálnost sociometrických voleb) i kvantitativní podobě (intenzita voleb). Její význam pro experimentální šetření malé sociální skupiny je mimo veškerou pochybnost.

Sociometrii můžeme do jisté míry považovat za výchozí metodu sociálně psychologického výzkumu skupiny, přinášející primární údaje, na které pak mohou navázat další šetření (panelovým dotazníkem, pozorováním apod.), aby výsledný obraz zkoumané skupiny splnil požadavek komplementarity, aby sociometrie našla svůj relevantní sociologický aspekt.

Snaha současných sociometriků (např. Katz, Edwards, Criswell, Levenson aj.) překročit hranice klasické sociometrie hlavně ve smyslu prohlubování technik analýzy sociometrických dat a předvídání proměnných, ovlivňujících specifickou konfiguraci, směřuje stále více ke zdokonalování pravděpodobnostních modelů so-

ciometrických voleb, k pokusům o matematické stanovení počtu členů v určité konfiguraci a k přesnějšímu grafickému znázornění konfigurace voleb ve smyslu jejich bezprostřední srovnatelnosti.

V tomto směru lze očekávat další rozvinutí aplikability sociometrie jak v sociálně psychologickém výzkumu, tak v diagnostické praxi.

Literatura:

- [1] Bachitov, M.: *Co je mikrosociologie*, Bratislava 1962.
- [2] Bonney, M. E.: *The Constancy of Sociometric Scores and Their Relationship to Teacher Judgment for Social Success and to Personality Self-Ratings*, Sociometry 1943/6.
- [3] Bonney, M. E. — Powell, J.: *Differences in Social Behavior between Sociometrically High and Sociometrically Low Children*, Journal of Educational Research 1953/46.
- [4] Bronfenbrenner, U.: *The Measurement of Sociometric Status, Structure and Development*, Sociometry Monographs, New York 1945.
- [5] Byrd, E. A.: *A Study of Validity and Constancy of Choices in a Sociometric Test*, Sociometry 1951/14.
- [6] Engelmayer, O.: *Die Entwicklung des Sozialbewusstseins im Lichte der soziometrischen Motivationsanalyse*, Internat. Journal of Sociometry, 1956/September.
- [7] Engelmayer, O.: *Schulkinder unter sich, das Soziogramm in der modernen Schule*, in: Pädagogische Studienhilfen, München 1952.
- [8] Gibb, G. A.: *The Sociometry of Leadership in Temporary Groups*, Sociometry 1950/13.
- [9] Gronlund, N. E.: *Sociometry in the Classroom*, New York 1959.
- [10] Grossmann, B. — Wrighter, J.: *The Relationship between Selection-Rejection and Intelligence, Social Status and Personality among Sixth-Grade Children*, Sociometry 1948/11.
- [11] Hegedüs, A.: *Moderní buržoazní sociologie a společenská skutečnost*, Praha 1965.
- [12] Hunt, J. M. — Solomon, R. L.: *The Stability and Some Correlates of Group Status in a Summer Camp Group of Young Boys*, American Journal of Psychology 1942/55.
- [13] Jennings, H. H.: *Leadership and Isolation*, New York 1943.
- [14] Jennings, H. H.: *Sociometric Grouping in Relation to Child Development*, in: C. M. Tryon, *Fostering Mental Health in our Schools*, Washington 1950.
- [15] Kolominskij, J. L. — Rozov, A. I.: *Izučenie vzajimvotnošenij školnikov sociometričeskimi metodami*, Voprosy psichologii 1962/6.

- [17] Lemann, D. — Salamon, R. L.: *Group Characteristics as Revelation? Sociometric Patterns on Personality Ratings*, Sociometry 1952/15.
- [18] Lienert, G. A.: *Testaufbau und Testanalyse*, Weinheim 1961.
- [19] Moreno, J. L.: *Grundlagen der Soziometrie*, Köln 1959.
- [20] Mouton, J. — Blake, R. S. — Fuchter, B.: *The Reliability of Sociometric Measures*, Sociometry 1955/17.
- [21] Nehnevajsa, J.: *Sociometrie*, in: R. König, *Handbuch der empirischen Sozialforschung*, Stuttgart 1962.
- [22] Petrusek, M.: *Sociometrie — teorie, metoda, techniky*, ÚML Praha 1965.
- [23] Pilkiewicz, M.: *Analiza ilościowa socjometrycznych danych*, Psychologia wychowawcza 1963-2.
- [24] Pilkiewicz, M.: *Techniki socjometryczne*, Psychologia wychowawcza 1962-4.
- [25] Pilkiewicz, M.: *Wybrane techniki badania nieformalnej struktury klasy szkolnej*, Psychologia wychowawcza 1965-3.
- [26] Seelmann, K.: *Das Klassensoziogramm*, in: *Lebendige Erziehung*, 3. Jahrg., Heft 3.
- [27] Tagiuri, R.: *Relations Analysis. An Extension of Sociometric Method with Emphasis on Social Perception*, Sociometry 1954/15.
- [28] Vorweg, M.: *Über Präzisionsforderungen in der sozialpsychologischen Forschung*, Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1963/10.
- [29] Wiese, L.: *System der allgemeinen Soziologie*, Berlin 1955.
- [30] Witriol, S. L. — Thompson, G. G.: *An Experimental Comparison of the Stability of Social Acceptability Scores Obtained with the Partial-Rank-Order and the Paired-Comparison Scales*, Journal of Educational Psychology 1953, str. 44.
- [31] Young, L. L. — Cooper, D. H.: *Some Factors Associated with Popularity*, Journal of Educational Psychology 1944/35.
- [32] Zaborowski, Z.: *Stosunki społeczne w klasie szkolnej*, Warszawa 1964.
- [33] Znaniecki, F.: *Sociometry and Sociology*, Sociometry 1949/6.

Ještě k otázce stabilizace hornických brigádníků na Ostravsku

ŠTĚPÁN PROCHOVNÍK

Vysoká škola báňská, Ostrava

Protože z článku Jiřího Linharta *Několik poznámek k měření předpokladů stabilizace brigádníků na Ostravsku* (Sociologický časopis č. 4/1966) by mohl vzniknout dojem, že metodika, kterou jsem navrhl ve své stati *K problému stabilizace hornických brigádníků na Ostravsku* (Sociologický časopis č. 5/1965) nemá patřičnou poznávací hodnotu, proměřil jsem další část brigádníků podle mnou stanoveného postupu. Výsledky, kterých jsem takto při dalším ověření v terénu dosáhl, mne opravňují k tomu, abych do určité míry s názory Jiřího Linharta polemizoval.

Oč mi v publikované stati šlo? V procesu zpracování empirických údajů jsem připadl na myšlenku, že těchto empirických poznatků by bylo možno bezprostředně využít ve formě vytvoření jednoduchého modelu jednání brigádníků použitelného v praxi. Myšlenka sama o sobě se zdála originální a dosud v odborné literatuře publikována nebyla. Proto jsem propracoval její metodiku. Vzhledem k tomu, že jsem měl k dispozici jen 204 vyplněných dotazníků brigádníků, kterýžto materiál mi byl zapůjčen Výzkumným pracovištěm ekonomiky paliv v Ostravě (jako protihodnota za dlouhodobou spolupráci s tímto pracovištěm), uvědomoval jsem si, že pracuji s poznatky, které postoje základního souboru (budeme-li uvažovat s maximální směrodatnou odchylkou 0,5 a se spolehlivostí 95 %) vystihují s přípustnou chybou asi $\pm 7\%$. Již z tohoto hlediska jsem si proto nekladl za cíl vytvořit nějaký ideálně přesný model, nýbrž šlo mi o vytvoření hrubého, orientačního modelu, který by sloužil především náborovým pracovníkům a pracovníkům flukтуаčních komisí. Z toho důvodu jsem též maximálně zjednodušil jeho metodiku. Předpokládal jsem, že navržený systém hod-

nocení bude v průběhu praxe zpřesňován.

Oč šlo Jiřímu Linhartovi v jeho článku? Podle mého soudu si kladl za cíl na základě seriózního matematicko-statistického rozboru prověřit a vyvrátit mnou navrženou metodu zpracování výše uvedené problematiky a dále rozvinout teorii v této oblasti. Plně souhlasím s jeho článkem pokud rozvíjí teorii, vytyčuje nové problémy a navrhuje nová řešení. Nesouhlasím však se závěrem jeho článku, kde vyjadřuje přesvědčení, „že předložená metodika nezaručuje vypracování skutečně objektivní měřicí stupnice, na jejímž základě bychom mohli spolehlivě předvídat rozhodování brigádníků“.¹ K takovému závěru by mohl dojít tehdy, kdyby provedl praktická měření v terénu, jejichž výsledky by jasně prokázaly nesprávnost této metodiky. Pokud svá tvrzení podepírá jen testováním empirických údajů, je zde nebezpečí, že se dopustí chyby druhého stupně a zamítne správnou hypotézu.² Výsledky, které dále předložím, potvrdí tento názor.

Mnou navržený systém předpovídání jednání brigádníků v souvislosti s jejich fluktuací či stabilizací byl již ověřen:

1. rozbořem dotazníků, jež vyplňovali brigádníci, kteří rozvázali s jednotlivými podniky OKR pracovní poměr (z padesáti případů bylo 95 % správných předpovědí a 5 % nesprávných);
2. v průběhu jednání flukтуаční komise na dole Julius Fučík I. (z deseti případů byly všechny předpovědi správné)³;
3. dalším prověřováním v terénu u zaměstnanců dolů Hlubina, Zárubek, Rudý říjen a Julius Fučík (ze 68 případů bylo 82,4 % správných předpovědí, 17,6 % nesprávných předpovědí).

¹ Jiří Linhart: *Několik poznámek k měření předpokladů stabilizace brigádníků na Ostravsku*, Sociologický časopis č. 4/1966, str. 612.

² O tom podrobněji: František Kahuda, *Výzkumné metody v sociologii*, VSE v Praze, 1965.

³ Štěpán Prochovnick: *K problému stabilizace hornických brigádníků na Ostravsku*, Sociologický časopis č. 5/1965, str. 575.

Poslední ověřování v terénu jsem provedl po publikování článku Jiřího Linhart, v září a říjnu roku 1966. Předpovědi se uvrstvily tak, jak vyplývá z tabulky 1.

dobně zůstane v OKR nastálo“ (92 % správných a 8 % nesprávných předpovědí), a „Po skončení brigády jistě zůstane v OKR nastálo“ (88,9 % správných a 11,1 % nesprávných předpovědí). Poměr-

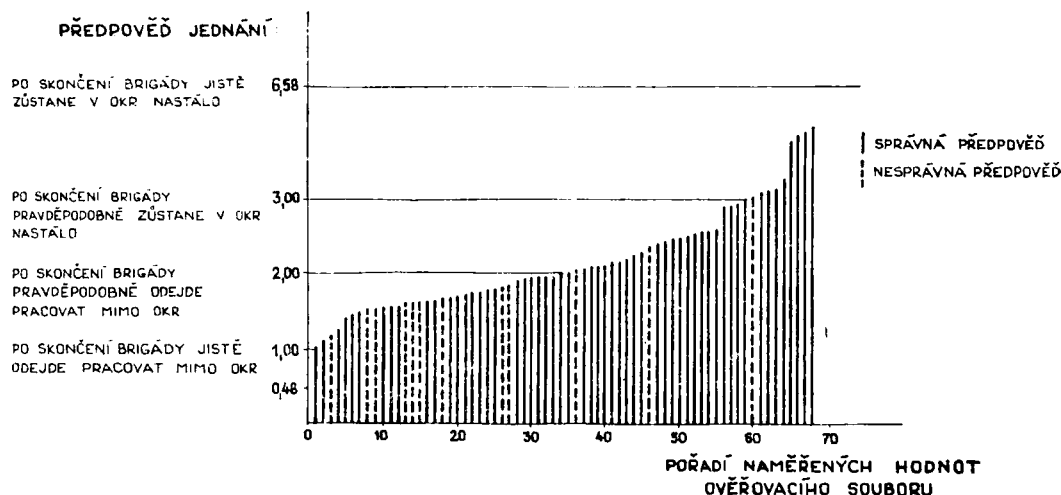
Tabulka 1

Kvalita předpovědí jednání hornických brigádníků, podle modelu vytvořeného na základě zpracování empirických dat u ověřovacího souboru

Druh předpovědi	Po skončení brigády jistě odejde pracovat mimo OKR		Po skončení brigády pravděpodobně odejde pracovat mimo OKR		Po skončení brigády pravděpodobně zůstane v OKR nastálo		Po skončení brigády jistě zůstane v OKR nastálo		Celkem	
	0,48 – 1,00		1,01 – 2,00		2,01 – 3,00		3,01 – 6,58		Počet %	
	Počet	%	Počet	%	Počet	%	Počet	%		
Správná předpověď	0	0	25	73,6	23	92,0	8	88,9	56	82,4
Nesprávná předpověď	0	0	9	26,4	2	8,0	1	11,1	12	17,6
Celkem	0	0	34	100,0	25	100,0	9	100,0	68	100,0

Graf 1

NAMĚŘENÉ HODNOTY OVĚŘOVACÍHO SOUBORU USPOŘÁDANÉ PODLE VELIKOSTI



Správných předpovědí bylo tedy ze 68 ověřovaných případů 56 (82,4 %) a nesprávných jen 12, což činilo 17,6 %. Největší přesnost předpovědi byla dosažena u kvalit „Po skončení brigády pravděpo-

ně malá přesnost předpovědi se ukázala u kvality „Po skončení brigády pravděpodobně odejde pracovat mimo OKR“ (73,6 % správných a 26,4 % nesprávných předpovědí). Možnost prověřit kvalitu

„Po skončení brigády jistě odejde pracovat mimo OKR“ se u ověřovacího souboru nevyskytla.

Mediánová hodnota stabilizačního koeficientu u ověřovacího souboru činila 1,995. To odpovídá hypotéze, že mezi střední hodnotou mnou vytvořeného stabilizačního koeficientu a mezi střední hodnotou ověřovacího souboru není statisticky významný rozdíl. Test nahodilosti nám říká, že iterace vytvořené v posloupnosti hodnot ověřovacího souboru nenarušují jeho nahodilé uspořádání. Soubor ověřovaných případů nám může tedy sloužit k posuzování účinnosti mnou navržené metodiky. Při použití χ^2 -testu pro srovnání empirických četností s očekávanými zjišťujeme, že mezi správnými a nesprávnými předpověďmi je významný statistický rozdíl.⁴

Tabulka 2

Škála pro vyhodnocení stabilizačního koeficientu

Rozmezí hodnot stabilizačního koeficientu	Předpokládané jednání brigádníka
0,48 – 2,00	Po skončení brigády odejde pracovat mimo OKR
2,01 – 6,58	Po skončení brigády zůstane pracovat v OKR nastálo

Domnívám se, že metodika, kterou jsem vytvořil pro určování jednání hornických brigádníků na Ostravsku ve vztahu k jejich fluktuaci či stabilizaci, se v podmínkách OKR může úspěšně používat. Na základě dalšího ověřování bych však zpřesnil škálu pro vyhodnocování stabilizačního koeficientu.

Tato vyhodnocovací škála plně odpovídá alternativnímu jednání brigádníků v OKR v souvislosti s jejich vztahem k stabilizaci.

Závěrem bych chtěl ještě dodat, že metodika, kterou jsem vytvořil na základě rozboru empirického materiálu, je použitelná potud, pokud se výrazně nezmění objektivní podmínky a okolnosti, které v rozhodující míře ovlivňují konkrétní subjektivní postoj brigádníka ke stabilizaci a tím i jeho jednání. Protože došlo k výrazným změnám objektivních podmínek a okolností fluktuace a stabilizace hornických brigádníků na Ostravsku (změna v celostátní bilanci pracovních sil, ukončení extenzivního rozvoje OKR a pod.), je třeba sociologický výzkum této problematiky opakovat, znovu propočítat hodnoty pro dotazník k určování stabilizačního koeficientu a upravit škálu pro jeho vyhodnocení.

Nikdy nedosáhneme stoprocentní účinnosti tohoto modelu. Avšak i kdyby předpovědi jednání brigádníků byly správné jen v 80 % případů, stále je to výrazný přínos pro možnost konkrétního využití výsledků sociologického výzkumu v praxi.

Učební pomůcka pro sociologické pracovníky

Používání složitějších elektronických přístrojů, měřičů a analyzátorů nese s sebou pro sociology oblast dosud neznámých problémů. Sociolog zpravidla přistupuje ke strojní zpracovatelské technice s počáteční nedůvěrou, protože doposud pracoval jen s klasickým arzenálem prostředků společenských věd. Může se též objevovat i opačný extrém, kdy sociolog věří technickým zařízením natolik, že se domnívá, že za něj vykonají podstatnou část práce při šetření.

Pro sociologa je velmi důležité, aby znal poměrně přesné hranice, kam může jít pomocí strojů při sondážní nebo statistické práci, aby si dovedl představit proces, kterým informace ve stroji procházejí, a mož-

nosti programových úloh, jež operátor a programátor stroji zadávají.

Pro tyto účely vyrobila firma Mondiale ve spolupráci se sociologickým ústavem pro výzkum veřejného mínění ve Vilvoorde (Belgie) přístroj, na kterém lze modelovat nejrozličnější typy strojné zpracovatelných funkcí. Stroj nazvaný Didacton Automat je v podstatě reléovým přepojovačem s logickými obvody, na jejichž výstup je připojeno liniové registrační zařízení. Žák zadává stroji určité podmínky, a stroj vynáší výsledky v podobě grafické křivky odpovídající analogii zadaným funkcím. Opravu nebo změnu podmínek může žák nastavovat pomocí potenciometrů, a stroj vynáší na křivce podrobnou změnu podmínek a následky, které touto změnou na zadaném příkladu vznikají.

⁴ Zde jsem se opíral o práci Romana Reisenauera: *Metody matematické statistiky*, SNTL, Praha 1965.

Výuka tohoto druhu má dvojí význam: Sociolog se naučí zadávat přesné podmínky modelu a kontrolovat změnu výsledků v závislosti na změně podmínek. Dále si sociolog uvědomí hranice zadávaných podmínek, které je stroj schopen zpracovávat. Konečně se může velmi lehce přesvědčit o typech a charakteru strojových „chyb“, které může při praktické práci se strojem v pozdějších svých studiích lehce eliminovat. Přístroj též dovoluje rozčlenění zadaného úkolu do menších celků, kroků (jeho programování), a řešení každého kroku úkolu samostatně se zpětnovazebnou kontrolou k předchozímu kroku.

Technická data přístroje:

Velikost 113 × 65 × 56 cm, váha 36 kg, příkon elektrického proudu 250 W, 220 V. Registrace podmínek je prováděna pelotou na pruh papíru s časovými soustřednicemi o šíři 200 mm. Rychlost posuvu registračního pásu je programována. Ovládání jednotlivých podmínekových zadání je tlačítkové, změna podmínek je prováděna potenciometry. Zpoždění ovládacího systému vůči registraci je 0,2 sec. Pro repetiční řešení podmínek je do přístroje zařazen časový spínač.

Literatura:

Didacton-Automat, katalog fy. Tracosa, Bruxelles 234.65.

Miroslav Malík

Mezinárodní sociálně psychologický průzkum laické tvorby filmů

Na jubilejním 25. kongresu Světové unie filmových amatérů UNICA, který se konal od 3.—13. září v Mariánských Lázních, byla podána zpráva o šestiletém průzkumu sociálních a psychologických podmínek, za kterých vznikají na světě amatérské filmy. Průzkum byl prováděn v dvaceti šesti státech: v Jižní Africe, NDR, NSR, Argentíně, Rakousku, Belgii, Brazílii, Kanadě, Dánsku, Španělsku, Finsku, Francii, Řecku, Irsku, Itálii, Jugoslávii, Lucembursku, Norsku, Novém Zélandě, Nizozemsku, Polsku, Portugalsku, Švédsku, Švýcarsku, Uruguay a ČSSR.

Sondážní technikou průzkumu byl sběr kódovaných výpovědí ze sítě speciálních filmových klubů, které mají charakter drobných sběrných středisek spádového okruhu filmových amatérů bez ohledu na jejich příslušnost ke klubu. Tato technika byla v některých případech podle potřeby doplňována analýzou jednotlivých částí amatérských filmů v kombinaci s příslušnou výpovědí autora a diváků o tomto filmu.

Velikost souboru sběrných středisek byla 320 míst, která zasáhla svým vlivem přes 42 000 tvůrců amatérských filmů.

Prvním zjišťovaným údajem byl rozsah a technická specifika činnosti filmového amatéra. Zde bylo zjištěno, že filmový amatér exponuje v ročním průměru (ze šesti po sobě následujících let) 72 m filmového mate-

riálu (z tohoto množství je 88 % barevný inverzní materiál, 11 % černobílý film, 1 % černobílý negativní nebo pozitivní film).

Ukazuje se, že 76 % filmových amatérů používá film formátu 8 mm, 15 % filmových amatérů používá 16 mm filmové kamery a 4 % filmových amatérů jsou zastánci prastarého filmového formátu o šíři 9,5 mm. 5 % filmových amatérů si oblíbilo nový filmový formát „super 8“.

Dalším zjišťovaným kritériem byla tematika natáčených amatérských filmů. Bylo zjištěno, že z oněch 72 m filmového materiálu bylo plných 80 % exponováno na cestách, výletech, o dovolené (amatéři tento filmový žánr označují za „film cestopisný“); 15 % věnuje filmový amatér snímkům své rodiny a nejbližších známých, a 5 % filmového materiálu natočí v místě svého bydliště z nějakého jiného zájmu.

Velmi zajímavý byl výsledek šetření o způsobu zpracovávání amatérských filmů. Ukázalo se, že plných 77 % filmových amatérů filmový materiál po natočení už nijak dále nezpracovává a promítá své filmy tak, jak prošly filmovou kamerou. Jen 12 % amatérů své filmy „sestříhuje“, provádí laickou racionální montáž jednotlivých záběrů, a jen 6 % filmových amatérů má dostatek času, chuti a příležitosti své filmy opatřit zvukovým doprovodem a titulky. Určité malé procento filmových amatérů (2,4 %) své filmy po natočení vůbec nedává vyvolávat (!) a spokojuje se jen pohledem do hledáčku kamery a stisknutím spouště.

Po dobu trvání tohoto průzkumu (tj. plných šest let od roku 1960 do roku 1966) byl dále uskutečňován analytický průzkum natočených amatérských filmů různé národní i žánrové proveniencce. Bylo vyhodnoceno celkem 5 430 amatérských snímků. Při této analýze byly srovnávány jednotlivé navzájem tematicky nebo kompozičně podobné závěry a prováděn statistický souhrn nejvyhledávanějších témat, byly vyvozovány závěry o nejpoužívanějších rakursec snímků, kompozičním a tonálním řešením filmových záběrů. Průzkumný tým UNICA se však nespokojil prostým konstatováním zjištěného faktu, ale dovedl svůj závěr do důsledků, které má každé takové zjištění pro filmovou techniku nebo stanovení estetických principů filmové amatérské tvorby.

Tak např. bylo zjištěno, že používaná ohnisková vzdálenost objektivů pro 8 mm film se pohybuje mezi 12—36 mm — což znamená, že filmový amatér prakticky nepoužívá extrémní ohniskové vzdálenosti, které jsou mu ve většině pankratických objektivů nabízeny ke koupi. Podobné zjištění bylo rovněž učiněno při srovnávání rozsahu rychlosti natáčených snímků. Naopak bylo zjištěno téměř všeobecné používání osvitové automatiky (což je v rozporu s tradičním tvrzením výrobců i estetiků amatérského filmu, že filmový amatér automatický expozimetr nerad používá). O tyto analytické výsledky průzkumu UNICA projevil velmi živý zájem průmysl vyrábějící filmovací přístroje. Podle některých požadavků např. již

přizpůsobila firma Kodak nové vzorky svých kamer pro formát „super 8“. Současně se statistickými zjištěními o technických parametrech snímků z amatérských filmů se podařilo objevit a fixovat základní prvky „optického jazyka“ amatérských filmů, při jehož zachování je zaručena minimální nutná sdělnost amatérského filmu.

Dokončený sociálně psychologický průzkum podmínek a parametrů tvorby laických filmů, prováděný v letech 1960–1966 organizací UNICA, byl natolik úspěšný, že se UNICA na svém letošním kongresu rozhodla v průzkumu pokračovat permanentně a pro tento účel založit speciální výzkumné středisko, zabývající se mezinárodními sociálně psychologickými výzkumy v oboru amatérského filmu. Toto středisko má být umístěno podle dosavadních informací v Československu, má být součástí dokumentačního centra organizace Interkamery, se kterou uzavřela UNICA úzkou spolupráci. Předpokládá se, že výchozí data budou získávána ze sítě speciálních filmových klubů („Pilot-kluby“), kde budou vyškoleni pro tuto práci potřební pracovníci pro terénní průzkum spádových okruhů filmových klubů. Komunikaci dat bude prostředkovat dálkopisná síť. Celosvětová síť pro získávání údajů v oboru amatérského filmu má být uvedena do provozu do r. 1969, evropské sběrné středisko do r. 1968.

Průzkum organizovaný mezinárodní unií filmových amatérů představuje typ jednoduchého sběrného průzkumu sociálně psychologických dat v oboru zájmové umělecké činnosti. Ve své podstatě je poněkud primitivní, ale důsledným využíváním sebraných dat dosahuje vysoké účinnosti nejen pro pořádající organizaci, ale i pro průmysl a obchod, veřejně a osvětlové instituce. Palří svým tématem do oblasti sociologie kultury.

Literatura:

W. Herrmann: Forschungsprogramm UNICA 1960–1966, München 1966.

Miroslav Malik

Miniaturní zvuková filmová kamera CM/S-16

Sociologické oddělení společnosti American Broadcasting Company, které provádělo předběžný průzkum mínění amerických občanů o výsledcích posledních presidentských voleb, použilo k interviewům s občany známou zvukovou kameru 16 mm, speciálně upravenou pro účely tzv. skryté kamery. Přístroj byl zhotoven ze slitin lehkých kovů, kazeta s náplní 120 m/16 mm filmu vestavěna pod přístroj, ovládání spouště a motoru transfokátoru vyvedeno Bowdenem mimo přístroj. Miniaturní mikrofon měl vestavěnou šumovou clonu pro používání směrového mikrofonu v hlučném prostředí (ulici, továrně). Celý přístroj vážil 5,5 kg včetně baterií a zesilovače. Objektív o světelnosti 1,2 byl řiditelný v rozsahu ohniskových vzdáleností 12–80 mm. Kamera měla podobu

dámské kabelky, mikrofon bylo možno vsunout do volebního odznaku na klopě kabátu.

Po provedení každého interview provedl sociolog tzv. testování rozhovoru tím způsobem, že na pět políček filmu naexponoval světelný kód (osmibodový), kterým označil stanoviska tázaného, místo, kde byl interview pořízen, pohlaví, zaměstnání tázaného, věk a svou osobní kódovou značku. Celkem bylo provedeno 12 670 interviewů a natočeno přes půl miliónu metrů filmového materiálu. Selektce interviewů byla provedena pomocí počítače Remington TR 1143 za tři hodiny a ze seřazeného materiálu mohl být odvysílán televizní pořad během tří dnů. Doba od počátku sociologického průzkumu do jeho vyhodnocení (odvysílání v národní televizní síti) činila 6½ dne. Interviewovalo celkem 1 150 pracovníků, z toho 220 sociologů, 670 zaškolených pracovníků (studentů), zbytek členů výzkumného ústavu ABC a televizních kameramanů. Interview se skládalo ze tří otázek, úvodní věty a závěrečného rozloučení; byl limitován časem 3½ minut. Sociolog zachycoval na film jen odpovědi tázaného, nikoliv své otázky. Mezi odpověďmi byla dohodnuta půlmetrová pauza (černý blank).

Literatura:

Beckmann & Whitley Ultra-portable Camera, San Carlos, California, XII, 1965.

Miroslav Malik

Použití elektronické závěrky při děletrvajících registracích

Jestliže instalujeme při sociologické sondě na určité místo fotografický aparát a snímáme v delších časových intervalech snímky pozorovaného pole, činí nám obvyklé potíže změny osvětlení (při snímání v exteriéru). Pokud tyto změny nepřesahují rozdíl dvou clonových čísel, je možné je vyrovnat buď pružností gradace fotografického senzitivního materiálu, nebo způsobem zpracování. Složitější situace nastává při přechodu ze dne do šera, nebo při změnách, které vyvolává různě zbarvené oblečení osob a pohybujících se předmětů.

Tyto situace řeší elektronická závěrka, montovaná k japonskému fotoaparátu Yashica Elektro 35. V podstatě jde o spojení CdS expozimetru se závěrkou fotoaparátu v obvodu pomocí dvou tranzistorů, z nichž jeden má komparační a druhý kontrolní funkci. Osvitoměr je spojen s baterií přes kondenzátor. Při průchodu proudy obvodem se nastavuje úměrně dopadajícímu osvětlení magnet, na jehož obvodu je brzdící strojek mechanismu závěrky.

Elektronická závěrka tohoto uspořádání je dosud nejjednodušší konstrukcí tohoto druhu spojení osvitoměru se závěrkou fotoaparátu. Pracuje v celém rozsahu clon fotopřístroje, s ohledem na volenou citlivost filmu. Výsledky jsou přesně úměrné danému osvětlení prostoru v okamžiku snímání, se zacho-

váním zvoleného kontrastu i hloubky ostrosti obrazu. Přístroj Yashica Elektro Half, vybavený touto závěrkou, je přesně stejně veliký jako jiné fotografické přístroje této kategorie, váha přístroje vzrostla o 20 g. Cena přístroje se zvýšila pouze o 15 %.

Přístroj poskytuje možnost instalace při sociologické sondě bez lidské obsluhy a může snímat téměř „ve dne i v noci“. Jeho výhody ocení každý sociolog, který provádí

déletrvající sondy v terénu v podmínkách, kdy se často mění světelné podmínky pro fotografickou registraci.

Literatura:

W. Ott: *Yashica System of Electronic Shutter*, Yashica News XII, 1965. K. Tsukuzi: *Phased Photographs in Sociological Research*. Journal of Applied Sociology, January 1966, str. 3-4.

Miroslav Malik

Nově a podnětně o vztazích sociologie a historiografie

Problém postavení sociologie v systému společenských věd a zejména pak jejího vztahu k filosofii a k historiografii je neustále se vracejícím, stále znovu živě diskutovaným problémem. Není divu. Vztahy mezi filosofií, sociologií a historiografií jsou velmi složitě a mnohostranně a navíc doprovázené jistým prolínáním různých stránek těchto teoretických disciplín. Lze říci, že tyto vědní obory tvoří určitý relativně uzavřený celek. Neustálé utváření jejich vztahů a pohyb těchto vztahů v různých rovinách jsou výsledkem a zároveň bytostnou součástí tvůrčího rozvoje každé z nich i jejich celku. Každé zkoumání problematiky vztahů uvnitř tohoto celku je pak zcela nezbytně podmíněno dosaženým stupněm vývoje jednotlivých jeho částí. Na každém z těchto vývojových stupňů vystupují do popředí vždy jen určité stránky složitých vzájemných vztahů filosofie, sociologie a historiografie. Postihnout však nové — a to jak dosud neřešené, tak nově vznikající — stránky těchto vzájemných vztahů a jejich reálný obsah a učinit je předmětem fundovaného zkoumání nelze pouhým abstraktním spekulováním o vztazích zmíněných vědních oborů. Materiál k jejich objevení a k jejich prozkoumání může poskytnout jen hluboká znalost a schopnost zobecnění vnitřního vývoje těchto jednotlivých oborů, tj. výsledků v rámci jejich vykonávané badatelské práce. (Z druhé strany jedním z předpokladů rozvoje této badatelské práce je teoretické řešení z jejího obsahu vyrůstajících problémů vzájemných vztahů mezi zmíněnými obecnými vědami o lidských dějinách). Právě tak dochází k tomu, že se problém vztahů filosofie, sociologie a historiografie stává pro určitou dobu relativně vyřešeným, ale jen pro určitou dobu; dříve či později se tento problém zcela nutně stává znovu otevřeným a naléhavým. To proto, že je vztahem ne jednou provždy formálně stanovitelným, nýbrž že je vztahem stále se realizujícím a vyvíjejícím v procesu vývoje jednotlivých jeho pólů.

K formování naší marxistické sociologie jako vědního oboru, které započalo před necelým desetiletím, došlo za poměrně složité situace. Její formování se stalo součástí procesu prolomování dogmatických bariér v našich společenských vědách, součástí úsilí o hluboké poznání naší současnosti. K formování sociologie došlo po mnohaleté přestávce v naší sociologické tradici, jejíž bur-

žoazní složka byla až do té doby na základě schematického zjednodušení zatracována a jejíž marxistická složka se rovněž do té doby nedočkala vědeckého zhodnocení (spíše se o ní jako o *sociologické* tradici cudně mlčelo).

Za tohoto stavu první diskuse o předmětu a metodách sociologie a o jejím vztahu k jiným oborům, zejména právě k těm, s nimiž je spjata zdánlivou totožností předmětu a od nichž se zdánlivě liší jen používanými metodami jeho analýzy, tj. k historickému materialismu a k historiografii, měly převážně charakter úvah o programu pro sociologii, úvah o jejích úkolech. Hlavní důraz byl povětšinou kladen na to, co dosud existující vědy o lidských dějinách neřeší a co by přitom z hlediska společenské naléhavosti (pro potřeby vědeckého řízení, plánování atd.) mělo být řešeno. Takto vyvozené problémy byly pak na základě poukazování na sociologické tradice jiných zemí (konkrétně zejména poukazováním na tradiční okruh sociologické problematiky) charakterizovány jako problémy sociologické. V této souvislosti pak docházelo k pokusům o precizování předmětů jednotlivých oborů marxistické teorie a o vymezení jejich — dávali se tak říci — kompetence; v souvislosti s tím pak docházelo ke sporům o to, jakými problémy se má zabývat a jakými metodami je má řešit sociologie (resp. je-li vůbec potřebná). Tím byla ovšem automaticky vyvolána jak otázka vztahu sociologie k filosofii, tak otázka jejího vztahu k historiografii.

Specifickým charakteristickým rysem zmíněných diskusí byla mimo jiné ta skutečnost, že představovaly určitou svým způsobem paradoxní symbiózu deduktivně logického vyvozování předmětu a úkolů sociologie a potvrzování těchto závěrů prostým poukazem na společenskou naléhavost řešení těch či oněch problémů marxistickou teorií. (Tj. jedním pólem této symbiózy bylo porovnávání předmětů jednotlivých oborů marxistické teorie, druhým jejím pólem pak bylo poukazování na [těmito předměty v daném jejich pojetí nepokryté] mezery společenskovědní problematiky. Na potvrzení existence těchto mezer byly uváděny problémy, o jejichž obsahu neposkytovaly stávající obory dostatek informací a které přitom je nutno urychleně hluboce prozkoumat v zájmu vědeckosti řízení rozvoje naší společnosti. Pokrytí takto objevených mezer pak bylo označováno za specifický úkol sociologie.) Situace byla ještě komplikována současným konstituováním jiné disciplíny marxistické teorie — vědeckého komunismu.

Zaujímout uznávané a nesporné postavení v marxistické teorii a poskytnout podklad pro skutečně fundované teoretické vymezení jejího místa mezi společenskými vědami a pro její metodologickou analýzu může ovšem sociologie jen za jediného předpokladu: za předpokladu, že se její podíl na zkoumání společnosti stane skutečností, že vzniknou četné sociologické práce. To je jediný možný základ pro posouzení její specifičnosti jako vědy i její společenské potřebnosti. K takovému vývoji u nás skutečně také došlo.

Zformování sociologie jako vědy a její rozvoj zcela zákonitě vrací otázky, které stály u jejího zrodu, ovšem na nové úrovni. Zkoumání jejího vztahu k filosofii a k historiografii a rozbor specifických rysů jejích metod se stává nedílnou součástí jejího rozvoje. Je předpokladem jejího trvání a jejího rozvíjení jako *sui generis* teorie o společnosti a jejího začlenění do komplexu teoretického zkoumání společnosti. Je tedy jedním ze základních kamenů její teoretické vyspělosti, její plodné badatelské orientace a její společenské prospěšnosti. Jen ovšem tehdy je jedním ze základních kamenů, jestliže je zobecněním dosažených badatelských výsledků, tj. zobecněním jejich prostřednictvím docílených a jimi naznačovaných souvislostí zmíněných disciplín a specifičnosti jejich metodologie.

Naše sociologie dosáhla stavu, kdy řešení takových otázek ani není planým teoretizováním, ani není zbytečným přepychem. Je výrazem dosažených výsledků, nezbytnou součástí zamýšlení nad jejich teoretickým dosahem (mj. důležitým pro vypracování koncepce dalšího rozvoje sociologie) a potřebným a prospěšným předpokladem jejího dalšího rozvoje. Zároveň je jejich řešení třeba k potvrzení docílené vědecké úrovně naší sociologie a k odmítnutí znevažování této úrovně označováním všeho možného za „sociologické výzkumy“.

V této situaci přichází takřka jako na objednávku ze sousední NDR (což možná bude pro mnohé překvapením) kniha, věnovaná právě těmto problémům a řešící je velmi zasvěceně a fundovaně: kniha P. Bollhagen a *Sociologie a dějiny*.¹ Její zasvěcenost a fundovanost vyrůstá z autorova rozsáhlého studia diskusí o jím zvoleném problému takřka ve všech socialistických zemích a z jeho znalosti soudobé buržoazní sociologie. Autor se jednak polemicky zamýšlí nad stanovisky zastávanými různými sociology v socialistických zemích, jednak se polemicky vyrovnává se stanovisky představitelů buržoazní sociologie. Kniha je tak pro nás aktuální ve více ohledech: je svěžím informativním přehledem různých stanovisek v řešené otázce, je věnována problému na dnešním vývojovém stupni sociologie velmi palčivému, její obsah je vcelku na vysoké teoretické úrovni a ve svém polemickém vyhodnocení mluví i proti stanoviskům mnohých našich sociologů.

Kniha je rozčleněna do sedmi kapitol.

V první kapitole nazvané *Historický materialismus jako marxistická obecná sociologie* se autor zabývá postavením historického materialismu v rámci marxistické filosofie, a dále v ní předběžně vymezuje pojem sociologického zákona. Odmítá dosud ne zcela překonané zjednodušené chápání historického materialismu jako aplikace dialektického materialismu na dějiny, zdůrazňuje nedílnou vnitřní jednotu jednotlivých stránek marxistické filosofie a vyvrací názory charakterizující historický materialismus jako nefilosofickou vědu. Historický materialismus současně chápe jako obecnou marxistickou teorii o obecných vývojových a strukturálních zákonech společnosti. V závěru vysvětluje vnitřní souvislost, jednotu vývojových a strukturálních společenských zákonů (jako odrazů různých momentů jednoho a téhož vývojového procesu) a odmítá tendence, které by vedly k formalizaci obecných sociologických zákonů.

V druhé kapitole autor formuluje a rozebírá specifické rysy jednoty logického a historického v obecné marxistické sociologii. V tomto rozboru nejprve vyvozuje nedílnou jednotu marxistického materialismu a historismu; dochází k závěru, že historismus je nedílnou a konsekventní obsahovou součástí marxistického materialismu. V polemice s buržoazní sociologií podtrhuje, v čem je kvalitativní specifičnost marxistického historismu. Odtud pak přechází k jádru obsahu této kapitoly — k rozboru toho, jak se odráží logické a historické v obsahu logicko-systematických souvislostí zobrazovaných obecnou marxistickou sociologií jako vědou o obecných vývojových a strukturálních zákonech společnosti. V tomto rozboru vychází z chápání dějin jako konkrétní totality různých tendencí, dílčích struktur, subjekt-objektových vztahů atd. — mimo jiné také podstatných a nepodstatných vztahů (které ovšem jednotlivě opět lze chápat jako relativně samostatné konkrétní totality podstatného a nepodstatného). Z hlediska obecné sociologie jsou v tomto celku podstatnými souvislostmi souvislosti mezi zákony strukturálního uspořádání určité konkrétní totality (např. společensko-ekonomické formace) a jejími vývojovými tendencemi. Jako systematické jsou tyto souvislosti logickými souvislostmi (vyjadřují logiku vývoje, podstatu strukturálních vazeb bez ohledu na zákruty skutečných dějin, na zprostředkovanost souvislostí v dané konkrétní totalitě atd.). Současně však jsou kategorie vyjadřující tyto souvislosti historickými kategoriemi (v průběhu vývoje nabývají rozdílného obsahu a mění se i jejich postavení v systému). I když je tedy obecná sociologie logicko-systematickou vědou, mají ji analyzované souvislosti i historický charakter; tento přechod logického v historické musí být neustále realizován konfrontací vytvořeného systému s novým historickým materiálem. Předmětem obecné sociologie jsou tudíž reálné logicko-systematické vztahy uskutečňující se v průběhu lid-

¹ P. Bollhagen: *Soziologie und Geschichte*, Berlin 1966.

ských dějin a jsoucí určitým jejich objektivním momentem.

V třetí kapitole soustřeďuje autor svou pozornost na problém historismu v konkrétní marxistické sociologii. V první části kapitoly řeší otázku předmětu konkrétní sociologie (což mj. pak znamená, že vztah mezi sociologií a historiografií je nutno chápat jako trojstranný vztah obecné sociologie, konkrétní sociologie a historiografie). V této souvislosti nejprve vhodně a argumentovaně odmítá názory vycházející z nedialektického chápání konkrétnosti a vymezující na tomto základě rozdíl mezi obecnou a konkrétní sociologií tak, jako by první z nich produkovala více méně prázdné abstrakce a druhá je pak naplňovala, ilustrovala a upřesňovala bohatým obsahem reálných procesů. Ve skutečnosti je konkrétní charakter zkoumání (v dialektickém smyslu toho slova) základním požadavkem, platným pro každé vědecké zkoumání. I zákony formulované obecnou sociologií jsou tedy na tomto stupni zobecnění zákony konkrétními. Rozdíl mezi obecnou a konkrétní sociologií je tedy rozdílem poněkud jiného druhu. Jestliže obecná sociologie je logicko-systematickou (filosofickou) vědou o společnosti, je na rozdíl od ní konkrétní sociologie nejobecnější systematickou speciální vědou o společnosti. Jejím předmětem je zkoumání specifických *komplexů* strukturálních a vývojových zákonů, které působí jak v souhrnu všech oblastí společenského života, tak mezi nimi navzájem. Zkoumá tedy jinou rovinu reálných vztahů a jejich zákonitostí než obecná sociologie. Zároveň je s ní pochopitelně nutně spjata. Pro pochopení jejich souvislosti a zároveň jejich odlišností je nutno vymezit, co máme rozumět sociologickým faktem.

V další části třetí kapitoly se pak autor zabývá právě problémem sociologického faktu, přičemž klade hlavní důraz na problém jeho objektivnosti, poněvadž v tomto směru dochází k nejčastějším omylům pramenícím ze zavedení úzce teoretického hlediska (struktura sociologického faktu ve smyslu jeho materiálních a duchovních momentů) a z jednostranného prosazování tohoto hlediska místo komplexního teoreticko-metodologického hlediska (reálnost existence a působení materiálních i duchovních momentů sociologického faktu a otázka, jak zkoumat jednotlivé jeho stránky). Po této ontologicko-gnoseologické charakteristice sociologického faktu věnuje autor pozornost různým metodám jeho zkoumání a zabývá se dosahem jimi získaných výsledků (významné je zejména jeho rozlišování empirického a statistického zákona). V závěru kapitoly pak autor vyvozuje, jak a v jakém smyslu je dominujícím metodologickým hlediskem konkrétní sociologie hledisko historické.

Ve čtvrté kapitole knihy se autor zabývá charakteristickými rysy historiografie. Tento svůj rozbor uvádí podtržením skutečnosti, že chceme-li uvažovat o charakteru historiografie a o jejím postavení v komplexu věd o společnosti, musíme si nejprve ujasnit, co rozumět dějinami. Dějiny jsou podle auto-

ra totalitou minulých a přítomných společenských procesů. Jednotlivé speciální historické disciplíny se zabývají různými stránkami historické totality, historiografie pak se zabývá jejím celkem. Zabývá se tímto celkem tak (tj. zkoumá takové momenty reálného dějinného procesu), že ji lze charakterizovat jako nejobecnější nesystematickou speciální vědu o společnosti. Nezkoumá totiž (v první řadě) systematicko-logické vztahy dějinných událostí a rovněž nepřifazuje jednu k druhé z tohoto hlediska, nýbrž zobrazuje v časových (chronologických) a v prostorových, tedy v kvantitativně určitých hranicích chod událostí. To ale neznamená, že historiografie je ploše empirická věda pouze popisující události. Historiografie zkoumá zákony dějin; zobrazuje stále nová seskupení, nové kombinace společenských zákonů v dějinném vývoji. V jejím podání tedy dominují zákony vývojové nad zákony strukturálními; jejím předmětem jsou zákonité momenty specifického průběhu a zákruť prosazování se určitých vývojových tendencí v daných časoprostorových hranicích.

Na základě tohoto vymezení předmětu historiografie a o ně se opírající charakteristiky historiografické metodologie (převaha historického nad logickým a specifické rysy jejích jednoty, vyplývající ze struktury „historických skutečností“ a ze vztahů jejích historiografií zkoumaných momentů k jejím momentům zkoumaným obecnou sociologií) přechází autor v páté kapitole knihy k rozboru toho, co je třeba rozumět „historickou skutečností“, a jaká je její logická struktura. Tento rozbor ústí ve vymezení specifických rysů historické a sociologické skutečnosti a odtud vyplývajících vztahů historiografie a sociologie.

Jak autor zdůrazňuje, není historická skutečnost jednoduchý, nečleněný a proto výlučně singulární celek, nýbrž má komplikovanou logickou strukturu. Historickou skutečností je každá historická událost a její důsledek. Každá událost je průsečíkem četných společenských vztahů, a v tomto smyslu obsahuje v sobě vždy moment obecného. Je vždy výsledkem lidské praxe a jako taková má nutně komplexní charakter; je jednotou objektivních a subjektivních momentů ve společenské činnosti. Obsahuje jedinečné i obecné, opakovatelné i neopakovatelné, jevé i podstatné.

Historikové se však ve své práci takřka vůbec nesetkávají s historickými skutečnostmi v této jejich podobě. Setkávají se s nimi prostřednictvím pramenů. Gnoseologická analýza pramenů (kterou autor provádí) vede k závěru, že v pramenech vystupují historické skutečnosti v podobě empirických předvědeckých (nebo i nevědeckých) abstrakcí, jako vědecko-empirické abstrakce, jako historicko-statistické skutečnosti a jako různé hodnotné vědecké abstrakce. Historická skutečnost není tedy jednoduše zdáním vůči historické totalitě, nýbrž obojí tvoří dialektickou jednotu navzájem přecházejících pólů. Zprostředkující článek obou pólů — historická souvislost — je skutečnou histo-

rickou souvislostí, tj. historickou skutečností.

Rozdíl mezi historickou a sociologickou skutečností pak tedy nespočívá v tom, že by první byla jedinečná a druhá obecná. V obou je obsaženo obojí. Jejich rozdíl spočívá v rozdílné kvalitě vztahu mezi jedinečným a obecným a v rozdílné formě tohoto vztahu, existujícího ve struktuře jak sociologické, tak historické skutečnosti. V sociologické skutečnosti vystupují do popředí strukturální souvislosti (abstrahuje se od jejich prostorové a časové určenosti); čím komplexnější jsou však brány v úvahu, tím větší roli hraje historické hledisko a vystupuje do popředí historicko-genetická určenost. Opačně je tomu s historickou skutečností. Nelze tedy zaujímat pouze historické nebo pouze sociologické hledisko. Obojí přechází jedno v druhé, jsou v nedílné jednotě.

Tato jednota historického a sociologického hlediska podtrhuje další moment vnitřní spojitosti historiografie a sociologie — problém specifičnosti a vztahů sociologických a historických zákonů. Tomuto problému věnuje autor pozornost v šesté kapitole své knihy, pojednávající o sociologickém obsahu historického poznání.

Autor zdůrazňuje, že klíčové místo v pojmovém aparátu historiografie zaujímají již samotnou vytvořené pojmy. Tvorba pojmů v historické vědě ovšem přechází v sociologickou tvorbu pojmů, je jejím předpokladem i momentem. Přechod k sociologickým pojmům je podmíněn vytvářením historických abstrakcí. To platí rovněž pro ty pojmy, jejichž analýzou nebo syntézou jsou odkryvány různé zákonitě vztahy.

Při rozboru obsahové specifičnosti historického zákona (a jejím srovnáváním s obsahovou specifičností sociologického zákona) je podle autorova názoru nejprve nutno objasnit vztah kauzálního zákona a historického zákona. Autor v podstatě souhlasí se soudobým odmítáním ztotožňování kauzálních zákonů a společenských zákonů. Kromě kauzálních zákonů uvádí a za nejdůležitější považuje zákony strukturální, funkcionální a genetické. Zdůrazňuje dále existenci i kombinovaných typů zákonů (kauzálně genetické, strukturálně funkcionální atd.). Za specificky historické zákony (jejichž formulování je typické pro historiografii) pokládá zákony *geneticko-strukturální*. Historiografie podle něho samozřejmě formuluje i jiné typy zákonů; jejich formulování však chápe jen jako stránku (moment) formulování geneticko-strukturálních zákonů jako specificky historických zákonů.

Naproti tomu sociologické zákony (formulované jak obecnou, tak konkrétní sociologií) jsou podstatnými systémovými zákony, tj. strukturálně genetickými zákony. Historické stanovisko se zde prosazuje řadou složitých logických zprostředkování.

Dialektická jednota sociologie a historiografie se projevuje v tom, že v zákonech formulovaných oběma těmito obory se prosazuje (a je jejich nedílným momentem) vztah logického a historického, který však

v sociologii má formu přechodu logického v historické a v historiografii naopak formu přechodu historického v logické. Odtud mj. plyne, že existuje také relativně samostatná dialektika (logika) dějin. Její uznání odkrývá teoretické bohatství historického zkoumání.

Pokud jde o vztah historických a sociologických zákonů, dochází autor knihy k závěru, že jejich podstatný rozdíl není v různosti stupně jejich obecnosti, ani v tom, že by šlo o vztah obecného a zvláštního, nýbrž v tom, že sociologické zákony jsou abstraktně obecnými, strukturálně genetickými zákony, a tudíž zákony tendencí, zatímco historické zákony jsou konkrétně obecnými, geneticko-strukturálními a tudíž zároveň nelineárními geneticko-kauzálními zákony. Jejich vnitřní jednota se pak projevuje v tom, že zákonitost celkového společenského procesu nelze adekvátně zachytit pouze jedním typem těchto zákonů.

V poslední, sedmé kapitole knihy se autor zabývá sociologickou problematikou světových dějin. Za jeden z fundamentálních problémů, v němž je zvlášť zřetelně patrná vnitřní dialektická jednota sociologie a světových dějin, pokládá problém periodizace. Proto zvláště na něj soustřeďuje v poslední kapitole svou pozornost.

Zdánlivý rozpor v sociologické a v historiografické periodizaci dějin je jejich periodizace na jedné straně podle společenských formací a na druhé straně podle časových údobí (věků, epoch). Ve skutečnosti však jde o jednotu těchto periodizací, protože dosahnout skutečně vědecké periodizace dějin lze jedině na základě kombinace obou kritérií.

Při souhrnném pohledu na obsah recenzované knihy a na její význam zaujme již samo autorovo netradiční, nekonvenční, výsoce náročné, ale přitom dnes svrchované významné a jedině možné pojetí zvoleného problému, má-li jeho řešení výrazně ovlivnit rozvoj sociologické a historiografické metodologie a jejím prostřednictvím pak celkovou teoretickou úroveň sociologie a historiografie. Vyzvedá to podstatné v dějinném procesu a odtud to klíčové pro jeho teoretické zobrazení — tendenci, směr, logiku dějinného vývoje a jejich zdánlivé překrývání zákruty, složitosti a individualitou jednotlivých událostí a jejich sledu. Přitom oba tyto zdánlivě protikladné momenty dějin chápe v jejich vnitřní nedílné jednotě. A nejenom to. Současně je oba považuje za zákonité, tj. za různé zákonité momenty (zákonité ve vztahu k celku i zákonité v rámci své relativní samostatnosti) konkrétní totality lidských dějin. Z tohoto hlubokého ontologicko-strukturálního pohledu vyzvuje předměty obecné a konkrétní sociologie a historiografie, jejich vzájemné vztahy a charakter zákonů zkoumaných jednotlivými těmito obory. Na tom pak zakládá svůj pohled na jejich metodologii, přičemž pro něho do popředí pochopitelně vystupuje problém charakteru zákonů zkoumaných jednotlivými z nich, a to zejména stupeň a

vzájemný vztah logického a historického, jak je vyjádřen (v souladu s objektivní povahou předmětu) v sociologických a historických zákonech. Teprve na tomto základě pak hodnotí dosah a význam jednotlivých metod používaných v soudobé sociologii. Tento hluboký filosofický pohled na sociologii a charakter jejích zákonů má zásadní význam pro stanovení její koncepce, pro diferenciaci teoretického přínosu jednotlivých badatelských výsledků a pro výběr metod a posouzení významu jejich použití. Zároveň umožňuje pochopit místo a význam sociologie v systému společenských věd a její vnitřní spojitosti s jednotlivými z nich.

Zvláště je třeba v této souvislosti ocenit, že autor přikládá hlavní důraz na problematiku logického a historického: Nejenom proto, že tato problematika je v marxistické literatuře (při všeobecném uznávání její závažnosti) poměrně opomíjena, zejména však pro způsob, jakým autor tuto problematiku řeší. Zdaleka nejde o pouhou kategoriální analýzu; naopak, z tohoto hlediska by bylo možno vznášet proti autorovi různé námitky. Ale důsledně řeší tento problém v určitém jeho kontextu (zde je nutno ocenit to, že se autor dokáže držet svého problému a vyhnout se v tomto ohledu zbytečným odbočkám). Zabývá se logickým a historickým jakožto prvky struktury dějinných událostí a momenty jejich objektivní zákonitosti. Na tomto základě pak zkoumá charakter různých typů společenských zákonů a vyvozuje z tohoto rozboru příslušné metodologické důsledky pro jednotlivé obecné vědy o společnosti.

Za podnětný je třeba považovat také autorův přínos k dnes široce diskutované otázce charakteru a typů společenských zákonů. Autor odmítá ztotožňování modelu společenského zákona s kauzálním modelem zákona a předkládá poměrně širokou paletu různých typů společenských zákonů. K tomu navíc na některých místech práce jednak uvádí o tom, k jakému typu zákonů vedou určité metody vědeckého zkoumání (zejména problém empirického a statistického zákona), a jednak zevrubně vyvozuje, jaké typy zákonů jsou charakteristické pro obecnou sociologii, pro konkrétní sociologii a pro historiografii. Pak se jeho analýza problému charakteru a typů společenských zákonů stává jednou z nosných součástí jeho zkoumání specifiky a vzájemných vztahů sociologie a historiografie a jejich vztahu k dějinám.

Podnětný a zejména metodologicky významný je rovněž autorův gnoseologický rozbor historických pramenů v rámci jeho úvah o „historické skutečnosti“, resp. „historickém faktu“. Tento moment přístupu k historickým pramenům vymezující možnosti jejich nejenom historiografického, nýbrž i sociologického zpracování byl dosud v marxistické literatuře poněkud opomíjen.

I když jde v kontextu práce jen o vcelku okrajovou otázku, zaslouží si zmínky autora argumentace proti vulgarizující tendencím ve výkladu postavení historického materialismu v celku marxistické filosofie

v úvodu knihy, kde charakterizuje historický materialismus jako filosofickou vědu a obecnou sociologii a vyvrací jeho chápání jako „aplikace dialektického materialismu na dějiny“.

Konečně je třeba podtrhnout, že autor nejenom poukazuje na dialektický charakter společenských zákonů, na dialektiku lidských dějin, na dialektiku vztahů sociologie a historiografie atd., nýbrž že tuto dialektiku ve svých vývodech také skutečně zobrazuje. Umožňuje tak čtenáři tuto dialektiku skutečně sledovat a ukazuje cesty její realizace ve vztazích historických a sociologických zkoumání i cesty zobrazování jejich dalších momentů.

Autor se ve své knize také nevyhnul určitým úskalím pramenícím z rozsahu zvoleného tématu, z dosud malé zpracovanosti jím vyzvednutých momentů tohoto tématu a z již zmíněné dynamiky a vždy jen relativní uzavřenosti vztahů sociologie a historiografie. Navíc kniha polemicky otevírá nový pohled, pro nějž dozrál čas. Mnohá autorova stanoviska proto nutně mají diskusní charakter. Slouží autorovi ke cti, že se sám ve své knize polemikám nevyhýbal a své názory jasně formuloval, takže je s kým a o čem polemizovat.

Těm kapitolám knihy, které jsou věnovány charakteru a typům sociologických a historických zákonů, chybí zavedení diferenciace obecné a konkrétní sociologie do jejich obsahu. Autor před tímto rozbořem na jiném místě připomíná, že vztah sociologie a historiografie je vlastně trojstranným vztahem obecné sociologie, konkrétní sociologie a historiografie. V rozboru specifických rysů sociologických a historických zákonů a jejich dialektické jednoty však chápe tento vztah jenom jako dvoustranný. Je sice pravda, že z hlediska systematickosti vyjádření vztahu logického a historického v dějinném vývoji jsou zákony obecné a konkrétní sociologie zákony příbuzného typu. Avšak i mezi nimi jakožto typy zákonů existují specifické rozdíly, jež je nutno zahrnout do výkladu dialektické jednoty sociologických a historických zákonů. Jestliže tak autor neučinil, je tím přece jen narušena celistvost a plastičnost obrazu.

Určité rozporné, resp. nedůslednosti obsahuje rovněž autorův výklad vztahu kauzality a zákonitosti. Tento výklad je, jak jsme již uvedli, ve svém celku na úrovni soudobých diskusí o existenci a významu nekauzálních typů zákonů a ústí podle mého názoru ve správné stanovisko, že uznávání jen kauzálního modelu zákona je dnešní vědou již zcela nesporně překonaným zjednodušením skutečnosti. V souladu s tímto svým stanoviskem autor knihy uvádí řadu typů společenských zákonů. Zároveň však tentýž autor a v téže části výkladu charakterizuje právě kauzální souvislosti jako základ všeho vědeckého poznávání zákonitostí. A k tomu připojuje, že kauzální vztah je — byť v převrácené či jinak překryté formě — přítomen ve všech typech zákonů. (Například funkcionální zákon je podle něho obráce-

ným kauzálním zákonem.) Vidím v tom vnitřní rozpor autorova stanoviska a pozůstatek ulpívání na donedávna dominujícím názoru, že teprve (a jediné) poznání kauzálního vztahu je tím pravým vědeckým poznáním.

Autor ve své knize čerpá z opravdu bohaté znalosti prací jak marxistických, tak buržoazních sociologů; čerpá v takové míře a s takovým přehledem, že tento fakt patří k podstatným přednostem jeho zpracování zvoleného problému. Zároveň však i v tomto směru je v jeho práci určitá mezera. Autor se na mnohých místech výkladu zabývá problémem struktury (struktura historického faktu, strukturální zákony apod.) a v jedné z klíčových částí své knihy — při zkoumání typů a vztahů sociologických a historických zákonů — se zabývá problémem strukturálních, genetických, funkcionálních a jiných zákonů. V této souvislosti by byl zcela na místě exkurs o strukturalismu a funkcionalismu v soudobé západní sociologii. I když autorovi jde především o charakteristiku jednotlivých typů zákonů a jejich vztahů, je nutno větší pozornost věnovat i tomu, co lze z různých pohledů pod těmito jednotlivými typy rozumět.

Dva problémy, jimiž se autor ve své knize zabývá, by si zasloužily více pozornosti, než kolik je jim věnováno. Prvním z nich je problém filosofičnosti historického materialismu (chápaného jako marxistická obecná sociologie). Autor se jím zabývá jen tezívitě v úvodu knihy. S jeho polemickým vyhocením tohoto výkladu proti vulgarizačním postavení historického materialismu v systému marxistické filosofie lze plně souhlasit. Zároveň však ztotožnění historického materialismu s obecnou sociologií není podle mého názoru tak nesporné, jak je o tom autor přesvědčen. Argumenty neuvádí, a tak si znovu můžeme klást otázku, zda je obecná sociologie součástí filosofie; jestliže ano, je-li pouze filosofickou disciplínou, a jestliže ne, pak kde je hranice mezi ní a historickým materialismem.

Druhým problémem je problém hodnocení teoretického významu a dosahu závěrů získaných pomocí jednotlivých sociologických metod. Základní hledisko autorova řešení tohoto problému (hodnocení metod z hlediska charakteru jimi poznávaných zákonů a rozsahu jejich platnosti) je plodné a podnětné. Ale autor se jím zabývá jen vcelku, vytýčením jeho základních aspektů v rámci rozboru předmětu konkrétní sociologie a souhrnné charakteristiky dosahu jejich teoretických závěrů. Stálo by však za to vrátit se k tomuto problému v rámci diferenciace různých typů sociologických zákonů.

Poněkud neorganickým dojmem působí pojetí a zařazení poslední, sedmé kapitoly. I v předchozích kapitolách, pojednávajících o charakteru historiografie jako vědy a o jejím vztahu k sociologii (kapitola 4.—6.), jde přece o logickou strukturu „historických faktů“ i ve světových dějinách, o sociologický obsah zákonitostí i světových dějin, atd. Problém periodizace dějin je pak ale

jedním z komplexů sociologických problémů světových dějin, a ne jediným takovým problémem. Autorovo pojetí a zařazení sedmé kapitoly však působí dojmem, jako by problém periodizace byl jediným sociologickým problémem světových dějin, jemuž je v knize věnována pozornost.

Všechno, co zde bylo uvedeno o sporných či diskutabilních místech knihy, nemění nic na její vysoké teoretické úrovni a teoretické podnětnosti. Kniha řeší zvolené problémy na úrovni soudobého stavu rozvoje sociologie a historiografie a otevírá této úrovni přiměřený nový pohled na zvolené problémy. Také jejich volba je v souladu s tím, které teoretické problémy je dnes nezbytně nutno řešit jako předpoklad dalšího rozvoje sociologie a upevnění jejich vztahů s příbuznými obory. Sporná místa jsou tedy spornými z hlediska vysokých nároků, jako výsledek nového pohledu, který nemůže být okamžitě systematicky uzavřen. Svým teoretickým zaměřením a na základě charakteru svého materiálového základu má kniha navíc význam pro sociology ve všech socialistických zemích. Zasloužila by si přeložení do češtiny; znamenala by významné obohacení naší sociologické (a také filosofické) literatury.

Ota Záhora

Nový sociologický francouzský časopis

V červenci 1966 vyšlo první číslo nového francouzského čtvrtletníku *L'homme et la société*, *Revue internationale de recherches et de synthèses sociologiques* (redaktoři Serge Jonas a Jean Fronteau, vydává Anthropos, 15, rue Racine, Paris 6e, roční předplatné 36 frcs). Časopis je uveden přetiskem článku G. Gurvitche *Mon itinéraire intellectuel ou l'exclu de la horde* z *Lettres nouvelles* 1958, jež chtěl Gurvitch, který se velmi staral o to, aby tento časopis vycházel, doplnit nástinem své vědecké činnosti za léta 1958—1965 a napsat tak svůj nekrolog. Ale náhlá smrt několik dní po dodání tohoto staršího textu mu zabránila článek doplnit. Přesto redakce otiskuje tento článek jako úvodník, aby tím vzdala poctu tomu, kdo souběžně se svými vědeckými pracemi bojoval o ideje až do posledního dechu.

Z ostatních článků by naše čtenáře upoutal především asi článek Jana Szczepańskiego o profesora v Lodži a nyníjšího předsedy Mezinárodní sociologické asociace, *La sociologie marxiste empirique*, v němž vykládá své pojetí marxistické sociologie. Rozumí jí sociologii v socialistických zemích, přetvořených podle ideí Marxových (přihlíží v první řadě k Polsku a vyjímá Čínu a země pod jejím vlivem), která se rozvíjela po smrti Stalinově a po kritice stalinismu, po XX. kongresu komunistické strany SSSR a po sociologickém kongresu světovém v Amsterdamu r. 1956 (Chalasiński vyzdvihuje také jako význačné datum povolání tří profesorů sociologie — jeho, Szczepańskiego a

Szczepkiewiczze jako expertů pro davovou psychologii před soudní dvůr po Poznaňském povstání). Sociologové v těchto zemích navazovali na domácí sociologické tradice před rokem 1939, zvláště v Polsku, kde sociologie nebyla nikdy úplně zlikvidována, nýbrž jen přetvořena. Aspirace vědců pěstovat svou vědu ve styku se světovým sociologickým hnutím, dále pronikavé změny sociální a politické, jakož i praktické potřeby, které vyžadovaly skutečnou znalost společenských poměrů, a posléze projevy veřejného mínění (zvláště náhlé např. v Polsku) podporovaly veřejný zájem o sociologii a o sociologický výzkum.

Zpočátku probíhá diskuse o oprávněnosti sociologie a o jejím poměru k historickému materialismu, diskuse často hodně verbální, a sociologii měl zastupovat historický materialismus, nebo často bylo určováno její místo vedle něho jako jeho doplněk.

V socialistických zemích se po roce 1945 začínají konat různé výzkumy (především opět v Polsku), a to v různých zemích různé, jako o otázkách sociologie průmyslu a práce, o problémech venkova (opět různé, např. v Polsku, kde kolem 85 % orné půdy je v rukách samostatně hospodářících rolníků), změn v struktuře sociálních tříd v Polsku, nové sociální diferenciace, přetvoření sociálního vědomí (empirická sociologie studuje postoje, mínění, systémy hodnot), praktického zaměření sociologů (v Polsku v závodech, v plánování, urbanizaci aj.), makrostruktura (industrializace) apod. Přejímají se západní metody a zejména techniky výzkumu, ale rozvíjejí se pomaleji, zato však ve spolupráci s ekonomikou a historií, jak vyplývá z historického materialismu. Tak sociologie socialistických zemí prochází „empirismem“, ale brzy jsou v popředí teoretické zájmy.

Szczepański liší tudíž *marxologii*, tj. studium a rozbor díla Marxova, jeho myšlenek, a *marxistickou sociologii* (empirickou) jako studium sociálních jevů zemí rozvinutých na základě Marxových ideí. Je to studium společnosti, jež provedly znárodnění hospodářství (pročež nelze přijímat pojetí sociální třídy ve formulaci Marxově), zavedly ústřední plánování, vyloučily třídy vlastníci podniky průmyslové, obchodní, finanční, zemědělské.

Posléze dělá bilanci dosavadní práce v marxistické sociologii. Zatím se dosáhlo popisu socialistických společností, ale pokusy vypracovat i teorie středního dosahu jsou řídké. Sociologové se zdržovali podat nové formulace, obávající se ideologických konfliktů, a to nejen v Evropě východní, ale i západní, kde není omezení politické a administrativní, nejvýš minimální. Mnoho základních problémů nynějších společností nebylo ani začato. Končí pak, že syntetické studie, které tvoří počáteční etapu vypracování obecné teorie, jsou toliko v začátcích (à leurs balbutiements).

Jiný článek, který se zabývá problémy obecné sociologické teorie, je kritika Parsonsovy teorie, kterou podává Serge Jonas (z laboratoru sociologie poznání v Paříži):

Talcott Parsons ou le roi nu. Jonas uzavírá svou kritiku tím, že Parsonsova teorie proti jeho nároku — jako jednoho z mála sociologických teoretiků — není ani obecná, ani nová a ani prostá ideologie. Parsons by ji měl správněji označit jako omezenou teorii individuálních chování uvnitř sociálního systému pokládaného za stálý. Toto své tvrzení kritik dokazuje tím, že Parsons přijímá spencеровské kategorie jako účel, prostředek, cíl, úspěch aj. a svou analýzu zakládá jako Spencer na záměrném a rozumovém chování jednotlivců, takže souhrn interakcí jednotlivců mu tvoří základ sociální skladby, a nesleduje antagonismus tříd a pochody přeměn. Z Marshalla bere především teorii potřeb a posledních cílů, z Maxe Webera jeho soustavu hodnot a norem, z Pareta analýzu chování logického a nelogického (illogique), k nimž připojuje ještě třetí: non-logique, a z Durkheima analýzu symbolů v chování náboženském.

Jeho obecná teorie zahrnuje tři specifické systémy: osobnost, sociální systém a kulturu (srv. nadpis Sorokinovy Obecné sociologie: *Society, Culture and Personality*, 1947, 1962). Osobnost chápe podle Freuda. Sociologie, psychologie a antropologie mají brát své pojmy z jeho obecné teorie, ale tak se zachytí jenom povrch lidských vztahů, nikoli skutečné vnitřní pochody. Svou terminologii, téměř nepochopitelnou, si vypůjčuje z matematiky, fyziky a elektroniky a tvoří analogii společností se systémem elektrodynamickým. Jeho model společnosti je zřejmě tvořen podle společnosti americké, ač podle něho platí pro všechny společnosti. Jeho teorie je v podstatě konzervativní, stejně jako jeho ideologie, je technickobyrokratická a imperialistická (neokapitalismus). Rovnováha, kterou mylně vidí v každé společnosti, je rovnováha stagnace.

Svou velmi ostrou a ne vždy dosti zdůvodněnou kritiku z hlediska převážně marxistického dokládá Jonas neméně ostrými, obsírnými citáty z Millsovy *The Sociological Imagination*, jako např. že z toho, co je v Parsonsově systému sociálním, je 50 % verbalismu, 40 % obsahuje názory známé z učebnic sociologie a 10 % že ponechává vlastnímu empirickému zkoumání. V příštím článku zamýšlí kritik zjišťovat vliv Parsonsovy teorie na empirické zkoumání.

Ostatní články Cesare Luporini (z university ve Florencii): *Marxisme et sciences humaines* (překlad z 11 Contemporaneo), Henri Lefebvre (universita Paříž—Nanterre): *Claude Lévi-Strauss et le nouvel élitisme*, Jean Duvigneau (universita Tours—Orléans): *La sociologie est un humanisme*, Frédéric Bon et Michel-Antoine Burnier (C.N.R.S., Paříž): *Les intellectuels techniciens* (orozrůstajícím se povolání technických vědců všech oborů, zajímavý příspěvek k problému vědeckotechnické revoluce), Karel Marx: *Formes antérieures à la production capitaliste* (po prvé vydáno francouzsky). Z referátů upozorňují na recenzi knihy H. Lefebvre, *Le langage et la société*, a francouz-

ského překladu Millsovy knihy *White Collar* (Les cols blancs). (Na leden 1967 ohlásila redakce druhé číslo s příspěvky z kongresu v Evianu, k dějinám marxismu aj.).

*

2. číslo (říjen-prosinec 1966) přináší přehledné hodnocení VI. světového sociologického kongresu v Evianu. Kongres znamená rozhodný obrat pro sociologii a vědy o člověku, ukázal sociologickou explozi v celém světě a zvláště v socialistických zemích, a také vznik sociologie ve třetím světě. Vyzdvihuje jako osu většiny jednání kongresu poměr mezi ideologií a sociologií a dále dvě tendence: funkcionální strukturalismus a oživení historické dimenze v sociologické analýze. Zatímco vlna strukturalismu v USA po 15letém triumfu klesá, je v západní a východní Evropě na vzestupu. Jónas pak se nakonec připojuje k Sorokinově prognóze (viz již dříve o ní v SČ 1966, str. 714 an.), že v budoucnu sociologie z alternativy dát se na cestu k velkým syntézám a systémům nebo k prostřednosti stereotypních dogmat bez tvůrčího elánu zvolí cestu tvůrčího růstu a tvůrčích syntéz, nebo jinak, obává se, budeme pohřbeni pod masou monografií zásobených hojně čísly a grafy nebo se udušíme v rigidním a abstraktním systému formalistního strukturalismu.

Pronteau v stejnojmenném článku ukazuje na renesanci sociologie v SSSR, kde zavládla pravá sociologická vášeň a sociologové musí dbát, aby se sociologie nepokládala místo za vědu za panaceu. Další články otiskují Goldmannův interview o strukturalismu, marxismu a existencialismu a úvodní kapitolu Bucharinovy *Teorie historického materialismu* s kritickým posudkem Lukacsovým.

3. číslo (leden-březen 1967) přináší mezi jinými zprávu o konferenci čs. sociologů ve Špindlerově Mlýně a článek R. Richty: *Révolution scientifique et technique et transformations sociales*.

Josef Král

Abraham Kaplan: The Conduct of Inquiry. Methodology for Behavioral Science

Chandler Publishing Company, San Francisco, 1964. Str. 416. Jmenný a věcný rejstřík.

Ačkoliv jsou behaviorální vědy zaměřeny empiricky, neznamená to, že úplně opomíjejí zkoumání filosofických základů behaviorálních věd. K vědcům, kteří se těmito problémy zabývají, patří např. psychologové Egon Brunswik, Gustav Bergmann a Kenneth Spence, sociolog Paul Lazarsfeld, logik Ernest Nagel, politický vědec Harold Lasswell a konečně autor recenzované knihy, filosof Abraham Kaplan.

Ve svém systematickém, podrobném a vyčerpávajícím výkladu metodologie behaviorálních věd se autor snaží zdůraznit spíše to, co jednotlivé behaviorální vědy spojuje, než to, co tyto vědy rozlišuje. Své postavení mezi různými a často vzájemně nepřátelský-

mi školami a přístupy v behaviorálních vědách označuje za neutralistické, což možno odvodit např. z jeho kritického postoje k logickému pozitivismu a operacionismu, které spolu s pragmatismem patří k hlavním současným variantám sémantického empirismu. Podle této doktríny, která se vynořila asi před sto lety, nejenom poznání, ale také význam (angl. meaning) závisí na zkušenosti. Kaplan kritizuje i vulgární pragmatismus s jeho úzkým pojetím termínu „činnost“ (tento pragmatismus staví „činnost“ proti „rozjímání“, „praxi“ proti „teorii“, „vhodnost“ proti „zásadě“), ale přiznává svou závislost na Peirceovi, Jamesovi a Deweym.

Termín „behaviorální věda“ užívá Kaplan proto, aby zdůraznil duchovní a metodickou kontinuitu s fyzikální a biologickou vědou. Dále proto, že termín „společenská věda“ může být chápán tak, že vylučuje psychologii, zatímco termín „humánní vědy“ (angl. human sciences) vylučuje — jak se zdá — relevantní zvířecí chování (jako je učení), a naopak zahrnuje více lidské biologie než by mohlo zajímat např. fyzickou antropologii.

Metodologie behaviorální vědy není odlišná od metodologie kterékoli jiné vědy. Jednota vědy je víc než abstraktní filosofická teze; označuje stále přítomnou možnost plodného spojení. V tomto smyslu všechny vědy, bez ohledu na jejich předmět, patří metodologicky k jednomu druhu, mohou se vzájemně křížit.

Dělba práce mezi vědami je historickým produktem, nikoli odrazem logické nutnosti. A hranice mezi fyzikální, biologickou a behaviorální vědou nejsou neměnné a neprostopupné, jak ukazuje nedávný vznik takových disciplín jako je biofyzika, kybernetika a kosmické lékařství. Co spojuje behaviorální vědu s fyzikální a biologickou vědou není to, že „chování“, které behaviorální věda studuje, je fyzické a biologické, ale to, že samo toto studium je, jako v jiných vědách, empirické — a empirie je z jednoho kusu.

Musí být zákony v behaviorální vědě nutně redukovatelné na zákony fyziky a chemie nebo přinejmenším na zákony biologie? Jako věc doktríny, říká Kaplan, zdá se být kladná odpověď jak nezaručená, tak vědecky neužitečná. Ale jako metodologický předpoklad poskytuje cennou perspektivu, která umožňuje behaviorálnímu vědci, aby viděl trvalé možnosti využití výsledků druhých věd. Význam těchto možností se však objevuje jen tehdy, jsou-li uskutečněny; jinak vyjadřuje jejich přijetí pouze naději.

Protože se zabývá metodologií behaviorální vědy, vymezuje autor i základní charakteristický rys této vědy: její předmět. Behaviorální věda se zabývá těmi procesy, ve kterých symboly nebo alespoň významy hrají podstatnou úlohu. Daty behaviorální vědy nejsou pouhé pohyby, ale činnosti. Zatímco činem (angl. act) se rozumí biofyzikální operace (pohyb. jev), je činnost (angl. action) činem provedeným v perspektivě,

kteřá mu dává význam nebo účel, činem posuzovaným v perspektivě, ve které má význam pro činitele. Biofyzikální proces má při činnosti psychologické a společenské dimenze.

Je nutno rozlišovat mezi významem činu (angl. act meaning) a významem činnosti (angl. action meaning). V prvním případě jde o význam činu pro činitele nebo pro druhé osoby, které s činitelem reagují. V druhém případě jde o význam činu pro vědce, který pojímá činnost jako předmět studia; význam činnosti je dán perspektivou příslušné teorie nebo výkladu činnosti. Behaviorální věda musí nejprve zjistit význam činu, tj. zjistit, jaké chování příslušné chování představuje; pak musí hledat význam interpretované činnosti, její vzájemné vztahy s druhými činnostmi nebo okolnostmi.

Kniha je rozdělena do deseti kapitol, které pojednávají o metodologii, pojmech, zákonech, experimentu, měření, statistice, modelech, teoriích, výkladu a hodnotách. Podrobným rozbořem těchto kapitol se zabývat nebudeme. Připomeňme pouze na okraj, že autor zastává stanovisko, že neexistuje historický výklad, ale toliko výklad historických událostí, i když dodává, že může být důvodně očekáváno, že odlišný předmět bádání vyvolá odlišné zpracování.

Zastavme se však ještě několika slovy u poslední kapitoly, ve které se Kaplan zabývá hodnotami, přičemž pod tímto termínem rozumí standardy nebo principy, které činí něco hodnotným. Filosofové se většinou zabývali zkoumáním specifických druhů hodnot a osobními nebo institucionálními podmínkami, ve kterých mohou být hodnoty dosaženy. Ale v moderní době, a především v současné anglo-americké filosofii, se téměř výlučně zkoumá základna hodnocení spíše než jeho obsah.

Ve vztahu mezi hodnotou a vědou existují dva protikladné postoje. První žádá, aby se věda distancovala od hodnot. Tento postoj možná vyjadřuje nevědomý strach z výsledku, který by mělo vědecké přezkoumání hodnot. Ideál vědy prostě hodnot (angl. value-free science) zastává dnes podle autora i většina západních vědců. Naproti tomu druhý postoj tvrdí, že věda se musí zabývat hodnotami, přičemž však tento postoj je někdy spojen s prvním postojem.

Kaplan vyjadřuje mínění, že ne každý zájem o hodnoty je nevědecký, že ve skutečnosti některé hodnoty jsou vyvolány samotnou vědeckou činností a že ty hodnoty, které odporují vědeckým ideálům, mohou být kontrolovány.

Předsudkem (angl. termín "bias" záměrně nepřekládáme jako „stranickost“) nazývá Kaplan lpění na hodnotách takového druhu nebo takovým způsobem, které stojí v cestě vědecké objektivitě. Stranou ponechává otázku, zda vědecká objektivita vyžaduje, aby věda byla absolutně prosta hodnot. Předsudek vede k tomu, že určité tvrzení je přijato nebo odmítnuto nikoli na základě jeho původu, ale na základě

jeho výsledku. Předsudek je vytvářen tím, že vůle věřit je motivována zájmy, které stojí mimo kontext zkoumání. Předsudek může být definován jako proniknutí motivů, které jsou mimovědecké, do splnění vědeckých účelů. Kaplan považuje za užitečné rozlišovat mezi motivy vědce a jeho účely: motivy se týkají vztahu mezi vědeckou činností a celým proudem chování, jehož částí je tato činnost; účely vztahují činnost k zkoumání k určitému vědeckému problému, který mají tyto činnosti řešit. Předsudek nevzniká pouze tím, že existují motivy, tzn. tím, že se přistupuje na hodnoty, které jsou nějak zahrnuty ve vědecké situaci; vše závisí na procesu zkoumání, na způsobu, jakým se dochází k závěrům.

Jakým způsobem se tedy podílejí hodnoty na vědeckém bádání, aniž by nutně vytvářely předsudek? Za prvé, hodnoty mohou být předmětem vědeckého bádání. V tomto případě vůbec nevedou k předsudku, protože se zkoumá jejich existence, nikoli jejich platnost. Za druhé, hodnoty tvoří etiku profese; také v tomto případě se ve vědě vyskytují, aniž by vedly k předsudku. Za třetí, hodnoty jsou ve vědě základem pro volbu problémů, pro pořadí, ve kterém budou zpracovány, a pro prostředky, které budou vynaloženy na jejich řešení. Za čtvrté, ve vědě — a zvláště v behaviorální vědě — působí hodnoty jako determinanty významů, které se přikládají zkoumaným jevům. Ale zde je záměna mezi významem činu a významem činnosti zvláště nebezpečná. Zatímco v prvním případě nejsou naše hodnoty rozhodující, je tomu v druhém případě naopak, neboť v souvislosti s používáním pojmů, formulováním problémů, zastáváním hypotéz a vytvářením teorií se dělají volby a naše hodnoty se přitom nezbytně podílejí. Ale ústředním bodem v otázce, zda by věda měla být nebo dokonce může být prosta hodnot, je vztah mezi hodnotami a fakty. Samo hodnocení, zda určitá volba je účinná, je v určitém stupni záležitostí našich hodnot. Zda určitý způsob konceptualizace problémů povede k jejich řešení, je otázkou faktu, ale hodnoty ovlivňují určení, co tvoří fakt. V sázce není úloha hodnot při rozhodování, kam se podívat, ale úloha hodnot v našich závěrech o tom, co jsme viděli.

Kaplan uzavírá tuto část poslední kapitoly konstatováním, že důraz na vědu prostou hodnot pramení z velmi správného rozhodnutí osvobodit vědu od jakéhokoli podsunutí subjektivního relativismu. Objektivnost vědy vyžaduje, aby byla prosta hodnot pouze tehdy, jsou-li hodnoty nezbytné a nezměnitelně subjektivní.

Závěrem se ještě zastavme u otázky, co Kaplan rozumí metodologií. Termín „metodologie“ může být používán v několika významech. Za prvé, metodologií se někdy rozumí zkoumání technik, tj. specifických procedur, které jsou používány v určité vědě nebo v určitých oblastech zkoumání v této vědě. Za druhé, v některých případech se chápé metodologie jako zkoumání tzv.

vědecké metody. Za třetí, v pojetí filosofů se metodologie neodlišuje od teorie poznání nebo od filosofie vědy. Kaplan sám používá tento termín ve čtvrtém významu, jako studium (popis, výklad a zdůvodnění) metod, tj. technik, které jsou dostatečně obecné, aby byly společné všem vědám nebo jejich podstatné části. Metody zahrnují takové procedury, jako tvoření pojmů a hypotéz, provádění pozorování, měření a experimentů, vytváření modelů a teorií, poskytování výkladů a předpovídání. Cílem metodologie je pomoc při poznání procesu vědeckého zkoumání, nikoli jeho výsledků.

Josef L. Porket

Količestvennyje metody v sociologii

Moskva 1966, s. 355 (red. V. N. Subkin)

Snaha o exaktnost a o poznání zjevných i skrytých souvislostí mezi sledovanými sociálními jevy vyvolává poptávku po statistické literatuře, která je svým způsobem výkladu dostupná i pracovníkům s převážujícím vzděláním humanitním. Rychle rostoucí požadavky na kvalitu sociologických šetření si vynucují aplikaci těch metodik, které přesahují elementární poučení¹ a vystihují hlouběji a plastičtěji specifiku společenských vztahů. Tyto vztahy mají obvykle mnohoměrný charakter, tzn. odrážejí se v nich působení většího množství vlivů (faktorů), jejichž váhy se uplatňují v sociálních jevech nesteromálně a s různou intenzitou působení.

Recenzovaný svazek vznikl přepracováním a doplněním sborníku *Količestvennyje metody v sociologičeskich issledovanijach* (Novosibirsk 1964), který se stal okamžitě po svém vyjití bibliografickou záležitostí. Redaktoři A. G. Agangebjan, G. O. Osipov a V. N. Subkin zde předpokládají jistou znalost základních statistických metod, a proto svou pozornost soustřeďují na specifiky uplatnění kvantitativních postupů ve společenských vědách. Zdůrazňují především často opomíjenou skutečnost, že statistické požadavky je nutno respektovat nikoli pouze při analytickém zpracování výsledků, ale ve všech etapách výzkumu — při určování cílů šetření a formulování předběžných hypotéz, při rozpracovávání techniky a metodiky výzkumu, při sbírání materiálu (kdy je třeba ověřovat způsob výběru zkoumaných jedinců a jeho reprezentativnost), při zpracovávání informací a konečně při analýze výsledků a hodnocení počátečních hypotéz.

Základní statistickou metodou, s jejímiž různými aspekty kniha seznamuje, je tzv. faktorová analýza. (Autoři bohužel neuvádějí systematicky prameny, z kterých čerpali; upozorníme zde alespoň na dvě práce o faktorové analýze, v citované knize neuvedené, a to H. H. Harman: *Modern Factor Analysis*, Chicago 1960, a M. Reuchim: *Méthodes d'analyse factorielle à l'usage des psychologues*, Paříž 1964. Obě knihy obsa-

hují bohatou bibliografii o faktorové analýze. Srov. též J. Kraus — J. Polák: *Text Factors and Characteristics*, Prague Studies in Mathematical Linguistics 2, Praha, 1967, 155—171. Pomocí této metody lze nalézt kvantitativní míru vlivů, které utvářejí zkoumaný jev; výchozím tvarem tzv. lineární metody faktorové analýzy je vztah

$$z_{ji} = a_{j1}f_{1i} + a_{j2}f_{2i} + \dots + a_{jnf_{ni}},$$

kde a_{jn} je váhou n -tého faktoru a f_{ni} je váhou i -tého jedince v n -tém faktoru při dané volbě míry jednotlivých faktorů. Zkoumáme-li např. míru integrace pracovníka se závodem, stanovíme tyto faktorové váhy:

1. Rodinné tradice nebo tradice kolektivu, ve kterém pracovník strávil své dětství,
2. dědičné faktory (nadání, schopnosti), 3. úroveň životního prostředí rodiny, z níž pracovník pochází, 4. jeho sociálně kulturní prostředí, 5. celkový prestiž zaměstnání, 6. vliv osob, které jsou na pracovníkovi závislé, 7. platové podmínky, 8. vzdělání, 9. možnost výběru jiných profesí, 10. kulturní úroveň pracovníka.

Tyto vlivy lze znázornit jednak pomocí teorie grafů (známe-li intenzitu těchto vlivů, tedy pomocí ohodnocených orientovaných grafů), jednak pomocí matic, mezi jejichž prvky lze zjistit korelace jako základ lineárního modelu faktorové analýzy. Faktory nebo jejich váhy mohou mít přesnou kvantitativní míru (např. výše platu v měnových jednotkách, stáří, vzdělání v počtu ukončených tříd, kvalifikace vyjádřená pořadím tarifní třídy apod.), nebo mají povahu kvalitativní, která může být kvantitativně ohodnocena pouze na základě jisté úvahy (např. atraktivnost povolání, schopnosti a nadání apod.). V této úvaze tkví ovšem značné nebezpečí arbitrárnosti kvantitativní míry, které si mnozí sociologové předpokládají bezprostřednost vztahu mezi jevem a jeho metrickým ohodnocením vždy neuvědomují.

Určení velikosti faktorových vah podléhající se na utváření sociálního jevu je důležitou podmínkou pro stanovení okolností, které ovlivňují rozhodování. Sociologickou kategorií rozhodování jako výsledek svobody poznání (ve smyslu definice Hegelovy) můžeme chápat v souvislosti s poznatký teorie informace; svoboda rozhodnutí je tím větší, čím větší je množství neurčitosti odstraněné přijetím jistého sdělení, je tedy funkcí počtu variant zamýšleného chování. Toto chování je určeno tzv. cílovou funkcí a počtem omezení, která dosažení cíle zabraňují. Zvědeckění společnosti znamená především zvýšenou úroveň predikce sociálních jevů, maximální omezení metod „zkoušek a omylů“ a metod „předběžného posouzení variant“ ve prospěch metody optimálního plánování, v níž se mohou uplatnit výsledky „kybernetické revoluce společnosti“, především nejmodernější samočinné počítače.

¹ Toto základní poučení viz např. u R. Reisenauera: *Metody matematické statistiky*, Praha 1965.

Recenzovaná kniha je užitečná nejen po stránce metodické, ale i ve výběru příkladů — mnohoměrné metody statistického porovnání jsou ilustrovány na zkoumání volby povolání (kap. VII), na popisu vztahů v kolektivu (kap. VIII), na reprodukci obyvatelstva ve vztahu k perspektivám plánování bytové výstavby (kap. IX), na migraci obyvatelstva (kap. X), na utváření kvalifikace dělníků (kap. XI), na struktuře dělnických platů (kap. XII) a na modelu nabídky i poptávky (kap. XIII).

Chceme na závěr ještě upozornit, že tato statistická příručka nejen s úspěchem pomáhá překlenout hranice, které dosud existují mezi tradičně chápanými „exaktními vědami“ a vědami společenskými, ale spojuje i řadu věd společenských, ve kterých matematika (a zvláště statistika) našla své trvalé místo (uveďme alespoň namátkově ještě lingvistiku, psychologii, právní nauku, ekonomii). Věříme, že tato vzájemnost bude znamenat pro všechny integrující složky značný prospěch.

Jiří Kraus

Michael Harrington: The Accidental Century (Století náhod)

MacMilan Company, New York 1965.

Kniha *Století náhod* je významnou a pronikavou studií sociálních důsledků vědeckotechnické revoluce. Michael Harrington, jenž dal svou knihu *The Other America* intelektuální podnět dnešnímu programu „Válka proti chudobě“, dokončil nedávno tuto svou druhou a ještě působivější knihu o technologické revoluci, která je skutečnou revoluční silou našeho dnešního světa a přinesla s sebou revoluční éru bez uvědomělých revolucionářů. Rychlým rozvojem vědy a technologie — ať už jde o kybernetiku, nebo biologické vědy — je vytvářeno mezi lidmi zcela nové prostředí. Je to neplánovaná revoluce, vyvolaná nikoli utopistickými hesly, ale dobře školenými vědci, techniky a obchodníky pracujícími v mnohých různých a zdánlivě nesouvisejících sektorech naší společnosti. Harrington upozorňuje, že dynamika této sociální změny, zůstane-li neřízena, člověka zničí, ale bude-li řízena demokraticky a sociálně, změní člověka a dá mu novou svobodu. Napětí mezi těmito dvěma možnostmi, mezi zkáзой a nadějí, je měřítkem, jímž bude odměřována budoucnost světa. Inspirován radikálně novými možnostmi, které má člověk před sebou, Harrington nazývá tuto skvělou studii „nadějnou knihou o dekadenci“, tj. o dekadenci starého řádu, která je snad předešlou zrození nové a demokratičtější éry. Harrington používá svého pojednání o důsledcích vědeckotechnické revoluce jako platformy pro diskusi o mnohých myšlenkách, z nichž některé jsou značně vzdáleny hlavní tematice. Je dobře obeznámen s literaturou, s nejnovějšími sociologickými pracemi, a jeho citlivá intuice mu pomáhá osvětlit některé z nehlubších změn dnešní doby. Jeho

práce poukazuje na rostoucí zájem o důsledky vědeckotechnické revoluce, které se projevují ve Spojených státech právě tak jako v ČSSR.

Na začátku Janáčkovy symfonietty zaznívají lesní rohy. Sociální proroci Yeats, Valery, Camus, Berdajev, Weber a Spingler zní v úvodních tónech Harringtonovy studie. Předpokládají konec posvátného a předvidají místo něho relativismus „bez hranic“ a vítězství zmechanizovaného života, jenž se dosud nezakořenil. Proti tomuto ústupu do pesimismu začíná Harrington definovat svou tematiku.

Vidí málo naděje v uvědomělých revolucionářích, starších ideologiích a utopistech vyhledávajících „království boží a věčnou spásu“, které byly nedosažitelné. Ti byli obětmi vlastní neznalosti hranic možného. Na druhé straně „neuvědomělí revolucionáři“ vytvořili skutečnosti, které předstihly jejich sny. Velkoměsto, mládež mezi 13–19 lety, předměstská hospodyňka a organizátor jsou jejich produkty. Vytvářejí „náhodnou revoluci“, která nebyla předvídaná ani plánována, do níž se dostáváme náhodou. Je způsobena všeobecnou a dosud nevídanou vědeckotechnickou přeměnou prostředí na Západě. Tohoto technologického procesu bylo dosaženo radikálním rozdělením života na specifické funkce, které mohou být měřeny a řízeny. Části jsou jasné, ale celek je mlhavý. Osvobozuje rozum člověka, nebo činí nesčetné inovace samu strukturu společnosti ještě nejasnější a záhadnější? Zdá se, jako by člověk — byrokrat a vědec — ztrácel svou intelektuální vládu nad skutečností, i když pragmaticky nad ní vítězí.

Tento sociálně neplánovaný technologický pokrok vytváří mezi lidmi zcela nové prostředí, v němž všechna stará přesvědčení, ať už náboženská nebo světská, jsou brána v pochybnost. Trhliny ve fasádě kdysi sebejistého postoje 19. století prozrazují krize idejí socialismu, kapitalismu, demokracie, náboženství i politiky.

Nejzákladnější předpoklady amerického socialismu jsou otřeseny tím, že společnost nedostatku se proměňuje ve společnost hojnosti, v níž existuje přesun od lidské masové produkce k strojní masové produkci. „Zkybernetizovaný věk“ odstraní nutnost zaměstnávat množství dělníků u běžících pásů, úředníků i správního personálu střední úrovně.

Konsolidace a plánování velkých korporací fakticky zničíly malého laissez-fair kapitalistu, vyvolaly problémy týkající se podstaty kapitalismu samého.

Demokracie stojí tvář v tvář vysoce technologickému světu, v němž je společnost nedemokraticky rozdělena ve vysoce kvalifikované a vysoce nekvalifikované sektory. Má nám vládnout technologická elita?

Náboženství prožívá svou vlastní krizi. Jakmile jednou lze vnější prostředí pochopit, člověk už nepotřebuje „útěchu vymyšleného boha“. Avšak ve své nově nalezené svobodě musí člověk čelit trapné skuteč-

nosti, že při poznávání různých aspektů společnosti se společnost jako celek zdá být nevysvětlitelná. Kromě toho musí člověk převzít novou odpovědnost za svůj svět, v němž už není vhodného nadpřirozena, na které by svaloval vinu za své neštěstí. Příčinou těchto krizí není žádná tajemná síla.

Technologie je ve své pravé podstatě sociální povahy a sociální krize se často ob-
rážejí spíše v literatuře, která citlivě reaguje, než v číslech vykazujících výrobu.

Vzpou-
ra, pochybnosti, odcizení a dekadence patří k dominujícím literárním tématům. Zdá se, že kniha Thomase Manna *The Magic Mountain* nám říká: „O všem lze pochybovat.“ Nemoc, která propuká v „naprosto zdravé bytosti“ Hanse Gasteropa na čistém vzduchu Magické hory, možná postihne celý svět. Zhnusil se nám náš vlastní vývoj? Román končí v nejistotě a zmatku; neobráží to snad dnešní náladu?

I když Mann byl kronikářem a vykladačem dekadence, přinesl světlo do této temnoty právě proto, že chápal povahu těchto katastrofálních změn. To je také Harringtonovou nadějí. Pokouší se proto zachytit sociální procesy vyvěrající z vědeckotechnické revoluce.

Kapitalismus — studená dekadence

Kapitalismus spěje k svému konci nikoli jako sopka, ale jako ledovec: „jeho dekadence je studená, nikoli žhoucí.“

Tato „studená dekadence“ kapitalismu má tři aspekty: „Kapitalistická ekonomie ničí kapitalistickou civilizaci a osobnost; v tomto procesu budují podnikatelé kolektivní společnost pro soukromého proroka; v důsledku toho je to spíše korporace než komunistická strana, která na Západě představuje jednu z nejvýznamnějších institucí směřujících ke konvergenci se sovětským příkladem“ (str. 78). Neuvědomělí podnikatelé a nikoli revoluční proletáři tak způsobují zánik kapitalistické kultury.

Klasické pojetí kapitalismu kombinovalo zvláštní etiku s výrobním systémem. „Sou-
těžící jednotlivci se svým absolutním právem na soukromé vlastnictví sloužil druhým lidem tím, že šel za vlastním prospěchem. Byl to volný trh, tj. neviditelná ruka určující ceny, přidávající výrobní prostředky tam, kde jich bylo možno nejlépe využít atd., který usměrňoval každou antagonistickou osobní chamtivost k společnému dobru. V takovéto teorii bylo vydělávání peněz ctností, neboť podporovalo individualismus, inovace a bohatství celé společnosti“ (str. 78).

Kapitalismus prožil bouřlivá léta 1914 až 1945 ve zdánlivém bezpečí přede vším, kromě před sebou samým. Harrington se domnívá, že v minulých dvaceti letech úspěch kapitalistů sám více narušil kapitalistickou etiku než kapitalistický neúspěch v předcházejících jedenácti letech mezi oběma válkami. Toto narušení bylo způsobeno hlavně „soukromou kolektivizací“ ekonomie na Západě, aby menšina měla zisk. Estes Kefauver to nazval „korporačním socialismem“ a Gardiner C. Means „kolektivním

kapitalismem“. Je jistě zajímavé, že papež Jan XXIII. napsal v *Mater et Magistra*: „Svobodné soutěžení svými vlastními hluboko zakořeněnými tendencemi téměř zničilo samo sebe. Vedlo k velkému nahromadění bohatství a jemu odpovídající koncentraci ekonomické moci v rukou několika málo lidí, »kteří často nejsou majiteli, nýbrž jen správci a manažery investovaných kapitálů, jež spravují podle vlastního dobrozdání«“ (vniřní citát pochází od Pia XI. z r. 1931) (str. 81).

Harrington ukazuje, že některé z prvků této kapitalistické kolektivizace jsou: „koncentrace ekonomické moci a z ní vyplývající možnosti »dodávat« ceny ekonomii, spíše než reagovat na zákon nabídky a poptávky, využití cílů zisků a plánovacích technik, stratifikace vynalézavosti a odstranění rizika na peněžním trhu“ (str. 85). Zkrátka „studená dekadence“ kapitalismu přeměňuje a kolektivizuje osobnost správního činitele, „organizátora“, jak jej nazývá William H. Whyte.

Tento obraz by nebyl úplný, kdybychom důkladně neprostudovali rostoucí roli vládního plánování v Americe a v západní Evropě. Harrington studuje tento jev ve Francii, v Německu a ve Spojených státech. I když jsou formy různé, výsledky a důsledky se zdají být stejné a vedou k trendu zvýšeného plánování. V celém tomto procesu se utvářejí zásadně nová prostředí a nové typy lidí.

Harrington staví proti sobě proroctví Karla Marxe o „násilné“ apokalyptické dekadenci kapitalismu a předpovědi Jos. Schumpetera o „studené dekadenci“ kapitalismu. Schumpeter ve své knize *Capitalism, Socialism and Democracy* napsal, že kapitalismus „právě svým úspěchem podkopává sociální instituce, které ho chrání, a »nevyhnutelně« vytváří podmínky, v nichž nebude moci existovat a které jasně ukazují na socialismus jako na »právoplatného dědice«“ (str. 93). Středověký válečník zastaral s rozvojem technologie zbraní a kapitalista 19. století také pociťuje, že s rozvojem obchodní technologie zakrňuje. Schumpeter pak nadhazuje otázku nikoli zda budoucnost bude kolektivní, ale jak bude kolektivní. Mohlo by dojít buď k „nanejvyšší demokratické organizaci anebo k organizaci absolutistické a autoritářské, hraničící s krutostí a totalitářstvím“.

Tato kolektivizace vede ke krizi odpovědnosti. Komu je manažer odpovědný: pasivnímu akcionáři nebo veřejnosti? A. A. Berle hovoří o nutnosti, aby korporace vyvinula širší sociální a veřejné svědomí.

Kapitalistický model byl tradičně identifikován s úsilím dosáhnout okamžitého peněžního zisku. Poněvadž však se korporace podnik rozvíjí po dlouhou dobu své činnosti, jeho moc už není osobní, nýbrž kolektivní. Pak existuje možnost, že při dlouhodobém plánování budou korporace ochotny integrovat svou politiku s politikou státu.

Zkrátka: Protože korporace spěje k byrokratickému kolektivistickému řádu, který

není ani kapitalistický ani socialistický, jistě se vyvine nová filosofie a metoda řízení. Úspěch kapitalismu byl jeho zkázou, ale co bude následovat? Dříve vycházely tvořivé a fidiční impulsy od chudiny, ale jaké vlivy na ně má neplánovaná revoluce?

Dekadence chudiny

Dekadence chudiny také prodělala změnu. Harrington, vycházející z názorů Marce-la Prousta na sociální funkci dělnické třídy, tvrdí, že chudina na Západě byla donedávna „nejdynamičtější, tvořivou a morální silou směřující k sociální spravedlnosti v její kultuře“. Zdá se ale, že se její kdysi tvrdý zápas s bohatými skončil kompromisem, poněvadž proletariát vcelku spíše splynul s širší sociální strukturou, než se od ní odtrhl. Marx si všiml, že když se dělníci vzbouřili proti nelidskosti, jejich hodnoty byly hodnotami lidskosti samé. V Evropě například odbory a socialistické strany hájily demokratickou svobodu a všeobecné hlasovací právo; ale zatímco vítězily v mnohých takových potyčkách, ve skutečnosti zřejmě přijaly smíšenou ekonomii a stát blahobytu jako máhradu za „parlament člověka“. Harrington dále rozvádí své důvody takto: „Dělnická třída a socialistické hnutí byly ve svém denním boji úspěšné tak, že dokázaly něco, co by kapitalisté nikdy nebyli mohli provést. Probudily v masách zájem o kapitál a z toho vyplývající loajalitu ke kapitálu. Revoluce byla potlačena nikoli násilím pána, ale úsilím bývalých otroků“ (str. 117).

Při pohledu nazpět pokládá za symbolické datum pro tuto změnu srpen 1914, kdy hnutí chudých se spojilo s příslušnými národnými armádami a projevil patriotismus hlubší než třídní uvědomění. Když Lenin četl číslo německých sociálně demokratických novin, které oznamovalo, že strana bude podporovat císařovu válku, zprvu to pokládá za výmysl generálního štábu k oklamání revolucionářských dělníků.

V padesátých letech byla tato teze o ztrátě tvořivé síly chudých všeobecně uznávána. Gunner Myrdal ve své knize *International Economy* trval na tom, že dělníci představují jen skupinu nátlaku. Místo toho se objevil „mezinárodní třídní boj“, v němž vyvinuté země i s jejich dělníky se staly kolektivními boháči a rozvojové země i s jejich vládci kolektivní chudinou. To je vskutku dalším uznáním skutečnosti, že se osa napětí přesouvá z konfliktu mezi Východem a Západem na zápas mezi Severem a Jihem.

Druhou stranou mince dekadence chudých, jak praví Harrington, je neschopnost chudých mas demokraticky vládnout sobě samým. Zmiňuje se o studii R. Michela *Political Parties*, pojednávající o německé sociální demokracii těsně před první světovou válkou. Postřehl, že vlastnosti a city, které vyvstaly ve dnech vášnivých, spontánních povstání — totiž solidarita, loajalita, soudružství — se zinstitutionalizovaly a zbyrokratizovaly. Strana se z původního hnutí změnila v cíl v sobě a „utlačování zůstali

předmětem historie, nejnižší figurou ve hře, spíše než novou osvobozující silou“.

Zkrátka, protože dekadence chudých otupila své dřívější ostří a dekadence kapitalismu se změnila v korporáční kolektivismus, skončila pojetí socialismu i kapitalismu z 19. století jako „utopie“.

Ve Francii a Americe vznikla proklama-ce o „konci ideologie“. Tito noví proroci — např. Daniel Bell a C. A. R. Crosland — tvrdí, že tradiční formulace jsou anachronismem, nyní je skutečné problémy mají co dělat s kvalitou života, s volným časem, s masovými komunikacemi, s kybernetikou, s biologickými objevy atd. Ale Harrington se ptá, odkud přijdou tvořivé síly sociální spravedlnosti, když nebude humanizujícího hlasu chudých? Možná, že tváří v tvář „druhé industriální revoluci“ (jak někteří autoři nazvali důsledky radikálně nových technologických metod) se vytvoří nový druh vnitřní opozice. Je možné, že pokřik lidí hlásajících konec všech ideologií je produktem „indiánského léta“ přechodu mezi první a druhou industriální revolucí. „Proles“ Orwellova 1984 mohou být jak vzdělaní, tak nekvalifikovaní lidé, kteří nejsou v zkybernetizovaném světě na svém místě. Snad vytvoří novou „podtřidu“ nebo „nerevoluční proletariát“, abychom použili výrazů Gunara Myrdala. Bez vytvoření tvořivé protisíly považuje Harrington za možnou takovou situaci, v níž existuje „revoluční situace bez revolucionářů, společnost naléhavě vyžadující pohyb, ale bez působení Archimedovy páky v životě lidí“ (str. 141).

Krise náboženství

„Když bůh zemřel, člověk, který jej měl nahradit, se znechtivil sám sobě. Z toho vznikla krize víry a nevíry, která způsobila duchovní prázdnotu 20. století“ (str. 145). Člověk se začal bát své vlastní moci.

Ve vakuu této krize je nebezpečí, že se může zrodit umělé zkonstruovaná, fatická pseudovíra. „Abychom se tomu vyhnuli, je třeba navrhnout nanejvýš podivuhodnou konvergenci: sjednocenou frontu ateismu a náboženství“ (str. 174). Harrington zde míní takové náboženství, v němž člověk není negován, ale povznášen. Je třeba, aby z obou byl vytvořen nový humanismus. Otázkou není, které z obou nabude moci nad druhým, ale zda společně mohou dát člověku nové vědomí jeho vlastní odpovědnosti za budoucí vývoj světa. Z rozkladu starého světa má člověk možnost vytvořit nový svět, uvědomí-li si skutečnou dynamiku tohoto světa.

Masy

Moderní člověk, duševně nepřipravený na úplně nové prostředí vytvořené revoluční technologií, zůstane „masovou“ bytostí, dokud si neuvedomí, co se děje kolem něho. Musíme nyní obrátit pozornost k některým jeho možnostem a k napětím, jimž čelí.

Zkybernetizovaná společnost

Je tomu již dávno, co Aristoteles viděl možnost jakési zkybernetizované společnosti.

Existuje jen jediná podmínka, za níž si můžeme představit manažery nepotřebující podřízených a pány nepotřebující otroky. Touto podmínkou by bylo, kdyby každý (neživý) nástroj mohl konat svou práci na daný rozkaz anebo díky včasnému postřehu své inteligence, například kdyby tkalcovský článek tkal sám od sebe a plektrum samo hrálo na harfě (Aristoteles, Politika, 1253b; str. 241).

Aristotelovo proroctví se pravděpodobně splní s rozvojem kybernetiky, tj. kombinace automatizovaných systémů s kontrolními systémy kybernetických počítačů. „Následkem toho se odstranění práce — jak to definoval člověk na Západě — stalo technicky možné“ (str. 243). Člověk může být osvobozen od nutnosti „pracovat v potu tváře“, ale tato svoboda se může stát zdrojem nové spirituální krize. Freud vyslovoval přesvědčení, že bez práce a s ní spojeného přinucení by se společnost rozpadla.

Harrington podává několik konkrétních příkladů dimenzí těchto změn: „V r. 1964 mohlo deset dělníků vyrobit tolik bloků pro automobilové motory, jako čtyři sta dělníků v roce 1954; dva dělníci mohli sestavit tisíc radiopřijímačů za den, tj. udělat práci, která před několika málo lety vyžadovala dvou set dělníků; čtrnáct operátorů obsluhovalo stroje na foukání skla, které vyráběly 90 procent všech žárovek ve Spojených státech amerických“ (str. 246).

Zkrátka, kybernetika umožňuje rozšířit produkci a zredukovat pracovní síly. Nezaměstnanost je zajisté spíše americkým problémem, a pravděpodobně ani nebude tak důležitým faktorem vzhledem k celkovému vlivu kybernetizace. Podvýbor Senátu Spojených států pro otázky zaměstnání a pracovních sil se ve své zprávě z roku 1964 zabývá některými praktickými důsledky této „revoluce pracovních sil“, jak byla nazvána. Za prvé, produktivita na jednoho dělníka za jednu hodinu se rychle zvyšuje; za druhé, došlo k důležitému přesunu v kvalitě potřeby pracovních sil směrem od nekvalifikovaných k vyškoleným; za třetí, jde o chronicky vysokou úroveň nezaměstnanosti. Tyto změny lze vidět například v americkém zemědělství a průmyslu. Harrington kromě toho shrnul důsledky těchto změn vyplývajících ze zprávy podvýboru Senátu.

V této zprávě se předně uznává, že veřejný sektor, v němž musí být poskytovány sociální osobní služby, dostává nový význam. Za druhé se zdůrazňuje vzdělání a poznatek, že pravděpodobně už není možno vyškolit mladého člověka jen pro zručnost v určitém směru, kterou by uplatňoval po celý život, nýbrž že je nutno mu dát všeobecné vzdělání, aby svou zručnost mohl přeskolit několikrát, v soulase s požadavky technologie. Za třetí se postuluje zkrácení doby, v níž je člověk schopen práce, pozdějším zařazením mezi pracující po prodlouženém vzdělání a dřívejším odchodem na odpočinek. Všechny tyto představy zahrnují aplikaci nových sociálních zásad: důležitost ekonomického sektoru veřejných slu-

žeb, uznání skutečnosti, že návštěva školy je ekonomicky produktivní funkcí, uvědomění, že se stává sociální nutností, aby ani mladí, ani starí lidé nepracovali (str. 252).

V minulosti symbolizovala práce boj člověka o přežití. Velká většina lidí neměla možnost si vybrat ten druh práce, o který by měla největší zájem. Ale nadbytek by to mohl úplně změnit. Kdyby stroje mohly převzít rutinní a vždy znovu opakované práce, pak jednou může být člověk uvolněn pro činnost podle své vlastní volby. Utopické možnosti by se na druhé straně mohly zvrhnout v chaotickou situaci, kdyby byl odstraněn vliv nutné práce přinášející vystřízlivění. Sigmund Freud uvažuje o tomto paradoxu ve svých pracích *The Future of an Illusion a Civilization and Its Discontents*.

Ve své knize *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* předvídal Karel Marx v padesátých letech minulého století dnešní technologickou revoluci, v níž rychle se vyvíjející technologie zničí samu základnu kapitalistického systému. Napsal: „S rozvojem velkého průmyslu záleží vytvoření skutečného bohatství stále méně na pracovní době a na kvalitě vynaložené práce, a stále více na síle strojů (Agentien) uvedených v pohyb v pracovní době“ (str. 266). „Zdá se, že liská práce se už výhradně neuplatňuje ve výrobním procesu. Dělník ve vztahu k produkci spíše představuje dozorce a usměrňovatele (Wächter und Regulator). Spíše dohlíží na výrobní proces, než aby byl jeho hlavní hybnou silou“ (str. 267).

Volný čas hraje v této rozvíjející se společnosti nadbytku novou a pozitivnější roli. Jak ale se bude měřit jeho ekonomická cena? Člověk už nevytrábí v potu tváře, ale „bdí nad výrobním procesem“. Zde se vracíme k paradoxu naší krize — změny by nás mohly zničit, nebudeme-li reagovat na technologickou revoluci a nezorganizujeme-li svou společnost na novém základě. Marx doufal, že rozporný kapitalistický systém budou odstraněny vznikem mocného proletariátu. Co se však stane, bude-li tato třída zlikvidována ještě dříve? Tato možnost zde je.

Stojíme pak před nesčetnými problémy. Bude odstraněna nutnost otroctví a podřízenosti, nebo bude zřízeno „diktátorství programátorů“? Povede volnost vzniklá z nadbytku k nové lidské tvořivosti, anebo odhalí vrozenou destruktivnost tím, že zbaví člověka nutnosti pracovat? Odpovědi na tyto a mnohé jiné otázky vyžadují, aby se na ně reagovalo.

Naděje

Harrington apokalypticky volá: „Buď si západní člověk zvolí novou společnost, anebo si nová společnost zvolí jeho a zničí ho“ (str. 273). „Náhodná revoluce“ se již stala mocným plánovacím činitelem. Nebude-li uvědomělého a demokratického plánu, moderní technologie bude sledovat svůj vlastní podvědomý plán. Jedině hlubokým ekonomickým a sociálním prohloubením demo-

kracie můžeme změnit morový dech v příslib. Toto prohloubení demokracie nazývá Harrington „socialismem“. Chorobný strach Ameriky před socialismem kotví v její obavě, že „celostátní ekonomické plánování povede k totalitářství a že vytvoří tupou, na nic nereagující a mocnou byrokracii“. K těmto důsledkům nemusí nutně dojít. Byrokracie a celostátní ekonomické plánování jsou charakteristickým a nevyhnutelným rysem moderní doby. Nejedná se o to, zda se rozvinou či nerozvinou, ale o to, jak se mohou stát co nejdemokratičtějšími.

Dřívější socialismus pokládal zárodky za jedinou cestu, jak zničit politickou a sociální moc vyplývající z koncentrovaného soukromého vlastnictví. Pro dnešek je tato odpověď příliš jednoduchá. Částečná nacionalizace kombinovaná s fiskální a peněžní politikou, kooperativní sektor a daně by mohly zajistit nejlepší prostředky k dosažení demokracie ekonomické a sociální moci. Stává se docela jasným, že ekonomický vývoj zůstavený jedině soukromým motivům nebude mít dostatečně silné sociální svědomí. Lange-Lernerova teze dokazuje, že plánovaná ekonomie by mohla používat spotřebitelského trhu a cenového systému jako nejlepšího způsobu k určování vkusu veřejnosti.

Harrington nemá jistotu o tom, jakým způsobem lze uskutečnit sen o tvorbě a blahobytné společnosti, ani o tom, který úsek populace by mohl nahradit mizející inhereční vnitřní opozici na Západě, symbolizovanou dělníkem a černochem, která bojovala za spravedlnost a rovnost: snad bezmocná podtřída nebo dezorientovaná střední třída? Zdá se, že Harringtonova nejbezprostřednější naděje pro Ameriku spočívá v liberálním křídle demokratické strany.

Zkrátka: člověk má v dosahu možnost eliminovat ponižující a nelidské funkce, k nimž byl nucen ekonomii nedostatku. Toto osvobození od ekonomické nutnosti by vpravdě mohlo být počátkem člověka. A nyní je třeba, aby politická a sociální imaginace člověka vynikla nad jeho talent pro technologický vývoj. Byl schopen ovládnout přírodu — bude schopen ovládnout sám sebe?

Člověk si musí uvědomit, že kybernetizace, tj. důsledek kombinace kybernetiky a automatizace, může buď vytvořit tenkou vrstvu elity a ohromnou odcizenou masu, anebo umožnit většině lidí široce uplatňovat svou volbu demokratickou cestou, aniž by se uchýlovali k byrokratické kastě. Slepý fatalismus a rezignace nejsou odpovědí v této etapě krize a úpadku jak kapitalistické, tak socialistické teorie; problémem je, „zda společnost může změnit racionalitu svého výrobního systému v racionalitu lidskou“ (str. 172).

Harrington je věrný této tezi proto, že nám nepředkládá plán nové revoluce; jde mu mnohem více o to, abychom pochopili

tu revoluci, kterou již prožíváme, tj. vědeckotechnickou revoluci. Jeho kniha slouží svému účelu, povede-li k prohloubení naší znalosti o měnícím se světě a přispěje-li k novému sociálnímu uvědomění. Nepotřebujeme konzervatismus pro novou revoluci, ale musíme tvořivěji a svědomitěji řídit tu revoluci, v níž nyní žijeme. Pouhá hesla nemohou vystihnout komplexnost této revoluce. Snad spočívá naše naděje v pečlivějším empirickém studiu člověka a jeho potřeb ve spojení s moderními institucemi. Zní to paradoxně, ale z rozkladu starých socialistických a kapitalistických tradic, z krizí víry, nevíry a pochybnosti svítá nová naděje.

Jakmile si Západ uvědomí, že žije ve století náhod, že je vědeckotechnická revoluce, bude stát na pokraji svého naplnění a mohl by se — lidsky a demokraticky — znovu stát nadějí celého světa.

Charles Savage
(Přeložil V. Jindra)

Ke sborníku Sociální struktura socialistické společnosti

Již vícekrát byl vysloven požadavek seriózního vědeckého poznání naší soudobé společnosti. Nezbytnost hluboké analýzy její dnešní struktury a procesů v ní probíhajících vyplývá nejen z praktických potřeb fungování socialistického systému a jeho řídicích institucí, ale i z potřeb rozvoje společenských věd, konkrétně sociologie. Realizace soustavného sociologického zkoumání sociální struktury je u nás tím naléhavější, že v relativně dlouhém období minulých let, v nichž se uskutečňovala socialistická přeměna naší společnosti, bylo v důsledku známých dogmaticko-sektářských deformací v teorii i praxi socialismu sociologické zkoumání společenských jevů a procesů zastaveno.

Z naznačených důvodů je proto nutno uvést vydání sborníku *Sociální struktura socialistické společnosti*.¹ Sborník tvoří souhrn upravených referátů, které byly předneseny na konferenci o sociální struktuře socialistického Československa, která se konala v červnu 1964 v Hrazanech. Byla to fakticky první konference se sociologickou tematikou, která se u nás konala v době po obnovení práce v tomto vědním oboru. Tím je ovlivněn přirozeně i charakter jednotlivých příspěvků i celého sborníku. Sborník ukazuje stav naší sociologie a jejích úsekových disciplín v období let 1964–65, kdy jeho statí byly zpracovávány. Ukazuje však také — a to pokládáme za závažnější — celkovou koncepci další práce při výzkumu sociální struktury naší společnosti. Právem poznamenává Pavel Machonin v poznámce k předmluvě (str. 14), že „za tři čtvrti roku rychlého rozvoje společnosti i sociologie se mnohé změnilo; leccos v této knize by se dalo dnes napsat lépe a přesněji.

¹ *Sociální struktura socialistické společnosti*, kolektiv autorů za vedení Pavla Machonina, Svoboda, Praha 1966, stran 585.

Základní směr úvah však nejen nebyl opuštěn, ale dále se rozvíjí.² Oprávněnost těchto slov byla mj. potvrzena též na I. konferenci československých sociologů, konané v listopadu 1966 ve Špindlerově Mlýně³. Koncepce přístupu ke zkoumání struktury naší společnosti — jak se jeví v posuzovaném sborníku — začíná v současné době u nás převažovat nad koncepcemi jinými. Jde o koncepci, která se pokouší o marxistickou interpretaci dynamicky chápáné sociální struktury. I z tohoto hlediska je sborník dodnes cenným příspěvkem k rozvoji sociologie v Československu.

Pro zmíněnou koncepci jsou příznačné zejména obě stati Pavla Machonina *K obecnému vymezení pojmu „sociální struktura“* (str. 15—43) a *K celkové charakteristice sociální struktury socialistické společnosti* (108—151). Autor zde vykládá své pojetí sociální struktury socialistické společnosti, které ovšem dále rozpracovává. Proto pokládáme za opodstatněné uvést zde jeho pozdější vymezení: „Sociální strukturou rozumíme relativně stabilní síť (systém) a) podstatných funkcionálních vzájemných vztahů společnosti (popř. velké společenské skupiny) jako celku a společenských skupin a jednotlivců (jakožto společenských jednotek), tvořících prvky této společnosti, b) podstatných funkcionálních vztahů mezi společenskými skupinami navzájem a mezi společenskými skupinami a jednotlivci (jakožto společenskými jednotkami), charakteristický pro danou společnost (společenskou skupinu) v daném historickém úseku jejího vývoje.“⁴

V této souvislosti připomínáme, že v současné době existují u nás též jiná, poněkud odchylná pojetí sociální struktury, z nichž upozorňujeme na koncepcí Zdeňka Strmisky a J. L. Fischera. To ovšem není na závadu, ale k prospěchu věci. Je kladem práce autorského kolektivu, že zařadil do sborníku i informativní studii Zdeňka Strmisky *K některým koncepcím sociální struktury v současné nemarxistické sociologii* (str. 44—78), v níž se autor zabývá nejvýznamnějšími koncepcemi společenské struktury, jmenovitě koncepcemi C. Lévi-Strausse, G. Gurvitsche, T. Parsonse, R. K. Merton a, které konfrontuje s konfliktovým modelem společnosti v díle R. Dahrendorfa. Jde o výstižný přehled koncepcí, z nichž základní jsou šířeji rozepisovány v práci J. Klofáče a V. Tlustého *Soudobá sociologie I*.

V této souvislosti musíme vyslovit politování, že do sborníku nebyl zařazen alespoň stručný nástin vývoje strukturalistického pojmání společnosti a společenských jevů v naší sociologii, případně v jiných humanitních vědách (psychologii, estetice) a ve filosofii. Byl by tím doplněn přehled pojetí

sociální struktury v současné světové sociologické a kulturně antropologické literatuře. Současně by to byl doklad toho, že strukturalní pojetí společenských jevů není pro naši soudobou sociologii jen „zvenčí“ přeneseným směrem, ale přístupem, který odpovídá progresivním tradicím naší vědy a filosofie.

Ponecháme-li stranou naši biologii, v níž se strukturalismus začal uplatňovat již ve druhé polovině dvacátých let (Bělehrádek), pak si zaslouží z hlediska tradice strukturalistického pojetí v humanitních vědách zmínku zvláště naše psychologie. V ní se uplatnilo pojmání lidské psychiky jako specifické struktury již koncem dvacátých let (M. Rostohár, 1928, F. Kratina, 1930). Přitom, což je zvláště příznačné, chápali oba pojem struktury dynamicky, na rozdíl od statického pojmu „tvar“. Rovněž dynamicky a doslova dialekticky pojímá strukturu J. Mukařovský, čelný představitel Pražského lingvistického kroužku, který uveřejnil svou základní studii⁵ v sociologickém časopise Sociální problémy.

Počátkem třicátých let bylo vypracováno dynamické pojetí strukturalismu ve dvou variantách i našimi filosofy. V roce 1931 vyšla práce J. L. Fischera *Základy poznání*, v níž autor připomíná nejvýznamnější práce neorealistických filosofů a vypracovává noetické základy své skladebné filosofie. O rok později byla uveřejněna práce Josefa Tvrdého *Nová filosofie*, v níž se autor přiklání ke *kvalitativnímu strukturalismu* emergentní filosofie, jejíž některá hlediska antipoval ve svých dřívějších pracích (např. ve *Filosofii náboženství* z r. 1921). J. L. Fischer poté ve své práci *Krise demokracie* (1933) vysvětlil svou *strukturálně funkcionální koncepcí společenského dění*. Z odlišných gnoseologických základů vychází funkcionální pojetí společnosti u našeho předního sociologa I. A. Bláhy,⁶ který je nejsystematičtěji vysvětlil ve svém stěžejním díle *Sociologie inteligence* (1937).

Vycházíme-li z pojetí sociální struktury společnosti jako z funkcionálně spjaté soustavy vztahů dané globální společností, sociálních skupin a jednotlivců, pak je zřejmé, že ústřední místo v ní zaujímají sociální skupiny příslušné historicky konkrétní globální společnosti. Jejich typologii je věnována stať Zdeňka Strmisky a Milana Petruska *Společenské skupiny* (str. 79—107). Autoři užívají pojmu „skupina“ v nejšířím slova smyslu. Přibližně v rozsahu, v jakém jej používal Small. Pod pojem společenskou skupinu řadí i taková *sociální seskupení lidí*, jako jsou publikum, dav atd., současně však i útvary, které jindy bývají řazeny pod pojem „globální společnosti“ (např. národy). Je to pojetí, které se zásadně liší nejen od pojetí užívaného v naší sociologii (Bláha, Cha-

² Viz Jan Macků: *První konference československých sociologů*, Věda a život, 1967, č. 1.

³ Pavel Machonin—Bohumil Jungman: *Sociální diferenciací socialistické společnosti a diferenciací v charakteru práce*, Sociologický časopis, 1965, č. 6, str. 660.

⁴ Jan Mukařovský: *Estetická funkce a estetická norma jako sociální fakty*, separát 1935. Týž: *Dia-*

lektické rozpory v umění, separát 1935. Základy jeho strukturalistické koncepce jsou patrný již z jeho studie *Máchův Máj* z roku 1928.

⁵ Jan Macků: *Poznámky k strukturalistickému determinismu u díla I. A. Bláhy*, SPFF v Brně, B 12, 1966. Týž: *Brněnská sociologická škola a její místo v dějinách naší sociologie*; v: *Brněnská sociologická škola*, Brno 1967.

lupný, Štefánek a další), ale i v současné světové sociologii, jak ukazují mj. u nás vydané práce Z. Baumana, J. Szczepańskiego atd. I když „široké“ pojetí sociálních skupin je nepochybně možné, vyvstává otázka jeho teoretické a zejména heuristické hodnoty. Diskuse o tomto pojetí mezi Z. Strmiskou a Z. Baumanem na hrazanské konferenci nepřinesla závažnější důvody pro široké pojetí pojmu „sociální skupina“. Také argument, že jej použil V. I. Lenin jako genus proximum ve své klasické definici tříd, není dostatečným důvodem pro zavedení pojmu „skupina“ jako nejobecnějšího označení všech — i dočasných — sociálních útvarů.

Po statích vysvětlujících obecné teoretické otázky sociální struktury jsou ve sborníku zařazeny statí pokoušející se o globální pořízení sociální struktury socialistické společnosti. K nim patří druhá z již zmíněných statí P. Machonina a dále zejména příspěvky zahraničních hostů konference, filozofů a sociologů ze socialistických zemí. Jejich příspěvky osvětlují otázky změn struktury v příslušných zemích. Tak stať Grigorije Glezermana *Historický materialismus a analýzy sociální struktury socialistické společnosti* (str. 168—183) podává přehled změn v třídní struktuře SSSR a stať Zygmunta Baumana *Sociální struktura socialistické společnosti* (str. 195—214) ukazuje otázky změn v třídní struktuře v Polsku. Přinášejí však i některé zajímavé koncepty modelů sociální diferenciace socialistické společnosti, mj. příspěvek Andráse Hegedüse *Strukturální model socialistické společnosti a společenské rozvrstvení* (str. 184—194) a Miloslava Janičieviče *Teoreticko-metodologické problémy zkoumání sociální stratifikace lokálních společenských skupin v Jugoslávii* (str. 215—227). Příspěvek M. Janičieviče navazoval přitom ústojně na diskusi o diferenciaci duševních pracovníků, obdobně jako diskusní příspěvek Márie Hirszo-wiczové *Formální a neformální aspekty organizačních struktur* (str. 346—363) doplňoval příspěvek M. Petruska *Formální organizace a neformální struktura průmyslového podniku* (str. 364—382).

Většina příspěvků ve sborníku je věnována problematice jednotlivých sociálních skupin. Jejich autoři vycházejí vesměs z výše zmíněného širokého významu pojmu sociální skupina, jak o tom svědčí statí věnované třídám, inteligenci, biosociálním skupinám, národům atd. Největší počet studií této části sborníku je věnován ovšem těm sociálním skupinám, jimiž se tradičně zabývá marxistická teorie, tj. třídám, „třídním“ a „sociálním“ vrstvám v klasickém pojetí. Právě na těchto příspěvcích je nejzřetelněji poznat, do jaké míry se mohli jednotliví autoři opírat o výsledky prvních sociologických výzkumů nebo alespoň o statistické údaje ze sčítání lidu. Rozdíl je patrný například při

srovnání příspěvku V. Rollové *Úloha dělníků v ekonomické struktuře čs. socialistické společnosti* (str. 405—435) a příspěvku J. Bluchy *Kvalifikace jako faktor diferenciace průmyslových dělníků* (str. 329—346), který uvádí některé nové — fakty podpořené — závěry. Také D. Slejška využívá v obou svých příspěvcích *Profesionální dělba práce za socialismu* (str. 302—328) a *Pracovní kolektiv ve struktuře socialistické společnosti* (str. 383—404) výsledků výzkumů, i když zdaleka ne v té rovině jako E. Horáková, A. Lázníčková a K. Režný, kteří ve statí *Socialistické družstevní rolnictvo v ČSSR* (str. 471—496) vycházejí ze sociologických výzkumů, mj. i z výzkumů Jana Taubera, publikovaných v práci *Kdo žije na vesnici*. Jejich stať doplňuje příspěvek F. Macka, *Robotníci — drobní vlastníci půdy* (str. 497—508) a článek Z. Deyla, A. Kernera *Postavení pracovníků městských služeb v ČSSR* (str. 509—525), který se zabývá postavením jedné z důležitých „středních vrstev“ naší společnosti.

Tendence užívat sociologických a sociálně filosofických pojmů v nejširším možném významu je patrna i v příspěvku Z. Valenty *Některé otázky postavení socialistické inteligence* (str. 436—470). Valenta charakterizuje inteligenci z hlediska společenské dělby práce a řadí k ní fakticky všechny duševní pracovníky. Právě o tomto referátě se rozvínila na hrazanské konferenci velmi obsáhlá diskuse, do níž zasáhli i zahraniční hosté, např. Z. Bauman, M. Janičievič, M. Rutkiewicz a další. Je škoda, že autor nevyužil některých námětů této diskuse⁶ při redakční úpravě svého příspěvku.

Kladem sborníku je, že do něho byly zařazeny i otázky týkající se jiných sociálních skupin než těch, které se vytvářejí na ekonomickém základě, které však mají ve společenském dění významnou úlohu. Z tohoto aspektu je třeba uvítat uveřejnění statí L. Hákové *Zeny v sociální struktuře naší společnosti* (str. 547—565), V. Fišerové a I. Fišery *Rodina v sociální struktuře společnosti* (str. 566—583) a D. Cahové *K významu věkových sociálních skupin a generačních vztahů v sociální struktuře společnosti* (str. 584—601). Byly to v roce 1964 prvé příspěvky k této tematice přednesené po obnově činnosti v sociologii, z čehož vyplývá i jejich charakter. Právě při srovnání např. příspěvku V. Fišerové na I. konferenci čs. sociologů s příspěvkem ve sborníku je zřetelně vidět rychlý rozvoj sociologie rodiny u nás v letech 1964—1966. V závěru sborníku jsou zařazeny statí týkající se teritoriálních skupin (článek Z. Šťastné a D. Slejšky, str. 602—620) a národnostních vztahů (J. Šindelka, str. 621—641).

Podle našeho názoru patří k nejproblematictějšími statím sborníku příspěvky zabývající se problematikou dynamiky naší společnosti. To platí zvláště o článku *Hybné síly*

⁶ Srovnej Jan Macků: *Zur Diskussion über den Begriff „Intelligenz“ auf der Konferenz in Hrazany*. SPFF, Brno, G 9, 1965.

vývoje sociální struktury (str. 152—167), v němž F. Velek v podstatě shrnuje určitá starší pojetí běžná v historickém materialismu a přehlíží soudobé teorie sociálních změn. V menší míře se vztahuje tato výtka na stati Z. Mlynáře a V. Pavlička *Politická organizace ve vztahu k vývoji sociální struktury společnosti* (str. 642—659) a R. Rohana *Strana a přeměny sociální struktury* (660—673). Ukazuje se (a projevilo se to i na konferenci ve Spindlerově Mlýně), že právě sociologie politiky je u nás poměrně málo rozvinutá a témata v ní zpracováváná byla dosud zkoumána převážně v jejich filosofických aspektech.

Jednotlivé příspěvky sborníku rovněž ukazují často značně odlišný způsob přístupu autorů, kteří se zabývají podobnou tematikou. To je zvláště patrné při srovnání přístupu Z. Strmisky v citovaném již článku *Pojetí sociální struktury v současné nemarxistické sociologii* a v přístupu K. Holého *K některým nemarxistickým koncepcím sociální struktury socialismu* (str. 228—254). Různý přístup není ovšem na škodu sborníku. Umožňuje čtenáři naopak možnost konfrontace hledisek, podněcuje k zamyšlení nad otázkami vývoje naší společnosti a nutí k jejímu systematickému výzkumu.

Není třeba pochybovat, že sborník — který byl po svém vyjití okamžitě rozebrán — by v současné době mohl být koncipován jinak a jeho některé stati by již mohly být napsány s větší znalostí teorie společnosti, a všechny pak více doloženy výsledky výzkumu naší společnosti, než tomu bylo v době konání hrazanské konference. I tak ale sborník splnil své poslání.

Jan Macků

Volný čas se stává fenoménem socialismu

Akceptujeme-li názor Z. Baumana, že každou vědu lze definovat informativně či konsultativně, pak poslední práce Blanky Filipcové (*Člověk — práce — volný čas*, Sociologická knižnice, Svoboda, Praha 1966) svou inventarizací otázek a problémů volného času patří k nejvýznamnějším současným příspěvkům, které informativním způsobem vymezují předmět a program sociologie volného času.

Ve čtyřech samostatných kapitolách je tu analyzován společensko-ekonomický význam této doby, předložena charakteristika základních koncepcí světové sociologie volného času, a to vždy ve spojení s kritickou interpretací předních autorů — ať už jsou reprezentanty světa socialismu nebo kapitalismu. Problémy volného času jako aktivního komponentu rozporné práce jsou obsahem kapitoly třetí a pohled do aktuálních otázek struktury dne a volného času v ČSSR přináší čtvrtá — poslední část práce.

Knižka ve svém účelném členění je díky živému jazyku a díky tomu, že se autorka soustředila na několik základních problémů, přehlednou prací, jež dává možnost otevřít další pohledy do perspektiv rozvoje u nás

sice mladé, ale životní vitalitou nadané disciplíny.

Protože ani socialistická společnost není ušetřena některých „nektarů civilizace“, klade si sociologie volného času náročný úkol: analyzovat sociálně politické aspekty, které konec konců mohou rozhodnout, zda se z volného času stane „břímě se záhadným postavením“ (Paul Legrand), nebo zda vývoj lidstva povede ke společnosti, ve které „bude měřítkem bohatství již nikoliv doba práce, nýbrž doba volna“ (Karel Marx).

Před lidstvem se otevírá stále objemnější kniha mnohostranných způsobů využívání volného času. Poskytuje alternativy nadějně i znepokojivě.

Cím bude pro člověka socialismu prostor, do kterého je vloženo největší bohatství lidí? Stane se volný, svobodný čas nástrojem humanizace, již lidé do služeb společenského rozvoje dávají cosi víc, než je dáno pracovní dobou? Stane se nástrojem nové rovnováhy mezi člověkem a přírodou, aby pomohl oslabit tlak automatizované produkce s atmosférou úspěchaných algoritmů? Stane se nástrojem kompenzace za přeorganizovanou společnost a často odosobněné vztahy? Stane se dobou, která v socialistické společnosti bude nejen prostou reprodukcí pracovní síly, prostým oddychem, odpočinkem člověka, ale i prostorem tvůrčího rozvoje individua, časem rozvoje sebe sama a proto i základním sloupem společenské produkce a bohatství?

Nebo se toto potenciální bohatství společnosti stane nástrojem vedoucím k propastné, šedé, nudné pustotě a prázdnotě, nástrojem dehumanizace člověka, který ve společnosti nekonečně manipulovaného, řízeného, usměvavě lhostejného a v citech automatizovaného individua se promění ve vzdělaného robota debilně supermoderního ražení?

B. Filipcová odmítá dogmaticky zjednodušené a naivní představy o tom, že socialismus automaticky a hladce vyřeší všechny problémy a potíže. Vždyť ani ve vztahu k problematice volného času se možnosti socialismu nerealizují bezprostředně, automaticky a přímo. A mohou být situace, že se nerealizují ani snadno.

Vstupní kapitola je přínosem zvláště ve vymezení pojmu „volný čas“. Definice volného času se nejen v naší, ale i ve světové literatuře liší u jednotlivých autorů natolik, že tato skutečnost např. často znemožňuje komparaci.

Filipcová vymezuje volný čas především negativně — a to tak, že z této doby vyřazuje ty činnosti, které sem nepatří. To dává možnost rozlišení mimopracovní doby a volného času a pojmového porovnání s tím, čemu se např. v ruštině říká „svobodnoje vrejma“ a v angličtině „disposable time.“

Volný čas je samozřejmě možno vymezit různými způsobem — např. pozitivním nebo negativním způsobem, nebo kombinací obou, pozitivního i negativního způsobu.

Ve všech případech nám však schází empirický materiál, který by umožnil porovnat přednosti a slabiny jednotlivých přístupů;

asi proto považuje autorka za nejschůdnější cestu kombinací pohledů na volný čas v několika rovinách. Má k tomu důležitý předpoklad, kterého využívá nejen v této kapitole. Je jím znalost zahraniční literatury, z ní pak zvláště prací J. Dumazediera.

Své možnosti vydatně uplatňuje v kapitole druhé, která zřejmě představuje nejcennější část knihy. Při této příležitosti si povšimneme přístupu Filipcové k pleádě zahraničních, především západních autorů, které bohatě cituje. *Její přístup je pokusem, a dodejme že pokusem úspěšným, objevovat užitečné a integrovat pozitivní myšlenky, které přinášejí nemarxističtí, různé jednostranně orientovaní autoři. Nejde o eklektické přijímání, ale o určitou interpretaci z pozic obecné marxistické teorie, o pozitivní úsilí vyrovnat se s tím, co v oblasti sociologie volného času přináší teoretický svět předních kapitalistických zemí. A protože nepromyšlená argumentace nebo jakkoli silná slova, která nemají náplň argumentů, mají jen malou naději na úspěch, demonstruje tu autorka pozici plodného dialogu, který snad jen v případě Dumazediera vyžadoval konkrétnější postoj a přesnější označení toho, v čem jsou „některá diskusní a otevřená hlediska“.*

Nemá-li naše společnost prodělat všechny nemoci, kterými trpí tak zvané industriální společnosti na Západě, budeme muset i nadále pokud možno velmi konkrétně a přesně analyzovat, kde a v čem — ve vztahu k předním kapitalistickým zemím — jsou ve sféře volného času konvergentní a divergentní místa.

Protikladnosti sféry práce a volného času je věnována třetí, nejrozsáhlejší kapitola práce. Filipcová tu odkrývá síť propojených vazeb mezi společností a volným časem, který je pro ni faktorem aktivního sebeuskutečňování člověka. „...není trpným výsledkem...“, představuje determinovaný, aktivní komponent, zpětně působí i na ostatní sféry života jednotlivce i celé společnosti“ (s. 56).

Upozorňuje na proces progresivního problematického až negativního působení, jež do sféry volného času vnáší masové komunikační prostředky. Za meritorní faktor však považuje vztah práce a volného času. Práce má i v socialismu rozpornou povahu, a tak pro oblast problémů, které Marx ve svých *Ekonomicko-filozofických rukopisech* zahrnul pod pojem „odcizení“, jsme vlastně teprve otevřeli možnosti jejich překonání. A je proto na místě otázka, zda náš člověk nalezl v rostoucí sféře volného času prostor pro rozvíjení a uskutečňování své skutečné lidské podstaty.

Filipcová tu předkládá náměty, které v procesu změn sociální struktury naší společnosti (zvláště ve vztahu k jejímu horizontálnímu členění), s další technizací našeho života a s rozšiřováním prostoru volného času se pro sociologii stanou stěžejními otázkami. A proto ti, kdo chtějí v budoucnu obohatit „inventární seznam“ sociologie volného času, se budou muset k těmto otázkám vracet.

Poslední kapitola je věnována problémům volného času v CSSR. Sekundární analýza některých dostupných empirických materiálů umožnila vyslovit mnohé zajímavé postřehy, jakými jsou např.: rozložení činnosti ve volném čase ve vztahu ke kvalifikaci a vzdělání; osídlost zjednodušujících představ o zrovnoprávnění ženy, která za svou emancipaci „platí volným časem“; problémy skladby volného času v životě moderní rodiny, atd. I zde autorka prokazuje především schopnost dešifrovat labyrint pojmového aparátu a položit základy pro kategoriální systém své disciplíny.

V praxi, zvláště u pracovníků v oblasti kultury a osvěty, bývá škála činnosti projevujících se ve volném čase dělena na „aktivní“ a „pasivní“. Tak jsou označovány jednou ty, po druhé ony činnosti, a jsou zpravidla přijímány jako vyhraněné a vzájemně se vylučující protivy. Filipcová dokazuje neoprávněnost tohoto přístupu. Tak jako čtenář, posluchač, divák není jen absolutní, pasivní konzument (i v konzumu je určitá aktivita), tak ani tvorba sama není jen čirá aktivita (i ta předpokládá konzum nejruznějších hodnot).

Metafyzicky chápáná protikladnost (aktivní — pasivní) přináší zvláště pro oblast sociologických průzkumů, kde je nezbytné projevované činnosti ve volném čase kategorizovat, mnohé simplifikace. „Rozhodně nelze chápat kategorie aktivní — pasivní jako navzájem se vylučující a činit z nich základní kritéria pro charakteristiku činností ve volném čase. Žádná lidská činnost není buď aktivní nebo pasivní, ale může být a je provozována člověkem s různou, menší či větší dávkou aktivity či pasivity. Proporce mohou být různé.“ (s. 137). To jsou pohledy cenné zvláště pro ty, kdo se zamýšlejí nad projekty příštích výzkumů volného času.

Všestranný rozvoj člověka naší společnosti lze posuzovat nejen v rovině společenských přeměn, ale i v rovině vztahu individua a volného času.

B. Filipcová je představitelkou postoje, který se dožaduje neformální, neoddelitelné jednoty individuálních a společenských stránek činnosti člověka ve volném čase, protože člověk je „v každém svém počínu jednak individuální bytostí, jednak součástí společenského organismu.“ Tento přístup považují pro další rozvoj sociologie volného času za nejdůležitější.

Karel Rychtařík

Kazimierz Żygulski: Drogi rozwoju kultury masowej

Varšava, 1966, str. 241.

Termín masová kultura se rychle rozšířil, stal se módním pojmem sociologické a publicistické literatury. Zpočátku se tímto termínem označovaly pejorativně negativní a nežádoucí jevy v kultuře. Masová kultura byla líčena jako hrozba civilizace, jako molocho požírající „vyšší výtvoř ducha“, jako zloba času, nemoc průmyslové společnosti.

V polemických sporech a diskusích mezi obhájci a kritiky masové kultury se vytvořily dvě odlišné koncepce.

a) Jedna považuje masovou kulturu za nový a nevyhnutelný jev technické civilizace, za jev potřebný a žádoucí.

b) Druhá setrvává na negativním hodnocení a ztotožňuje masovou kulturu nadále s průměrnými nebo podprůměrnými hodnotami.

Masová kultura vzniká jako produkt rozvinuté průmyslové společnosti, je jedním z jejích důležitých aspektů. Vytváří charakteristické, v minulosti neznámé organizační formy, spojené především s oblastí produkce a rozmnožování kulturních statků. Masová kultura se realizuje průmyslovým způsobem, z hlediska konzumce předpokládá nejen početnost obyvatelstva na určitém území, ale reálného odběratele disponujícího kupní silou a ochotného obětovat tyto prostředky na zakoupení poskytovaných hodnot.

Tyto okolnosti spojené s konzumpcí kulturních statků autor všestranně dokládá a vysvětluje. Stav zámožnosti sociální skupiny nebo celé společnosti determinuje zásadním způsobem řadu základních faktů v odběru kulturních hodnot. Rozvoj televize je možný teprve tehdy, když cena přijímacího aparátu je přístupná nejširším vrstvám. Vysoká cena barevné televize technicky zcela hotové dosud vytváří objektivní překážky pro její masové rozšíření. Zkušenosti z kapitalistických zemí (kde rozpětí příjmů je mnohem větší než u nás) výrazně ukazují, že obyvatelstvo s nízkými příjmy se neobvykle málo nebo vůbec nepodílí na masové kultuře. Pro tyto lidi se získání televizoru, předplacení novin, zakoupení lístků do divadla atd. stává materiálním problémem. Početnost těchto ekonomicky nejslabších rodin — dokonce i v nejbohatších zemích Západu — není tak malá, jak se některým jeví. (V Americe počet těchto lidí dosahuje až 11 %). Nejbohatší skupiny, tvořící asi 1 % obyvatelstva, touží po individualizované a drahé zábavě — nepodílejí se proto v takové míře na masové kultuře. Ekonomickou základnou masové kultury v západních zemích jsou lidé se středními výdělky. Vlastnictví přijímacích přístrojů, zejména televizorů, odebrání populárních časopisů se stává základním elementem životního stylu středních vrstev. Toto vlastnictví je legitimací příslušnosti jedince do určité sociální vrstvy, je nutností vyvolanou nátlakem okolí. Ve Velké Británii bylo vícekrát zjištěno, že obyvatelé čtvrtí, které seskupovaly středně zámožné vrstvy, stavěly televizní antény na střechách a televizní přijímač ještě nevlastnili. Když byli dotázáni, odpověděli: „Nepřejeme si, aby se o nás řeklo, že nemáme televizor, když ho kolem nás má každý.“

Jak souvisí zaměstnání člověka s jeho účastí na masové kultuře? Tato otázka vede ve známé míře k otázce úrovně vzdělání a v druhém případě ke kvantitě volného času, kterým člověk disponuje. Příklady ná-

vštěvnosti kina mají ilustrovat tuto souvislost. Ze všech zaměstnaneckých kategorií nejčastěji navštěvují kino úředníci a duševní pracovníci středních kategorií, zaměstnanci v zemědělství chodí do kina nejméně. (Asi polovina zemědělců kino vůbec nenavštěvuje.) Složitější je kategorie fyzicky pracujících — zde je velký rozdíl mezi kvalifikovanými a nekvalifikovanými. Mezi nimi je větší rozdíl než mezi pracovníky duševní a fyzické práce. Řada pozorování svědčí o tom, že lidé patřící k zaměstnáním spojeným s velikou odpovědností, řízením, tzv. „nenormovaným pracovním dnem“, jsou zvláště zaprázdňováni — obvykle rovněž společenskými povinnostmi, což značně ohraničuje jejich možnosti i chuť k účasti na masové kultuře.

Autor analyzuje také strukturu auditoria masové kultury. Odmítá názor, že konzument vystupuje samostatně, individuálně, a že teprve suma těchto jednotek vytváří konkrétní auditorium. Takové atomistické pojetí auditoria neodpovídá skutečnosti. — Auditorium tvoří ne jednotlivý člověk, ale skupina, ve které existují určité svazky, dělba rolí. V auditoriích masové kultury všeho typu rozhodně převládá skupina nad jednotlivým člověkem. V rodinných skupinách, ve skupinách přátelských a sousedských chodí většina lidí do kina, poslouchá hudbu, dívá se na televizi. Skupiny se zajímají o literaturu, sport nebo filmové hvězdy. V takovýchto skupinách obyčejně existuje někdo, kdo vykonává roli iniciátora, fakticky řídí výběr, má vliv na vytváření úsudku, formuje mínění o obsahu společně viděných, slyšených nebo čtených kulturních hodnot. Kulturní kontakty lidí, jejichž kanály sloužily v minulosti rovněž předávání informací, mají veliký vliv na vznik auditoria.

Auditorium má tedy v masové kultuře veliké poslání. Autor proto odmítá takové definice masové kultury, které nerespektují skupinový život s ní spojený a koncentrují se jenom na obsahový souhrn kulturních statků předávaných sdělovacími prostředky. K takovým definicím patří definice Friedmannova. Friedmann definuje masovou kulturu jako celek kulturních hodnot, daných k dispozici veřejnosti prostřednictvím masových sdělovacích prostředků v rámci technické civilizace. Definice podle autora musí respektovat rovněž lidský svět, s nímž jsou kulturní hodnoty spojeny.

Velmi důležitá je také problematika obsahu masové kultury. Denní zkušenost nás přesvědčuje, že si z veliké produkce jen malá část kulturních statků zachovává trvalou uměleckou hodnotu. Větší část těchto statků má krátkodobý život. Na otázku, zda přemysl může vytvářet jenom umělecké hodnoty tak krátkodobé životnosti, dává autor negativní odpověď. I útvary vyráběné sériově mohou mít trvalou uměleckou hodnotu. Sériovost nemusí být v základním rozporu s uměleckou hodnotou. Aby nedošlo k schematizaci a nadměrné standardizaci, je zapotřebí zkoušet nové vzory, aby na jejich základě byly vyráběny nové série.

Sériovost obsahu je charakteristickou vlastností masové kultury, ona umožňuje masový odběr, napomáhá vytváření návyků, dovoluje snadnější výběr a zájmovou orientaci.

Masová kultura nese s sebou velmi vážné změny v samotném formálním charakteru obsahu — stává se neustále vizuálnější. Masová kultura ve srovnání s tradiční kulturou zvětšuje vizuální formy exprese. Někdy se tento nový jev označuje jako „kultura obrazů“. Nevede snad tento nový moment v masové kultuře k zmenšení role psaného slova a ke krizi knihy? Nelze pochybovat, že psané slovo tvoří základ naší současné kultury — především v jeho nejdomakalejší vědecké, intelektuální a umělecké formě. Váha a význam jiných způsobů objektivizace a výrazů — plastiky, hudby, dokonce architektury — jsou ve srovnání s významem psaného slova druhořadé. Účastníci auditorií, ve kterých převažují elementy vizuální, postupně přicházejí k přesvědčení, že účast na kultuře se zakládá na shlédnutí a soudí, že pro porozumění novým obsahům stačí krátký pohled. Tím se ztrácí schopnost kontemplace, koncentrace, uvažování. Když pohled na film nebo na televizi není spojen s vlastní úvahou, vzniká primitivní, infantilní vztah k světu. Na Západě nedávno vzniklý termín „vidiotismus“ má označovat následky nadměrné konzumpce smyslových a vizuálních jevů, zejména při pozorování televizních programů.

Aby masová kultura mohla plnit svou funkci, musí respektovat intelektuální a kulturní návyky konzumentů. Každá kultura, která se chtěla nebo chce přiblížit k masům, musí navazovat na skutečnou úroveň jejich vzdělání a zkušeností. Je otázkou, zda by se mohlo například rozšířit křesťanství, kdyby operovalo výlučně teologicko-filosofickými traktáty a vynikajícími díly sakrálního malířství. Týdeník, který by sice měl vysoký umělecký a světónázorový obsah, ale byl by zbaven této schopnosti komunikace, by se stal podle mnoha teoretiků časopisem jen pro malý počet a nikoli pro milión čtenářů.

Podle západních teoretiků se čtenáři novin zajímají nejvíce o povídky a články, které uspokojují tři dominující elementy jejich primitivních emocí:

- a) Sebezáchova (strach). Sem patří povídky a články o vraždách, sebevraždách, kriminální příběhy, záchrany a výpravy.
- b) Láska a rozmnožování. Tento element je uspokojován v povídkách o milostných skandálech, v povídkách o žárlivosti, milostných dobrodružstvích atd.
- c) Ambice. Povídky o úspěších lidech a články povzbuzující soutěživost.

Masový konzument oceňuje obsah díla v morálních kategoriích; zločin musí být podle jeho přesvědčení potrestán; happyend — zesměšňovaný kritiky — má pro masového diváka zcela jiný význam než pro lidi, kteří si v důsledku svého intelektu za-

chovávají odstup vůči akci a chápou ji jako hru.

Jaké jsou perspektivy rozvoje masové kultury v masové společnosti? Socialistický model masové kultury musí dosahovat tematické pestrosti, musí se rozvíjet v těsném svazku s volným časem a uspokojováním potřeb vzdělání, zábavy a odpočinku. Výzkumy i zde dokazují, že opomíjení zájmů lidí ztěžuje kontakt s konzumentem. Obsah a hodnoty předkládané institucemi masové kultury mohou mít skutečný úspěch v sociálním působení jediné tehdy, když je akceptují početní lokální tvůrci veřejného mínění, kteří obvykle působí v malých, neformálních skupinách. Není nevyhnutelným osudem každé industriální společnosti, že se masová kultura stane kulturou nových středních vrstev s převládajícími maloměstskými vzory. Masová kultura může být organizována jinými sociálními silami a může mít jiné konzumenty než jsou příslušníci středních vrstev. Americký příklad není osudovostí. Socialistická společnost si vytváří vlastní model masové kultury.

Martin Marušiak

Pozoruhodný polský příspěvek k sociologii filmu

O významu a dosahu studia masové kultury a masové komunikace vůbec a filmu jako sociálního jevu zvlášť, stejně jako o institucionálních předpokladech tohoto výzkumu v Polsku informoval Sociologický časopis již několikrát.

Čtvrté číslo (60) polského časopisu *Kwartalnik filmowy* z roku 1965, orgánu Uměleckého ústavu (Instytut sztuki) Polské akademie věd, jehož hlavním redaktorem je známý filmový teoretik a publicista J. Toepflitz, přináší několik zásadních statí o sociologii filmu. Tyto statí je možno právem považovat za jakousi bilanci stavu této oblasti sociologického bádání, v níž Polská lidová republika zaujímá velmocenské postavení. Ze jde o formu bilance na úseku sociologie filmu, až dosud nejvýznamnějším terénu v široké a složité problematice masové kultury, bilance, s níž polští badatelé předstupují před vlastní i mezinárodní veřejnost, podtrhuje i skutečnost, že čtvrté číslo časopisu je číslo poslední, že příspěvkem k sociologii filmu *Kwartalnik filmowy* zakončuje svou patnáctiletou existenci. Problémy filmové tvorby a kultury jsou od počátku roku 1966 řešeny v novém měsíčníku Kino.

Úkolem této informace je upozornit na hlavní myšlenky obsahu uvedeného čísla časopisu *Kwartalnik filmowy* a uvést výběr ze světové bibliografie sociologie filmu, o kterou se jednotlivé články opírají.

Autorem úvodní statí nazvané *Sociologický výzkum v oblasti filmového vnímání* je známý sociolog K. Żygulski, který svou kompetenci na tomto poli již dokázal několika pozoruhodnými a podnětnými pracemi, založenými většinou na výzkumech vli-

vu filmu v různých sociálních prostředích a v různých krajích. Zygmundski v první části své stati podává přehled soudobé sociologie filmu ve světovém a polském měřítku po stránce obsahové i metodické a poukazuje na dosud nevyřešenou problematiku. Právem zdůrazňuje, že zatímco na jedné straně roste úloha filmu jako umění, jemuž věnují stále větší pozornost historikové a kritické kultury, zabývající se až dosud „tradičním“ uměním, neklesá na druhé straně význam filmu jako prostředku zábavy a rekreace — skutečnost, která přitahuje stále větší zájem sociologů, pedagogů a psychologů. Nejvýznamnější světové práce v této oblasti jakožto dílčím úseku dnes tolik preferované masové kultury vycházejí při rozboru sociální funkce filmu a kina z filosofie a z filosofie kultury (Cohen-Séat, Morin, Manvell, Kracauer, Handel aj.). Nejčastěji aplikovaná metoda spočívá v analýze reakcí („vlivu“) ve více méně přesně vymezených skupinách publika. Podle názoru Zygmundského tu nebývá dosti jasně respektováno hledisko přesnější diferenciaci tohoto publika, skutečnost, že pod vlivem různých činitelů složení filmového obecnstva podléhá velmi rychlým změnám. Polské výzkumy nepotvrzují výsledky západního badání o izolaci a pasivitě filmového diváka vzhledem k obsahu filmu. Naopak, polský divák zaujímá k filmu celkem aktivní postoj, postoj, který je nejčastěji podmíněn příslušností k dané sociální skupině.

Závěry K. Zygmundského konkretizuje J. Falewicz ve stati *Výzkum filmového vkusu městského obyvatele v Polsku*. Jeho výzkum byl proveden roku 1961 analýzou vzorku 1832 dospělých osob, vybraného podle pohlaví, věku, zaměstnání a bydliště. Výsledky výzkumu se týkají několika závažných skutečností. Úspěch filmu, projevující se nejvíce v jeho návštěvnosti, podmiňuje celá řada faktorů, mezi nimiž rozhodně nelze podceňovat vhodnou formu distribuce, publikační kampaně a dobu exploatace filmu. Výzkum vkusu městského obyvatele v Polsku opravuje celostátní statistický průměr pokud jde o „divácký“ a „umělecký“ film. Všeobecně se úsudky respondentů shodují se soudy filmových kritiků a vysoké procento mezi oblíbenými díly tvoří filmy vynikajících tvůrců jako Alain Resnais, Ingmar Bergman, Grigorij Čuchraj aj. I když divácký vkus se vždy neshoduje s názory publika o hodnotách filmu a rekreativní funkce filmu převažuje nad působením jeho uměleckých hodnot, nelze přesto problém hodnot estetických i jiných nikterak podceňovat. Jestliže publikum miluje veselohry, požaduje zároveň, aby mu měly co říci.

J. Falewicz dochází právem k závěru, že by výsledky sociologického výzkumu vkusu filmového publika měli respektovat činitelé řídící distribuci filmů a kulturní politiku země vůbec.

Významným tématem se zabývají i A. Kumor a D. Palczewska ve stati *Některé aspekty sociální funkce umění v době mechanické reprodukce*. Autoři vycházejí z hy-

potézy, že technický charakter naší civilizace zanechává zřetelné stopy jak na umělecké tvorbě, tak na vnímání uměleckých zážitků, a kriticky hodnotí práci německého teoretika W. Benjaminu na toto téma. Jestliže W. Benjamin tvrdí, že šíření mechanické reprodukce rozptýlilo specifické klima, jímž se vždy vyznačovalo právě umělecké dílo, totiž jeho specifičnost jako jedinečného a „posvátného“ objektu, a přispělo k odstranění „kultu umění“, ukazují polští autoři na příkladu hraného filmu, „technického“ umění par excellence, že tu došlo jen ke kvalitativní změně aspektů. Jedinečnost kinematografického výtvoru se totiž vůbec nevztahuje k charakteru jeho technického materiálu (filmového pásu), nýbrž k vědomému výběru a k interpretaci, na jejímž základě filmový umělec podává jedinečný a originální obraz reality. Kult umění také nezmizel, neboť tato funkce vůbec nezávisí na dané umělecké formě, nýbrž na schopnosti určitého díla vytvářet mýty. A „technická“ umění jsou právě „mýtotovorná“ v neobyčejném rozsahu a intenzitě.

Zjednodušující teze Benjaminovy neobstojí před skutečností ještě z hlediska dvou aspektů. Jestliže je třeba si na jedné straně uvědomit, že proces „deskralizace“ umění předcházela vzniku reprodukčních technik, že vznikl už v lůně „tradičních“ umění a „technická“ umění tento proces jen intenzifikovala, jsou tu na druhé straně průvodní jevy druhého procesu, který „technická“ umění pasuje do „posvátného“ stavu tradičních uměleckých odvětví a oborů: filmové a televizní festivaly, fotografické výstavy atd.

I. Nowak-Zaorska věnuje svůj článek *První polské myšlenky o potřebě sociologického výzkumu filmů* průkopníku tohoto odvětví sociologie v Polsku J. S. Bystroňovi, který už ve své studii *Sociologia kina* roku 1919 signalizoval význam filmu pro utváření moderní společnosti. Bystroň vyslovil už před nástupem zvukového filmu a v době, kdy se film teprve stával masovým sdělovacím prostředkem, myšlenku, že poskytuje hotové modely pro vyjádření nejsložitějších citů a postojů člověka a ovlivňuje způsob myšlení a chování lidí. Studium filmu jako sociálního jevu dovolí racionálním způsobem orientovat vývoj kinematografie.

Pozoruhodné sociologické aspekty přináší i příspěvek Z. Gawraka *Nový hraný film a jeho společensko-historická geneze*. Hlavním rysem současného hraného filmu je jeho vývoj k autenticitě, jejímž projevem jsou jednak stále výraznější dokumentární prvky, jednak sama polodokumentární díla napodobující realitu. Hlavními znaky této autenticity je současnost syžetu, která nemá daleko k reportáži, a způsob reprodukce reality. Z. Gawrak tento způsob definuje jako „intenzivní autenticitu obrazu“, projevující se zhuštěnými, mikromorfními, často náznakovými a mnohovýznamovými strukturami.

Teoretická kritéria uměleckých hodnot a sociální funkce nového filmu nebyla dosud stanovena. Autor stati rozeznává tři činitele společensko-historické dimenze, které podporují vývoj nového hraného filmu: 1. Obecné tendence soudobé civilizace, 2. rozvoj moderní teorie kultury a výchovy, 3. specifické důsledky dvojí orientace filmové techniky (rozšiřování stereotypů vyžaduje jako protiváhu obrazy zvláště konkrétní).

Divák nového hraného filmu se musí v určitém smyslu stát jeho spolutvůrcem, musí být tvůrcem filmu provokován k jeho domýšlení a dotváření ve vlastním nitru, aby tak film poznal ve všech jeho aspektech, kognitivních, estetických i morálních.

Nový film znamená velikou novou šanci, ale zároveň s ní i nebezpečí pro filmové umění. Šanci nového realismu provází nebezpečí naturalismu, v šanci romantismu se skrývá ohrožení ze strany neutralismu, morálního konformismu, jehož se nevyvaroval mnohý moderní film, novátorský svou formou.

Výběr z bibliografie

- Benjamin W.: *The Work of Art in the Epoch of Mechanical Reproduction*, Zeitschrift für Sozialforschung, 1936, Nr. 1.
- Bettecken W.: *Film und Religion*, München 1963.
- Blumer H.: *Movies and Conduct*, New York 1933.
- Bystron J. St.: *Sociologija kina*, Ekran 1919, č. 11.
- Cameron A. C.: *The Film in National Life*, London 1932.
- Castello C. G.: *Il Divismo*, Mitologia del Cinema, Torino 1957.
- Cazeneuve J.: *Sociologie de la Radio-Télévision*, Paris 1963.
- Cohen-Séat G.: *Essais sur les principes d'une philosophie du cinéma*, Paris 1958.
- Cohen-Séat G.: *Problèmes actuels du cinéma et de l'information visuelle*, Paris 1961.
- Dumazedier J.: *Loisir cinématographique et culture populaire*, Diogene 1960, č. 31.
- Facts and Figures about Viewing and Listening, B. B. C., London 1961.
- Fearing F.: *Influence of the Movies on Attitudes and Behavior*, Annals of the American Academy of Political and Social Sciences, 1947.
- Francastel P.: *Art et technique au XIXe et XXe siècles*, Paris 1956.
- Epstein J.: *La poesie d'aujourd'hui, un nouvel état d'intelligence*, Paris 1921.
- Epstein J.: *Esprit de cinéma*, Genève-Paris 1955.
- Handel L. A.: *Hollywood Looks at its Audience*, Urbana 1950.
- Charters W. W.: *Motion Pictures and Youth*, London 1933.
- Inglis R. A.: *Freedom of the Movies*, Chicago 1947.
- Jessup B.: *What is Great Art? The Brit. Journal of Aesthetics*, 1962.
- Klapper J. T.: *The Effects of Mass Media*, New York 1949.
- Kracauer S.: *National Types as Hollywood Presents Them*, Public Opinion Quarterly, 1949, Vol. 13.
- Kracauer S.: *Theory of Film*, New York 1960.
- Laura E. G.: *La censura cinematografica*, Roma 1961.
- Lazarsfeld P.: *Audience Research in Movie Field*, Annals of the American Academy of Political and Social Sciences, 1947, Vol. 254.
- Mayer J. P.: *Sociology of Film*, London 1946.
- Mayer J. P.: *British Cinemas and Their Audiences*, London 1949.
- Metzger Ch. P.: *Pressure Groups and the Motion Picture Industry*, Annals of the American Academy of Political and Social Sciences, 1947, Vol. 254.
- Meynaud J.: *Les groupes de pression internationaux*, Lausanne 1961.
- Morin E.: *Les Stars*, Paris 1957.
- Morin E.: *Le problème des effets dangereux du cinéma*, Revue internationale de Filmologie, 1953, č. 12-15.

- Morin E.: *Le Cinéma ou l'homme imaginaire*, Paris 1956.
- Morin E.: *L'Esprit du temps*, Paris 1962.
- Noble P.: *The Negro in Films*, London 1949.
- Powdermaker H.: *Hollywood, the Dream Factory*, Boston 1950.
- Rosenthal S. P.: *Changes of Socio-economic Attitudes under Radical Motion-Picture Propaganda*, Archives of Psychology, 1934, č. 166.
- Rosten L. C.: *Hollywood, The Movie Colony*, New York 1941.
- Schlosberg L.: *Les censures cinématographiques*, Paris 1955.
- Siciński A.: *Kontakty osobiste a proces masowego komunikowania*, Studia Sociologiczne, 1962, č. 2.
- Toeplitz J.: *Film i telewizja w USA*, Warszawa 1963.
- Quigley M.: *Public Opinion and the Motion Picture*, Public Opinion Quarterly, 1937, Vol. 1.
- Wölker H.: *Das Problem der Filmwirkung*, Bonn 1955.
- Zyguiski K.: *Film w środowisku robotniczym*, Warszawa 1962, Studia nad filmem, Wrocław 1964.
- Bedřich Baumann

Sociologie města a bydlení

se nazývá zpravodaj, který zpracovává a vydává od r. 1965 Kabinet sociologie Výzkumného ústavu výstavby a architektury v Praze (vedoucí dr. Jiří Musil CSc, odborný redaktor dr. Hana Poláčková). Uvedený ústav byl Kolegiem filosofie a sociologie ČSAV pověřen koordinací výzkumu v oblasti sociologie města a bydlení; vytvořil proto malou publikační platformu k vzájemné výměně názorů a informací jako jeden z prostředků k plnění své koordinační funkce neformálním způsobem.

Od roku 1965 vychází každoročně deset čísel. Program a úkoly, které si časopis v úvodu k prvnímu číslu vytýčil, plnil zatím stoprocentně:

— Zprávy o činnosti sekce sociologie města Československé sociologické společnosti při ČSAV, informace o výzkumu města a bydlení a o průzkumech u nás (zejména pracích samotného Výzkumného ústavu výstavby a architektury — VÚVA), překlady a výtahy ze zahraniční literatury, bibliografie k různým otázkám sociologie města a bydlení. Převaha zahraniční literatury v obsahu jednotlivých čísel, dosud vyšlých, se vysvětluje tím, že i toto odvětví sociologie bylo u nás v posledních letech rozvíjeno v omezené míře. Pro lepší představu vyjímáme a uvádíme:

- Čís. 1/1965 — Chombart de Lauve: *Sociologie bydlení*
- Čís. 2/1965 — B. Malisz, Z. Pióro: *Co očekává urbanismus od sociologie?*
H. W. Riecken, G. C. Homans: *Sociální struktura a prostředí*
- Čís. 5/1965 — Anna Chramiecová: *Metody zkoumání struktury zaměstnanosti městského obyvatelstva pro potřeby územního plánování*
- Čís. 6/1965 — Wanda Litterer-Marwege: *Statistika obyvatelstva a hodnocení potřeby bytů*
- Čís. 7/1965 — R. Wentholt: *Problémy bydlení a územního plánování měst ve vztahu k rodině*

Cís. 8/1965 — S. Boef — van der Meulen: *Zkušenosti z bydlení ve výškových budovách*
Karl Wilhelm Schmitt: *Bydlení starých lidí*
David Embling — James Marlow: *Požadavky spotřebitelů a jejich vliv na průmyslovou výstavbu*

Cís. 1/1966 — Krzysztof Przecławski: *Přehled problematiky a oblastí výzkumu z oboru sociologie města v Polsku*
Irena Labudzka: *Problémy spolupráce psychiatrie a sociologie města*

Cís. 2/1966 — Luis Wirth: *Urbanismus jako způsob života*
G. E. Cherry: *Sociální plánování měst*

O původních pracích VÚVA, které většinou vycházejí v samostatných svazcích v ústavní edici, je zde informováno v instrukтивních výtazích. Těm však pro jejich závažnost budeme věnovat v anotacích a případných recenzích našeho časopisu zvláštní místo (viz dále).

Stručně shrnuto, kdo chce u nás získat dobrý, dostatečně široký přehled a informace o sociologických problémech města a bydlení, nalezne je v uvedeném zpravodaji. Škoda jen, že grafická a vůbec ediční forma — pravděpodobně pro omezené možnosti a prostředky v tomto ohledu — je až příliš prostá. Stejně i skutečnost, že VÚVA poskytuje odborným zájemcům a institucím zpravodaj bezplatně, je spíše v rozporu než v souladu s kvalitou jeho obsahu.

*

Libuše Macková: *Průzkum požadavků na řešení obytných domů na vesnici*
Edice VÚVA Praha 1965, 165 str., 136 tab., čet. lit., cyklostyl.

Práce obsahuje výsledky průzkumu, jehož hlavním účelem bylo osvětlit otázku, jaký druh domu by vyhovoval novodobému způsobu venkovského života.

Do dotazníkové ankety bylo poято 500 domácností reprezentativně rozložených do dvou zemědělských, jedné smíšené a jedné průmyslové oblasti, a to jak pokud jde o různé velké obce, tak i pokud jde o různé bytové objekty.

Hlavní závěry z průzkumu mezi jiným ukazují, že naprostá většina domácností si přeje bydlet v rodinném domku, přednost se dává větší kuchyni s možností stolování celé rodiny, a poté pracovní kuchyni s malou jídelnou; 75 % domácností pěstuje hospodářská zvířata a téměř 65 % by si je přálo pěstovat i v budoucnosti; zeleninu pro svou potřebu pěstuje zcela neb zčásti téměř 75 % domácností, třetina dotazovaných domácností by si přála bydlet ve větší obci (celkem bez ohledu na to, zda dosud bydlí v malé neb velké obci a zda jde v obci s tradiční zástavbou o mladší neb starší obyvatele).

Libuše Macková — Jiří Musil: *Průzkum požadavků na řešení výškových obytných domů*

1964 Praha, Výzkumný ústav výstavby a architektury — 235 str., publikace vydaná v rotaprintové edici.

Publikace vydaná v rotaprintové edici na-depsaného ústavu přináší výsledky průzkumu, provedeného dotazníkovou metodou. — Práce je součástí série výzkumných úkolů zkoumajících bydlení v různých druzích obytných domů, přičemž hledisko sociologické je jedním ze základních aspektů. Cílem akce bylo zjistit ty vlastnosti výškových domů, které mají podstatný význam při organizaci života obyvatel v domě. Za nejdůležitější problém považují autoři otázku života dětí ve výškových domech, možnosti dozoru nad nimi, jejich bezpečnost doma i venku. Další hlavní problémy jsou: skladba bytů, technické zařízení a vybavení domu (výtahy, shozy na odpadky), vliv výšky na život dospělých (strach z výšky), balkony a lodžie, oblíbenost jednotlivých podlaží.

Z obsáhlých celkových závěrů vyjímáme: Kapacita výtahů je většinou poddimenzována; výtahy jsou do provozu uváděny se značným zpožděním a vykazují vysokou poruchovost; shozy odpadků většinou neexistují; domovní vybavení je přibližně stejného rozsahu jako v těžké zástavbě a proto pro vyšší počet domácností nedostatečné; převážná většina výškových domů stojí u dopravních tepen; téměř polovina výškových domů nemá žádné vybavení v okolí (dětské hřiště atd.). Většina rodičů by si přála, aby v blízkosti domu bylo dětské hřiště se stálým dozorem. Častěji se tento názor objevuje u rodičů, kteří bydlí v 8. a vyšším podlaží. Výšková poloha bytu nesporně mění organizaci života rodin s dětmi. Rodiny ve vyšších podlažích jsou více vázány na byt než rodiny bydlící v nižších podlažích. Nejžádanějšími a nejoblíbenějšími podlažími ve výškových domech jsou 2. až 5. podlaží.

*

Jiří Musil: *Sociologie města a bydlení ve Velké Británii*

Z časopisu Sociologie města a bydlení, VÚVA č. 6/1965

V uvedené stati sděluje autor své poznatky ze studijního pobytu ve Velké Británii.

Většina prací má praktický účel a zkoumá problémy, které jsou dány aktuální potřebou určitého města, oblasti nebo skupiny obyvatelstva. Průzkumy prováděné pro účely územního plánování měst se např. týkají posouzení fyzikálních podmínek, způsobu používání pozemků, typů a stavby budov, dopravy a spojů, průmyslové struktury a hlavně skladby a rozložení obyvatelstva.

Sociologické zkoumání sleduje sociální a hospodářské podmínky měst, skladbu domácností, potřebu bytů, nájemné, vztahy pracovišť a bydlišť, ochotu stěhovat se z dosavadního bydliště, názory na vhodný druh náhradního bytu. Nejceněnější jsou rozbor

územních skupin, sousedství: zda tyto skupiny existují, jaká je hranice lokálních skupin a které vnější a vnitřní podmínky působí na jejich vznik a trvání.

Při sociologickém průzkumu obytných čtvrtí jde o problém tzv. „společensví“ a problém spokojenosti obyvatel v novém prostředí, příbuzenské svazky, sousedské vztahy a neformální sociální vztahy. Problémy vztahů mezi generacemi, sociální izolace přestěhovaných, zejména žen, jsou přechodnými jevy a během několika let se obyvatelstvo novým podmínkám přizpůsobí.

Staré dělnické čtvrti jsou založeny na tzv. matrilokálním rodinném systému, ve kterém se kolem starší matky soustřeďuje lokální příbuzenská skupina. Některé průzkumy ukazují, v jakém smyslu ovlivňuje prostorové uspořádání domů a urbanistické řešení sousedské vztahy, např. jak působí blízkost a orientace domů, řešení ulic a intenzita dopravy na tvoření sousedských vztahů a přátelství.

Další průzkumy se zabývají problémem starých lidí — závislost na výpomoci rodiny nebo sousedů.

Výzkum obytných čtvrtí zjišťuje spokojenost obyvatel s novými byty, domy a občanským vybavením. Zkoumá důsledky přestěhování na rodinné svazky, rodinný rozpočet a způsoby života rodiny, na zaměstnání obyvatel, na dětské hry, na kvalitu výživy, na životní úroveň, na přestupky mládeže, event. důvody návratu přestěhovaných rodin do původních bydlišť.

Část sociologického výzkumu města tvoří typologie města a studium ekologické struktury, tzn. zkoumání zákonitostí v rozložení obyvatelstva na území města a stanovení příčin tohoto rozložení. Sem patří fakta o vlivu dojíždění do zaměstnání, o chování a jednání dojíždějících. Tito lidé mají silný vztah jak k místu bydliště, tak k místu zaměstnání a v důsledku toho obce, z kterých většina lidí dojíždí do zaměstnání jinam, mají nerozvinutý společenský život a sníženou sociální aktivitu svých občanů.

Aplikovaná sociologie města a bydlení je jedním z nejlépe rozvinutých sociologických oborů ve Velké Británii, schází jí však teoretická základna a syntéza dosavadních výsledků. Tlak praxe a potřeba plánovacích orgánů vyjadřovat sociologické závěry a sociologické doporučení formou tzv. standardů nutí pracovníky tohoto oboru k většímu pochopení skutečnosti, že sociologie si získá své oprávnění jako věda jen tehdy, jestliže přispěje k řešení sociálních problémů.

*

Jiří Musil: *Sociologické studium vzájemných vztahů průmyslu a města*

(Předneseno na druhém semináři o výzkumu města Ostravy 7. 6. 1965).

Z časopisu Sociologie města a bydlení, VÚVA č. 7/1965.

V rámci obecné teorie organizace socialistické společnosti mohou být ohniskem společenské organizace výrobní instituce (zdra-

votní péči, péči o děti a rekreaci zajišťují závody, nebo mohou společenskou organizaci zajišťovat územní orgány. Nejobvyklejší formou, běžnou i u nás, je organizace kombinovaná.

Faktické ekonomicko-spoolečenské vztahy mezi průmyslovými závody a jejich sídly se rozvíjejí především v oblasti pracovních sil (počet, kvalita a stabilita pracovních sil, doprava na pracoviště, bydlení, rekreace). — Komplexním předpokladem příznivého vývoje vztahů mezi průmyslem a městem je vytvoření dobrého životního prostředí.

Decentralizace průmyslu vztah mezi průmyslem a městem uvolňuje.

Stagnující města s nerozvinutou průmyslovou výrobou jsou důkazem vzájemné podmíněnosti průmyslu a města.

*

Miluše Pazderová: *Sociologický průzkum městských center, 1. část: Ostrava-Poruba.*

Z časopisu Sociologie města a bydlení, VÚVA č. 1/1966

Závěry, které lze podle autorky považovat spíše jen za náměty pro další práci, se zabývají některými aspekty životního prostředí: nákupy potravinářského a průmyslového zboží, službami, veřejným stravováním, možnostmi kulturního využití, se speciálním zaměřením na průzkum míry závislosti obyvatelstva Poruby na blízké Ostravě na jednotlivých úsecích oblasti spotřeby. Podniky veřejného stravování, ač dobře vybaveny, jsou navštěvovány slabě. Celková bilance veřejného kulturně společenského života je značně nepříznivá. Poruba je však městem s vyhraněnou jednostrannou funkcí: městem-noclehárnou, a má zatím ještě řadu vad. Ostří kritických připomínek z řad obyvatelstva však bylo utlumené tím, že pozornost většiny obyvatel se soustředila na základní skutečnost, že v Porubě získali byt.

Richard Glazar — Karel Fink

Jugend in der modernen Gesellschaft

Sborník vydaný pod redakcí Ludwiga von Friedeburga. Neue Wissenschaftliche Bibliothek, sv. 5 — Sociologie, Köln-Berlin 1965, str. 564.

Bez jakýchkoliv proklamací se dnes sociologie mládeže stala nejen samostatnou, ale i nezládnutelnou disciplínou. Jednou z forem, jak čelit této hyperprodukcí a zabránit trouchnění nových poznatků, je vydávání sborníků. Jejich zvláštní variantou je Neue Wissenschaftliche Bibliothek, která ve svém pátém svazku přináší 32 statí předních světových sociologů zabývajících se problematikou mládeže. Nepřináší původní články, psané pro tento sborník, ale výňatky z knih a závazné statí přejaté z různých časopisů, které ve svém souhrnu podávají přehled o stavu a posuvu v této vědní oblasti za poslední léta. Tuto časově velmi náročnou práci, vybrat z řady často těžko dostupných publikací to nejdůležitější, za

čtenáře již udělal známý západoněmecký sociolog Ludwig von Friedeburg, kterému šlo především o zachycení širší problematiky a mnohosti názorů, a proto úmyslně volil i stati vzájemně polemizující. Ze zaměření vydavatele vyplývá i nestejná kvalita převzatých statí. Zatímco v prvním díle knihy, nazvaném *Mládež a moderní společnost*, převažují osobité a koncepční teorie, v druhém díle (*Mládež v socializačním procesu*) jsou zařazeny i některé statí, vhodné spíše pro učebnici sociologie mládeže.

Každý díl je dále rozdělen do částí blíže specifikujících statí tam zařazené. První část prvního dílu, nazvanou *Věk a společnost*, uvádí stať Karla Mannheima *Problém generací*, jež otevřela tuto diskusi již v roce 1928. (Všechny ostatní statí jsou z posledních let.) Autor v ní odsuzuje pozitivistický a romantickohistorický přístup k této otázce a snahu objevit historické zákony na podkladě biologie, a proti nim se dovolává pojetí generace u Diltheye, ba i Heideggera, a jejich názorů o kvalitativní sounáležitosti vrstevníků, jejich vnitřní časovosti a osudovosti této vzájemné závislosti. Rozebírá názory historika umění Pindera a závěrem zdůrazňuje nepřerušitelnou kontinuitu generací a intenzivní vliv mladých právě na nejstarší generaci, která je pro své životní zkušenosti elastičtější a v určitých otázkách proto schopnější změnit svůj postoj než střední generace, jež je v struktuře společnosti pevně zakotvena a na společenském systému silněji závislá.

Na K. Mannheimu navazuje stať izraelského sociologa Samuela N. Eisenstadta (vyňatá z jeho knihy *From Generation to Generation*), v níž si všímá tvoření věkových skupin v jednotlivých společnostech. Rozebírá význam iniciačního ritu v primitivních společnostech, jímž jsou mladí lidé nejen seznámeni se svými jednoznačnými povinnostmi i zákony společenství, do něhož vstupují, ale jsou po tomto obřadu ihned uznáváni za plnohodnotné členy kmene. Eisenstadt zdůrazňuje význam rodiny především jako ochranného i převodního článku pro zařazení do společnosti a v závěru dokazuje, že ve společnostech, kde rodina již nemůže zaručit svému členu získání plnohodnotného sociálního statusu, se drobí solidarita přirozených věkově heterogenních vztahů a vytvářejí se věkově homogenní skupiny, které částečně přejímají ztracenou funkci rodiny.

Druhá část prvního dílu, nazvaná *Mládež a společnost*, přináší čtyři statí věnované výhradně problému subkultury mladých. Američan Robert R. Bell vidí ve vytváření subkultury mládeže formu úniku a projev touhy po samostatnosti, po oddělení se. Uvnitř této subkultury vládne silná uniformita myšlení i jednání, strach před kritikou, konformita, a tak se vlastně subkultura jen nepatrně liší od vztahů panujících ve světě dospělých. Koheze těchto skupin je podporována a někdy přímo i vytvářena negativní reakcí okolí. Autoři Frederick Elkin a William A. Westley ozna-

čují současné diskuse o subkultuře mládeže za mýtus, který vznikl nesprávnou generalizací výzkumů prováděných v USA ve vyšších středních vrstvách mládeže velkoměst a upozorňují, že oni prováděli reprezentativní průzkum mládeže z předměstí a středních měst, a že ostré protiklady mezi rodiči a dětmi se zde vyskytly jen zcela výjimečně. Těmto názorům odporuje stať Fridricha H. Tenbrucka, který subkulturu mládeže považuje za významnou součást kultury celé společnosti, a částečně i příspěvek Helmutha Schelského, v němž poukazuje na specifikum subkultury německé mládeže a vytýká veřejnosti, že dílčí kultura mladých Němců z počátku tohoto století (tzv. Jugendbewegung) je dodnes kladena jako měřítko pro generace následující.

V části nazvané *Mládež v moderních společnostech* je optimisticky laděná stať T. Parsonse *Mládež ve skladbě americké společnosti*, v níž autor dokazuje, že domínující hodnoty dnešní americké mládeže jsou zcela stabilní. Jeho názory nepřímo potvrzuje i druhý Američan, R. Denney, upozorňující právě na nedostatek skutečných konfliktů v socializačním procesu mladých Američanů, na jejich rychlé přizpůsobení a až předčasnou integraci do světa dospělých.

Proti dnes na Západě tak oblíbené redukci tzv. krize mládeže na všeobecné psychologické problémy dospívání vystupuje Francouz Georges Lapassade v článku nazvaném *Rebelové bez programu*. To, co bylo v dřívějších společnostech skutečně jen pubertálním porušením přizpůsobivosti, stává se dnes všeobecnou revoltou proti všem formám společenské existence. Na příkladech ze Švédska, Francie i Západního Německa dokazuje, že tato revolta nemá žádné politické cíle, žádný program, že demonstrace mladých nejsou motivovány hledáním profitu, ale mají pouze primárně destruktivní charakter, aniž chtějí jakoukoliv změnu. Mládež sice klesá až k nihilismu, ale tento její nihilismus není znakem úpadku společnosti; je pouze důkazem, že revolta mladých je ve slepé uličce. A protože nemá žádný program, může sice společnost ohrožovat, ale nemůže pro dnešní svět nic vytvořit. Jako enfant terrible působí v tomto sborníku Ludwig von Friedeburg, jenž ve svém příspěvku škodolibě upozorňuje na to, jak si současní světoví sociologové mládeže vzájemně odporují, a že ti sociologové, kteří vycházejí z průzkumů velkých celků mládeže, jsou optimističtí, kdežto ti, kteří analyzují mladé lidi jako jednotlivce, oprávněně propadají pesimismu. Pod vlivem faktorů industriální společnosti, školy, snížení autority rodičů i časnějšího pohlavního dospívání nedochází k vytvoření autonomní, silné individuality, takže *dříve, než může dojít k spolupůsobení, dojde k přizpůsobení mladého člověka*. Symptomatické prý je, že „teenagerové“, kteří jsou dnes považováni za jakousi novou „Jugendbewegung“, mají své profesionální manažery a firmy jich využívají pro reklamu svých výrobků. Když byli

některí z nich dotázáni, zda jsou si vědomi, že slouží reklamě, odpovídali, že nechtějí o tom nic vědět. Kravály a provokace mladých vysvětluje Friedeburg jako formu získávání popularity, upozorňuje, že mladí přesně dovedli odhadnout riziko, které jim hrozí, a tyto demonstrace volili právě jako příležitost k vyzkoušení a prokázání své odvahy, neboť jinou možnost jim moderní společnost nespokytuje. Jejich nespokojenost však nevyvolávají bariéry na cestě socializačního procesu, ale předtucha marnosti, bezcílné svobody, k níž mohou maximálně dojít.

Druhý díl tohoto zajímavého sborníku je mnohem věcnější. Je opět rozdělen do šesti částí. První je věnována psychologickým problémům vývoje mládeže, druhá vlivům rodičovské výchovy, další vlivu školy, vysokoškolským studentům, pátá socializačnímu procesu v průmyslových podnicích, šestá pak volnému času dnešní mládeže a její organizovanosti.

Jiřina Šiklová

Sociologie války a armády

K nejmladším odvětvím sociologie patří sociologie války a armády. Vznikla jako samostatné odvětví nejpозději, poněvadž válka byla prvními sociálními filozofy a sociology považována za barbarství, a v důsledku toho i vojenské povolání za přežitek. Saint-Simon, Spencer a jiní badatelé minulého věku stáveli proti staré společnosti domněle vojenského typu, založené na násilí, stejně domněle mírumilovnou průmyslovou společnost spočívající podle tehdejších názorů na dělbě práce. Známa Steinmetzova *Sociologie des Kriegeres* (1929), ovlivněná politickou ideologií imperialismu, se zabývá jenom válkou, nikoli vojenskou organizací. Takové práce o armádě byly napsány teprve v posledních desetiletích převážně vojenskými odborníky. U nás se pokusil o první sociologickou práci o armádě předčasně zesnulý Karel Šmejkal, který však ve své *Sociologii vojáka* (1931) mohl jen zpracovat své nepříjemné zkušenosti z prezenční služby za předmnichovské republiky.

Tím zajímavější je spis, který v r. 1965 vyšel s podporou UNESCO v oxfordském nakladatelství B. Blackwella (ve sbírce *Current Sociology*) pod názvem *Military Sociology*. Jeho autorem je Kurt Lang z university ve Stony Brook (New York). Dílko pojednává o soudobých tendencích v sociologických výzkumech války a armády a přináší cenný přehled 528 především amerických, zčásti i britských, francouzských a německých prací. Přitom Lang vychází především ze zkušeností americké armády a z poznatků americké sociologie, které mu jsou nejbližší. Uvádí, že v USA byl dokonce již v roce 1941 zřízen U.S. Army Research Branch, tj. zvláštní výzkumný armádní útvar, který vydal výsledky sociálně psychologických výzkumů jevů souvisejících s mobilizací (*The American Soldier*, 1949). Po válce prací na tomto úseku značně přibýlo.

Předmětem vojenské sociologie je pro Langga souhrn struktur a situací, v nichž převažuje použití ozbrojené síly, ať již jako prostředku či jako překážky při sledování jakéhokoli společenského cíle. Vojenská sociologie studuje: 1. vojenskou organizaci, 2. vojenskou soustavu, 3. vztahy mezi občanským a vojenským úsekem, 4. válku.

Vojenská organizace

Sociologa nezajímá jen armáda, ale i činnost nepravidelných sil, politické organizace řízené bývalými důstojníky a civilní obrana.

Při nástupu vojenské služby vznikají u občanů v USA různé deprivace, způsobované tradičními požadavky armády, jejím hierarchickým uspořádáním a autoritativním režimem. Ale tyto rysy nejsou jedinou charakteristikou armády, považované někdy za organizaci pro řízení násilí. V rozporu s tímto účelem je byrokratismus armády, který za války mizí.

Uznává se, že důležitější je násilí předejít než je rozvinout. Proto se moderní vojenská organizace snaží orientovat se nikoli na rutinu založenou na denní zkušenosti, ale spíše na předvídání každé možné eventuality.

Tradicionalismus, projevující se mj. i různými vojenskými obřady, nemůže znamenat odpor k novotám. I do armády proniká rychlý vývoj techniky, vědecká organizace práce a výběrová politika. Současně se v armádě prosazují i techničtí odborníci, kteří s ostatními specialisty hrají svou úlohu vedle vojenské hierarchie. Účinnější než právo střížnosti na libovůli nižšího velitele u velitele vyššího se ukazuje zákrok vojenského lékaře nebo polního duchovního.

Své místo má i problém velení (vůdcovství). Povolný nebo rovnostářský velitel zmírňuje nepřiznivě, ba i agresivní odevy, což přispívá ke spokojenosti vojáků. Ale tento styl vedení, vystupňovaný do krajnosti, může vést k snížení bojových schopností. Účinnost vojenské jednotky klesá mnohem dříve, než dosáhne krajního vyčerpání. Soudržnost nejmenší jednotky bývá zdrojem pohytek umožňujících překonávat nebezpečí i značný strach. Na jiné straně jedinci, kteří se dostávají k jednotce izolovaně (později), mají sníženou bojovou schopnost, neboť ještě nemohli uzavřít s ostatními členy jednotky přátelské svazky.

Vojenská soustava

Výkonnost armády závisí dnes především na její technologické úrovni a na schopnosti mobilizace přiměřených sil a zdrojů. Ozbrojené síly, opatření k získání lidí i materiálu, rozdělení těchto zdrojů mezi úsek občanský a vojenský, to vše může být pojata jako jeden obsáhlý systém. Proto se západní vojenská sociologie zabývá i získáváním občanů pro vojenské povolání, rozdělením úkolů mezi civilní i vojenské zaměstnance i působením celého tohoto uspořádání na společnost.

Zrod skutečných národních sil je podle Benoista-Méchinina třeba hledat v miliční soustavě, v níž každý podléhá branné po-

vinnosti a jež představuje všeobecnou, ekonomickou i ideologickou mobilizaci sil národa. Z různých vojenských soustav uváděných Feldem zaujímá významné místo dnešní „otevřená rovnostářská soustava“, která vzniká tam, kde je armáda nucena k úzké spolupráci s průmyslem. V „soustavě ideologické rovnosti“ se naproti tomu zakládá výběr pro armádu na individuálním zaujetí pro určitou doktrínu.

V době vzrůstajícího vlivu techniky stále víc rozhodují osobní kvality a stoupá důraz na výběr. S tím přichází do rozporu ustavičná fluktuace, způsobovaná časovou omezeností základní vojenské služby a poměrně malým zájmem o vojenská povolání. Armáda Spojených států nezaznamenala vzestup dobrovolníků ani za hospodářských depresí. O zaměstnání v armádě se zajímají ponejvíce mladí lidé, kteří se nevyučili a slibují si od služby v armádě výcvik v nějakém technickém povolání, a pak ti, které přivádí do armády rodinná tradice, méně působivá než např. v lékařských nebo v právnických rodinách.

Vztahy mezi civilním a vojenským úsekem

Vzájemná závislost mezi občanstvem a armádou se neobejde bez konfliktních situací, avšak mnoho z latentních konfliktů tlumi řevnivost mezi jednotlivými druhy zbraní.

Vyvrcholením konfliktní situace je vojenský převrat, který podle K. Chorleyové je podmíněn rozvrtem armády po vojenské porážce a vytvořením revolučních buněk sdružujících nespokojené vojáky. V osvobozených národech souvisí zpravidla také zásahy armády s nějakým sociálním napětím a s neschopností vlády zvládnout situaci. Sáhnutí k násilí v politice bývá důsledkem politické nezkušenosti masy a nedostatkem tradic demokratického režimu.

Některí, jako S. P. Huntington, spatřují v „profesionalizaci“ nejlepší záruku vojenské podřízenosti. V tomto případě by bylo armádní velení neutrálním politickým nástrojem, sloužícím podávání posudků v mezích své odborné kompetence. Avšak i za této situace může při nedostatku přiměřených tradic náhle propuknout militarismus, vznikne-li válečné nebezpečí.

Sociologie války

Válka je formou společenského konfliktu. H. Speier rozeznává tři druhy války: totální, jejímž cílem je úplně zničit nepřítele, instrumentální, sloužící jako nástroj k získání určitých hodnot kontrolovaných nepřítelem, a agonistickou, tj. zápas, směřující k slávě a spravedlnosti bez praktických cílů.

Z nekonvenčních forem války (užitých technik) Lang připomíná: propagandu směřující k politickému rozvrácení nepřítele, bombardování civilního obyvatelstva, gerilu a kontrarevoluci. Za války prováděly USA soustavný rozbor nepřátelské propagandy a tak nabyly představu o jejich záměrech.

Není nouze o teorie, vysvětlující genezi válek. Domněnka, že války vznikají z mě-

řitelných vztahů mezi národy, vedla L. F. Richardsona k zevšeobecnění pravděpodobnosti střetnutí na základě frekvence sporů a počtu jejich účastníků. Jiné teorie opět vykládají války jako složky cyklů vývoje, jiné jako důsledek ukvapeného rozhodnutí, jiné jako výsledek stochastického procesu anebo posléze jako produkt porušení demografické rovnováhy.

Závěr

Svůj nástin uzavírá Lang názorem, že dnešní sociologie je schopna přispívat k řešení tzv. organizačních problémů. Zájem armád o sociologická studia patrně potvrzuje, třebaže soustředění na některé otázky, významné pro praxi, vede k omezení vojenské sociologie především na problémy řízení („management“).

Technizace armád vede k přílivu odborníků do jejich řad; přitom však armády, jejichž specifikem je používání násilí, se nemohou stát jednoduchými organizacemi. Nebylo dosud zkoumáno, jaké jsou v tomto směru představy příslušníků různých vojenských kategorií a jak se vyvíjejí.

Rovněž byla dosud věnována jen malá pozornost novým možnostem uplatnění občanů ve vojsku ve vztahu k novým druhům povolání a jejich dopadu na výběr nových příslušníků armády.

Toto je asi hlavní obsah knížky, která přehledně informuje o dnešním stavu sociologie války a armády v USA. Spisek je tím zajímavější, že se opírá o poznatky z činnosti jedné z největších organizací svého druhu na světě a současně ukazuje, jak kapitalistická velmoc dovede využívat pro potřeby své armády i sociologie. Autor navazuje především na práce známých amerických sociologů (W. G. Sumner, R. E. Park, L. Coser, H. Speier aj.), popř. uvádí jejich hlavní myšlenky, ale v případě potřeby se dovolává i několikastránkových časopiseckých pojednání (např. šestistránkového Hutchinsonova článku o významu vojenské sociologie na str. 6.). Co se týče literární dokumentace, jde o práci důkladnou, avšak myšlenky jednotlivých autorů jsou spíše jen systematicky registrovány než rozebírány. Za rozbor by stála např. koncepce Benoist-Méchinova. Feldovo třídění vojenských soustav (str. 14) je sice dobře podáno, ale bez bližšího posouzení — autor jen povšechně poznamenává, že konstrukce tohoto druhu nejsou nikdy uspokojivé, neboť se systémy prolínají. Rovněž jednostranná teorie K. Chorleyové, vysvětlující vojenskou převraty (s. 19), není nijak blíže analyzována.

Cennou partií práce je nástin obtíží sociologického výzkumu na daném úseku (str. 6 an.), zejména jeho ovlivnění praktickými potřebami armády, omezených publikačních možností výsledků, nebezpečí ukvapených závěrů u případových studií, nedostatku situací umožňujících srovnání se situací zkoumanou (anebo jejich malého počtu), přecenění sociologovi dostupných historických údajů. Kromě toho jsou vojenské otázky studovány i jinými odborníky (psychology, psy-

chiatry) než sociology; pronikání jejich hledisek do ostatních výzkumů může vytvořit, jak se Lang domnívá, zdravou základnu pro srovnávací rozbor.

Autor měl možnost čerpat ve své práci z rozsáhlého písemnictví. Pomíjí však literaturu marxistickou, což se jeví jak ve značném zúžení okruhu jeho zájmů, tak v přehlédnutí anebo nedocenení významu některých problémů, jako jsou vztahy mezi hospodářským vývojem a válkami anebo četné společenské nežádoucí účinky válek (s. 24). Tridění válek a pojetí jejich příčin, které uvádí, je neuspokojivé, neboť nedoceňuje vlivy ekonomiky a zanedbává zásadní rozdíly mezi válkami útočnými, obrannými a osvobozeneckými. Autor sice uvádí v jinak účelovém výčtu literatury i některé práce známého polského sociologa J. J. Wiatra, věnované rozboru militarismu a přeložené též do češtiny, avšak nepřihlíží k nim. Ještě hůře pochopil např. Ch. Bettelheim, považující nacismus a fašismus za krvavý pokus o zachránění kapitalismu: v bibliografii není uveden, ačkoli z francouzských prací např. nechybí ani Bouthoulova populární brožurka o válce, vyšlá v edici Que sais-je? Proto také Langova práce, všímající si tolik organizačních, technických a psychologických otázek, nutně vyznívá (snad s jedinou výjimkou na str. 20 an. při zmínce o profesionalizaci armády, skrývající nebezpečí militarismu) jako společensky neangažovaná a tudíž konzervativní.

Po našem soudu má být sociologie války a armády tak orientována, aby především vycházela z chápání války jako krajně nežádoucí společenské skutečnosti, a tak sloužila k zachování a upevnění míru mezi národy zaměřením na širší tematiku. Pokud sociologie na tomto úseku nedbá z těchto hledisek důležitých společenských vztahů, kterým věnuje pozornost sociologie marxistická, pak je to její ochuzení jako vědy.

František Potužil

Lekarze przemysłowi (Závodní lékaři průmyslových podniků)

Zakład narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław, Warszawa, Krakow 1965, 404 str.

Toto rozsáhlé dílo je kolektivní prací závodních lékařů ordinujících převážně v podnicích těžkého průmyslu (hutí, doly, textilní továrny ap.). Je čtvrtou sbírkou toho druhu v dějinách Polska. Povstala z iniciativy Laboratoire sociálního lékařství a Ústavu sociologie práce, přidruženého k Institutu filosofie a sociologie Polské akademie věd (PAN). V zásadě to byla soutěž o nejlepší příspěvek zdravotnických pracovníků zaměstnaných v průmyslu. Příspěvky mohly být volným zpracováním písemných záznamů, vzpomínek, památníků, novinářských článků, popisů jednotlivých fází lékařské činnosti, dopisů apod. Soutěž byla vypsaná r. 1962 a publikována v týdeníku Służba Zdrowia (Zdravotní služba). K 1. 4. 1963 se sešlo 76

příspěvků: 70 napsali lékaři, 1 — stomatolog, 1 — magistra biologie, 2 — ošetrovatelky, 2 — středně zdravotní pracovníci („felčeri“). Konkursu se zúčastnilo 1,6% všech lékařů pracujících v průmyslovém lékařství. V průmyslových závodních střediscích pracovalo v roce 1963 2 500 lékařů s plným úvazkem a 2 000 lékařů se zkráceným úvazkem (od 5—7 hodin). Celkem to bylo 22,5% všech polských lékařů. Porota rozhodla, aby 31 vybraných příspěvků bylo vydáno tiskem. Výběr nebyl snadný. Základním kritériem při rozhodování byla věcnost, charakteristika kladů a záporů odborné práce průmyslových lékařů, dále pak snaha, aby se jednotlivé příspěvky alespoň v určitém směru doplňovaly. Ne bez významu byla i literární hodnota práce. Stati pak byly rozděleny do tří skupin podle údobí, ve kterém lékař nastoupil praxi v průmyslovém podniku. První skupina zahrnovala období průkopnické (pionýrské) v poválečných letech 1945—1950. V druhé etapě, v letech 1951—1957 byly položeny základy průmyslové zdravotnické služby; toto údobí je charakterizováno velmi špatným materiálním zajištěním lékařů a jejich značnou fluktuací. Ve třetím údobí — od roku 1958 do současnosti — je organizace zdravotnické služby v průmyslu prakticky ukončena. Pozornost se obrací k prevenci. Je umožněna specializace v oboru pracovního lékařství a provádění se doškolování lékařů. Závody na doporučení zdravotnických středisek poskytují svým zdravotnickým pracovníkům mimořádné peněžité odměny (prémie), které částečně vyrovnávají hrubou disparitaci mezi platy technických zaměstnanců závodů a lékařů. Je zahanbující skutečností, že stejně kvalifikovaní techničtí zaměstnanci závodů dostávají 2—3× vyšší plat než zdravotníci; např. je známo, že v určitém období řidiči závodních sanitních vozů vydělávali mnohem více než lékaři. Tento pro lékaře ponižující stav byl a je zdrojem rozporů, ústrků a mrzutostí na pracovištích.

O souhrnné zhodnocení příspěvků se pokusili tři členové redakční rady: prof. dr. Brunon Nowakowski z pozice lékaře-průkopníka polské průmyslové zdravotnické služby; doc. dr. Magdalena Sokołowska z hlediska lékaře-sociologa, a konečně doc. dr. Adam Sarapata zhodnotil příspěvky z hlediska pracovníka zabývajícího se výzkumem společenských funkcí průmyslu a práce. Nowakowski připomíná, že pracovní lékařství se rozvinulo ve větším rozsahu teprve po I. světové válce pod vlivem ekonomických, politických a sociálních podnětů, a to především v SSSR a USA. V USA z nedůvěry k pojištění sociálního rázu a z nedůvěry k rozšiřování vlivu odborů se začaly závody samy starat o zdravotní stav svých dělníků. Dělník pak z obavy před ztrátou zaměstnání, která by nastala v důsledku onemocnění nebo snížené pracovní schopnosti následkem úrazu, se začal ve vlastním zájmu zvýšenou měrou zajímat o svoje zdraví, řídit se předpisy bezpečnosti práce a hygieny vůbec. Americké výsledky jsou

v tomto směru po vědecké i odborné stránce na vysoké úrovni. Evropský a sovětský systém měl na dělníka často demoralizující vliv: pojistné — úrazové i nemocenské — bylo vypláceno ze zvláštního fondu a bylo poměrně vysoké. V některých případech bylo proto výhodnější stonat než pracovat. Těchto výhod využívaly i závody při nedostatku zakázek. Vital to i dělník—chalupek: o žních, při sklizni okopanin, za nepříznivých pracovních podmínek (zima, plísňovnice apod.).

Dělníci se dívali na závodního lékaře často s nedůvěrou, poněvadž jej považovali za exponenta závodu a ne za svého přítele a zastávce v nemoci. Honba za plněním plánu, snižování nemocnosti a úrazů, jimž byl často nevybíravým způsobem upírán titul úrazů pracovních, tuto nedůvěru rozšířily a udržovaly mezi dělnictvem i v socialistických systémech. Lékař se tak ocitl mezi kladivem a kovadlinou. Zkázou dovršilo papírování, různá potvrzení, statistiky, dotazníky. Na nemocného v tomto systému nezbyl čas — nebyl čas na slovo, na vyšetření, na pohovor. I banální případy se pak přesunovaly do nemocnic, na laboratorní vyšetření, konziliární vyšetření — v Polsku tomu říkají přiléhavě *spychotechnika* („přesouváčka“).

Významná úloha závodních lékařů a sociální služby, kterou je zjišťování a zařazování do práce osob se změněnou pracovní schopností, se plní jen nedostatečně. Dělníci se tomu označení brání, protože to znamená bolestné snížení výdělku. Závody zpravidla říkají, že pro takové dělníky nemají pracovní příležitost, a tak často nezbyvá než sociální nebo invalidní důchod. Živoření postiženého a jeho rodiny a pro společnost nedozírná hospodářská ztráta. V našem společenském systému je povinností závodů také dělníka vychovávat, učit ho pracovní morálce, základní hygienickým návykům, bezpečnosti práce. To nelze zcela přesunout na bedra lékaře — na tom se musí svorně podílet technické vedení podniku, závodní organizace a zdravotníci. Nehygienické pracovní a bytové podmínky, obtížné a daleké dojíždění do práce, nedostatečná péče o stravování, dlouhá pracovní doba — to jsou hlavní příčiny absencí, předčasného chřátání zaměstnanců, zvýšené nemocnosti, častých úrazů, konfliktních situací na pracovištích a v rodinách. To pak často vede k úniku k alkoholismu nebo asocialitě.

Doc. dr. Magdalena Sokolowska v úvodu ke svému rozboru poznamenává, že socialistický podnik má plnit dvojí funkci: ekonomicko-technickou a sociální. Prvá je odevádána jasně definovatelná, s druhou to není tak jednoduché. Je pozoruhodné, že jednu takovou sociální funkci — a sice zdravotní stav člověka nebo určitých skupin lidí — ačkoliv je dobře propracovaná, nebrali sociologové práce v úvahu. Zdraví se prostě předpokládá jako *conditio sine qua non* každého společenského systému. Sokolowska dále upozorňuje na práce F. Znanieckého a Parsonse, (*The Social System*). Je zajímavé, že pro sociology byly dříve nápadné od-

chytky v chování psychického rázu než nemoci organické (systémové). Ukázalo se totiž, že ve vysoce industrializovaných společnostech jsou nejčastější příčinou absencí poruchy osobnosti ve smyslu psychoneurózy. V této souvislosti uvádí známé výsledky výzkumu New York Telephone Company (L. E. Hinkle, N. Plummer) z r. 1952.

Při postupném zdokonalování organizace a technologie práce bude možné další zvyšování produktivity jedině racionálnějším využitím biologických hodnot člověka jako základního ekonomického činitele (J. Nofer 1963).

Adam Sarapata se ve své stati zamýšlí nad společenským postavením závodního lékaře průmyslových podniků a lékařů vůbec. Válčná i poválečná doba svým překotným děním často přispěla k přehodnocení mnohých tradičních hodnot morálních, společenských a třídních. Jak dopadli tady lékaři a zdravotníci vůbec? V hierarchii prestiže, odměny a atraktivnosti zaměstnání stojí lékař na prvním nebo na jednom z nejpřednějších míst. Při průzkumu veřejného mínění na toto téma, provedeném mezi obyvateli Varšavy v roce 1958, se lékař umístil na druhém místě po vysokoškolském profesorovi. Podobně vyzněl průzkum v r. 1960 mezi venkovským obyvatelstvem. Je to vysvětleno společenskou angažovaností lékaře a jeho pozicí ochránce zdraví a existence národa. Podobné jsou výsledky průzkumu veřejného mínění v USA, v Anglii a v Německu. Průzkum ukázal, že společnost vyžaduje pro lékaře slušný plat, asi v tomto pořadí: vysokoškolský profesor, ministr, lékař, inženýr. Při volbě povolání stojí na prvním místě inženýr, na druhém lékař. Ovšem skutečnost je diametrálně odlišná — nastala jasná společenská degradace lékařů. Z 1200 dotazovaných varšavských lékařů je 92 % přesvědčeno, že vážnost lékařského stavu upadá následkem organizačních závad ve zdravotnictví, nízkých platů, pracovního přetížení, na kterém se podílí především papírování. Hraje v tom úlohu i nedostatečné vzdělání lékařů i malá péče o jejich postgraduální školení. Je zřetelný i úpadek lékařské etiky. 90 % lékařů soudí, že jsou podceňováni vládními činiteli. Ochrana zdraví, produktivita práce a plnění plánu se musely na mnohých místech střetávat. Když se lékař seznámil s pracovními podmínkami dělníků, situace se ještě zhoršila, zvláště měl-li na paměti, že „*salus aegroti*“ je jeho „ultima lex“. Za luxus své etiky platil nejdnou škrtáním prémie ke svému nízkému platu, které se většinou rovnaly polovině jeho příjmu. Nebo byl prostě odsunut — stěhoval se. Pracovní lékařství si dosud nestačilo svou pozici vybudovat. Jeho požadavky nemají dostatečnou oporu u vedení podniku a nadřízených zdravotnických orgánů. Lékař nenachází oporu ani u svého ministerstva. Také průzkum postojů lékařů k ministerstvu zdravotnictví ukázal, že 61 % závodních a 73 % ostatních lékařů ocenilo jeho působení jako negativní. Naproti tomu jen 13 % lékařů průmyslových a 16 % ostat-

ních považovalo svůj vztah k vedení závodu za nepříznivý. Závodní výbory a stranické organizace nedovedly či nemohly pochopit snahu lékaře o dobro dělníků a jen málokdy nacházel u nich zastání. Výsměchem vši logiky bylo dosazování laiků nebo pomocných zdravotnických pracovníků na vedoucí místa zdravotnických středisek a zdravotnických ústavů. Takovým ředitelům stačily výkazy, statistiky, čísla. Pro jiné skutečnosti se jim nedostávalo patřičného vzdělání. Vše opanoval „papírek“. Byla stanovena norma sedm pacientů na hodinu, ale samo písaření zabralo pět minut, na vyšetření, předepsání léků a na poradu zbyly tři minuty. Pacienti na takové „léčení“ čekávali 4–5 hodin. „Stanovily se „pacientohodiny“, „lékařohodiny“. Počet lůžek byl dělen počtem stromů rostoucích kolem nemocnice a počet ošetřovatelek násoben ujetými kilometry,“ říká výsměšně značka Herostrates.

Tato soutěž přinesla mnohý užitek, poněvadž příspěvky byly v podstatě anonymní, dovolovaly autorům spontánní, volné vyjádření vlastních pozorování, soudů i kritiky. Čtenář má často dojem, že kritici, nespokojení a poškozeni, měli především potřebu si ulevit a někomu postěžovat.

Je probrána a osvětlena doba převratová, zahrnující budování osvobozené vlasti a nového společenského systému. V tomto chvatu a často i zmatku přicházelo k slovu i nové odvětví lékařství, které se mělo především starat o lékařskou prevenci v průmyslu. Scházely však zkušenosti na všech stranách: jak lékařům, tak vedení závodu. Dělníci se tvářili podezíravě. Lékaři si nemohli srovnat všemocný požadavek, který hlásal, že plnění plánu je nejvyšším zákonem, s lékařskou etikou. Dělníci bez proletářské tradice pocházející převážně z venkova, se nemohli přizpůsobit požadavkům velkého kolektivu, tempu života i práce. Snáz se si navykali na vymoženosti nové civilizace než na požadavky hygieny všedního dne. Byli ohromeni valícím se kolosem nové techniky. Skok z doby ruchadla do současné civilizace je příliš velký na období jedné generace. Lékař si nemohl srovnat, že je možné, aby socialistický podnik neviděl za plánem a normami člověka, pro kterého se to všechno budovalo a dělalo. Lékař, ať chce nebo nechce, musí být společensky angažován (společnostníkem); ale nelze na něm žádat, aby byl jedinou osobou v podniku, která díky určitým etickým předpokladům svého povolání vidí mrhání silami a zdravím pracujícího člověka (El Jot). „Jak je možné, že někdy ředitelé velkých podniků svým vystupováním vůči zaměstnancům připomínali spíše velké kapitalisty než pověsť socialistských závodů,“ ptá se El Jot. „Bylo mnoho vedoucích, kteří v honbě za plněním plánu ztráceli cestou lidi“ (Krywonos). Takových otázek bylo položeno více. Lékaři byl hosen na bedra boj s absencí, ale lékař může pracovat úspěšně jen tam, kde má důvěru pacientů. Funkce hlídače mu nepatří. Rada přispěvatelů jasně viděla, že se lékař musí důkladně seznámit s prací

svých pacientů, že má být součástí pracovních kolektivů, jako je tomu u mistra a inženýra. Někteří považovali za vhodné, aby ordinční hodiny byly stanoveny na mimo-pracovní dobu podniku. Odpadli by tak i četní tzv. nemocní, kteří návštěvy lékaře využívali jako jedné z příležitostí, jak opustit pracoviště.

V krátkém referátu nelze ani nejstručnější formou zachytit nepřehledné množství nových postřehů, podnětů a kritických poznámek. Některé příspěvky jsou jimi přímo nabity a zasluhovaly by překlad do češtiny. Opakovaně jsou diskutovány ožehavé problémy mladistvých pracovníků na závodech, učňů, problémy periodických prohlídek zaměstnanců a prohlídek nově přijímaných dělníků.

K celé knize lze snad jen namítnout, že zde byla dána příležitost zaujmout stanovisko ke komplexní problematice zdravotní péče na závodech jen jedné části zúčastněných pracovníků. Na druhé straně je třeba přiznat, že způsob provedení ankety dal možnost k relativně objektivnímu pohledu na situaci zdravotnické služby v průmyslu. V tom je klad a přínos knihy.

Karel Macek

Sorokin o Gurvitchovi

(Dodatek k recenzi v 2. čísle Sociologického časopisu 1966)

Sorokin uvádí ve svých *Sociological Theories of Today*, 1966 (kap. 14, str. 462–496) Gurvitcha jako nejpřednějšího představitele empiricko-realistické dialektické sociologie naší doby, čili podle jeho názvu dialektického hyperempirismu neb empiricko-realistické dialektiky. Vykládá a kritizuje především jeho pojetí dialektiky, které on v *Traité* nevykládá, nastiňuje jeho soustavu sociologie obecné i sociologií speciálních, k nimž zde přiřazuje i jeho sociologii sociálního času, a posléze podává jeho celkové ocenění.

Gurvitchovu pojetí dialektiky Sorokin vytýká, že popírá zákony formální logiky, kdežto dialektika je spíše jejich rozšířením, že není prostě — jak tvrdí — všech filosofických nebo vědeckých domněnek, že rozlišuje mnoho operativních forem dialektiky, ač by stačily dvě nebo tři, že nemá jasno v některých bodech, jako zvláště v dialektickém vztahu mezi dialektikou jako metodou a dialektikou skutečných sociálních pohybů, a že příliš zdůrazňuje heuristickou účinnost dialektické metody (sám uvádí tři jiné metody), ač jí sám málo užívá.

Jeho systému vytýká, že ač jej nazývá empiricko-realistickým, je u něho málo skutečného empirického bádání, že empirickým materiálem jen osvětluje své obecné propozice, že nedovedl spojit empirismus s dialektikou, že jeho četné klasifikace jsou někdy těžkopádné a často spíše matou, že nejpřesnější název pro jeho systém je „klasifikační systém sociologie“, a vůbec že jeho dialektický a empiricko-realistický systém je ve skutečnosti spekulativní, formální a filosofický.

Ale přes tuto kritiku prohlašuje Sorokin Gurvitchovu sociologii vcelku za jeden z nejvýznamnějších příspěvků naší doby k obecné i speciální sociologii, jež nemůže žádný historik sociologie v polovině dvacátého století opomenout. Tvrdí, že jeho obecná sociologie je systematictější, originálnější a rozvinutější než většina současných teorií a že jeho mimořádná erudice ve filosofii, so-

ciálních vědách a sociologických teoriích, zesílená rozmanitostí jeho životních zkušeností, a poměrná jasnost jeho myšlenek činí všechna jeho hlavní díla pro naše poznání sociální skutečnosti a mnohorozměrnosti sociokulturního univerza důležitými a podnětnými pro naše myšlení, jež obohacuje jak svými vědeckými pravdami, tak i svými omyly.

Josef Král

Dějiny české a slovenské sociologie

Státním plánem byl katedře sociologie na filosofické fakultě UJEP v Brně (vedoucí doc. dr. J. Solař CSc.) uložen úkol X-1-14, tj. sepsat dějiny české a slovenské sociologie. Brněnská katedra sociologie jako hlavní koordinátor práce od počátku samozřejmě počítala s tím, že slovenské vědecké instituce se ujmou té části úkolu, jež se týká slovenské sociologie. V tomto smyslu byla navázána spolupráce s vedoucími a se spolupracovníky katedry sociologie na filosofické fakultě Komenského university v Bratislavě a Sociologického ústavu Slovenské akademie věd.

Úkol sepsat dějiny československé sociologie zahrnuje úkoly:

1. Rozhodnout o koncepci a periodizaci dějin naší sociologie.
2. Koordinovat a evidovat práci.
3. Poskytovat konzultace mladším spolupracovníkům, jimž filosofická a obecně sociologická problematika naší předválečné sociologie není známa.
4. Zajistit zveřejnění hotových prací.
5. Zajistit spolupracovníky.

Naznačeným směrem se rozvíjela činnost katedry. Pokud jde o koncepci a periodizaci dějin naší sociologie, připravila užší komise (J. Macků, J. Solař, J. Obrdlíková) předběžný návrh, který se snaží o začlenění vývoje čs. sociologie do domácího a světového politicko-hospodářského dění i do kulturního, filosofického a vědeckého i specificky sociologického vývoje myšlení u nás a v zahraničí evropském i světovém. Kombinací zřetelů politických a filosoficko-sociologických jako kritérií dospěla komise k této periodizaci:

1. Období sociálně filosofické (do r. 1882) — do Masarykova příchodu na pražskou universitu.
2. Období nastupujícího pozitivismu (kritického realismu) do konce 1. světové války.
3. Období rozvoje empirické sociologie — za 1. republiky.
4. Období rozvoje sociologických výzkumů za druhé světové války a po ní, až do oficiální likvidace sociologie v roce 1949.
5. Období rozvoje marxistické sociologie — období oficiální neexistence sociologie a jejího obnovení.

Politické, národnostní a tím i kulturní zřetely vedou k rozlišení české a slovenské sociologie. O praktických důsledcích tohoto dělení už byla zmínka. Ze stejného hlediska

je problémem, zda počítat i s českými a slovenskými sociology v zahraničí. Politicko-ideologický zřetel rozzěluje naši sociologii na marxistickou a nemarxistickou. Přitom vyvstává otázka, kam řadit sociology z první republiky, kteří vycházeli z Marxe, ale nedrželi se oficiální komunistické ideologie. Závislost sociologie na jiných vědách nese s sebou rozlišení různých sociologických směrů uvnitř period (sociologie mechanistická, biologizující, psychologizující). Problémem je, do jaké míry se má v dějinách sociologie počítat se sociální psychologii.

Vlastní vývoj sociologie přináší klasifikaci podle problémů, které byly řešeny (obecná sociologie, systém, metoda; výzkumy; tzv. oborové sociologie); analýzu sociologických časopisů a časopisů širě kulturních, pokud přinášely články se sociologickou problematikou; uplatnění sociologického hlediska v jiných sociálních vědách (v právovědě, folkloristice, jazykovědě, estetice, vědě o náboženství apod.).

I na Slovensku byla vytvořena užší komise pro vypracování koncepce dějin slovenské sociologie (A. Sirácky, J. Karásek, M. Katriak, T. Ollík, D. Slávik a J. Uher). Základem jednání se stal návrh, který vypracoval D. Slávik.

Ujasnit problematiku dějin čs. sociologie pomohla dosud největší akce hlavního koordinátora, totiž veřejné zasedání katedry sociologie (ve spolupráci s městským výborem SA a se sekci pro obecnou sociologii a dějiny čs. sociologie při brněnské odbočce ČSS), konané v dubnu roku 1966 v Brně. Hlavní referáty přednesli: Jan Macků (*K pojetí Brněnské sociologické školy*) a Juliána Obrdlíková (*Sociologická metoda I. Arnošta Bláhy*). V kratších referátech bylo zhodnoceno dílo Tomáše Čepa v sociologii venkova (B. Pšír), Antona Štefánka jako teoretika národa a národnosti (Dušan Slávik), Bruno Zwickera (Mojmír Hájek). Diskusní příspěvky se týkaly problému hodnocení v sociálních vědách (J. L. Fischer, H. Steiner, B. Slejška), Brněnské sociologické školy (J. L. Fischer, M. Hájek, M. Ovesný, J. Obrdlíková) a vymezení pojmu kritického realismu v české sociologii (J. Obrdlíková). Referáty i většina diskusních příspěvků byla zpřístupněna vědeckým pracovníkům ve Sborníku, který připravil městský výbor SA v Brně. Dospět ke konečnému rozhodnutí o periodizaci, utřídění problematiky a pojetí dějin čs. sociologie bylo hlavním cílem symposia, které hlavní koordinátor připravil v Brně ve dnech 19.—20. června 1967. Tohoto účelu sloužil jak rozšířený elaborát

J. Macků, J. Solař a J. Obrdlíková, tak zejména hlavní referát prof. Karla Gally (*Vývojové tendence české sociologie*) a T. Ollika (*O koncepci dějin slovenské sociologie*). Jiným cílem symposia bylo seznámit s metasociologickými problémy čs. sociologie v kratších referátech o českém pozitivismu, kritickém realismu a českém hegelianství v našem sociologickém myšlení; s typy funkcionální metody a s jejím uplatněním v české sociologii; i s hotovými pracemi (z dějin sociologie národnosti, sociologie venkova, města, rodiny, mládeže, dětství, sociologických výzkumů apod.). A nikoli nejmenším cílem zasedání bylo, aby si účastníci, pokud tak již neučinili, vybrali téma své práce a závazně se k ní přihlásili.

Z hlediska pracovní evidence a koordinace přísluší brněnské katedře sociologie též úkol zjistit všechno, co v oboru dějin čs. sociologie bylo dosud vykonáno. Na souborné práce ukázal Jan Macků v referátu *Brněnská sociologická škola* (viz výše). Vedle toho se brněnská katedra sociologie obrátila s žádostí o spolupráci na státní knihovnu v Praze a od B. Šimákové, vedoucí sociologického dokumentačního oddělení, získala příslib spolupráce.

Prvním publikačním činem bude monometatické číslo *SC*, věnované dějinám čs. sociologie (rediguje Josef Solař, autoři článků: Vl. Čech, J. Macků, I. Možný, L. Nový, J. Obrdlíková, M. Ovesný, D. Slávik, J. Solař, M. Trapl, St. Tauber).

Spolupracovníci na úkolu jsou jednak interní i externí členové brněnské katedry sociologie (J. Solař, I. Možný, J. Kadlec, M. Hájek, M. Ovesný, J. Macků, H. Steiner, J. Obrdlíková, D. Slávik), jednak významní členové jiných vědeckých pracovišť (L. Svoboda, K. Galla, E. Urbánek, J. Tauber, Vl. Čech, J. Šiklová a V. Kaprová z Prahy; Fr. Křenek, J. Karola a J. Pšir z Brna). Spoluprací se sekci pro obecnou sociologii a dějiny čs. sociologie při brněnské odbočce ČSS se podařilo získat i další, zejména starší sociology jako spolupracovníky (J. Král, J. L. Fischer, M. Trapl, J. Hanáček). Celkem se v českých zemích přihlásilo ke spolupráci 33 sociologů, na Slovensku 21. Oficiálně jsou evidováni: Josef Solař (*Politika a ideologie v dějinách čs. sociologického myšlení*); Jan Macků (*Hlavní etapy v čs. sociologii*); Juliána Obrdlíková (*Obecná sociologická metoda I. A. Bláhy: Cinnost I. A. Bláhy v Sociologické revui*); Josef Karola (*Problematika sociologie umění v díle T. G. Masaryka*); Dušan Slávik (*Sociologie národa a národnosti ve slovenské sociologii*; *Sociologické dílo Antona Štefánka*); Jiřina Šiklová (*Dějiny pražské sociologické školy*) a Vladimír Čech (*Počátky sociologie průmyslu a průmyslového podniku v Československu*).

Práce již hotové jsou věnovány dílu I. A. Bláhy (Jan Macků: *Poznámky k strukturálnímu determinismu v díle I. A. Bláhy*, ve Sborníku FF Brněnské university, 1966, B 13;

Jos. Solař: *K sociologii politiky I. A. Bláhy* — připraveno pro monometatické číslo *SC*; J. Obrdlíková: *Sociologická metoda I. A. Bláhy* — připraveno pro Sborník sociologických prací olomoucké odbočky ČSS; *Problém sociální situace v díle I. A. Bláhy* — připraveno pro monometatické číslo *SC*), sociologii průmyslu (Vl. Čech) a dějinám čs. sociologie obecně (Jan Macků: *O tradicích české sociologie*; Dušan Slávik: *Koncepce zpracování dějin slovenské sociologie*). Dušan Slávik kromě toho velmi iniciativně zajistil literární pozůstalost po prof. A. Štefánkovi jednak v Matici Slovenské, jednak na brněnské katedře sociologie. Mnoho času a úsilí věnoval též aktivizaci práce o dějinách slovenské sociologie za pomoci představitelů katedry sociologie v Bratislavě a Sociologického ústavu SAV.

Kromě již uvedené konference konané v červnu a monometatického čísla *SC* je z připravovaných akcí nutno uvést německou *Čítanku z děl čs. sociologů* (Luchterhand, NSR; red. J. Solař), *Čítanku čs. sociologie* (red. J. Obrdlíková a D. Slávik) a *Sborník k nedožitým devadesátinám I. A. Bláhy* (Brněnská sociologická škola).

Na závěr prosíme ty čtenáře, kteří mají zájem o práci na dějinách čs. sociologie, aby se přihlásili na katedře sociologie na FF UJEP v Brně, Arne Nováka 1.

Juliána Obrdlíková

Kolokvium o práci v pospolitosti socialistického podniku

Sociologie v NDR, která se v posledních třech letech rozvíjí se značnou intenzitou, má tři výrazné rysy:

1. Důraz na přesnou, logickou analýzu pojmů, s nimiž operuje; velkou péči věnuje definicím.
2. Silné, snad až poněkud jednostranné zaměření na problematiku sociologie průmyslu a průmyslové práce, ekonomické sociologie vůbec. (Velká část sociologických pracovníků jsou dřívější ekonomové.)
3. Vcelku příznivě akceptovaná koordinace z jediného centra. Tzv. generální sociologické téma NDR, jehož nositelem je vědecká rada pro sociologické bádání v NDR, je jednotlivými svými úseky rozděleno na všechna pracoviště. Tak například sociologické oddělení Lipské university pracuje v jeho rámci na otázkách dělnické mládeže, sociologické oddělení University Martina Luthera v Halle na problematice vztahů pracovníků k práci, zejména z hlediska změn podmíněných počínající vědeckotechnickou revolucí, akademické pracoviště v Berlíně zkoumá společenskou podmíněnost fluktuace¹ atd.

Sociologické oddělení berlínského Ústavu pro společenské vědy (Institut für Gesellschaftswissenschaften beim KZ der SED) se

¹ Viz informaci o konferenci na toto téma, uveřejněnou v Sociologickém časopise 1967 č. 1.

v rámci této dělby práce věnuje sociologicko-politické problematice práce v pospolitostech pracovních skupin a osazenstev průmyslových závodů. Jde o tzv. „Gemeinschaftsarbeit“, která je pojímána jako určitý kvalitativní stupeň vývoje socialistických společenských vztahů vůbec a jako dynamický proces utváření kolektivů na základě pracovní kooperace. Jde podle toho o komponent sebeutváření socialistické společnosti. Na druhé straně pak jde o otázku vývoje osobnosti v kolektivu. Výzkumné zaměření, které se na základě tohoto teoretického přístupu realizuje, ve značné míře navazuje na hnutí kolektivů socialistické práce.

Toto zaměření slibuje plodné a prakticky i teoreticky významné výsledky především potud, pokud chce zkoumat předpoklady utváření pocitu odpovědnosti pracovníků za podnikový celek, integraci malých pracovních skupin do celkové dynamické struktury podniku, vzájemný vliv mezi prací v podnikové pospolitosti a zevními podmínkami danými zejména činností pracovníků v jejích volném čase. Na tomto tématu pracují Hahn, Alexová, Taubert a jiní.

Předpoklady a předběžné výsledky tohoto výzkumu byly projednány na kolokviu k tématu *Die produktive Funktion sozialistischer Gemeinschaftsarbeit* (Produktivní funkce práce v socialistické pospolitosti). Konalo se 16. II. 1967 v Berlíně.

Úvodní referát podal zprávu o prvních výsledcích kolektivního výzkumu.

Nejdůležitější skupiny podmínek ovlivňujících práci v pospolitosti byly v něm ucleněny takto: pracovní podmínky, informace, úloha vedoucího, stav uvědomění, stavění úkolů, kontinuita kolektivu, společenské vztahy v kolektivu, personální složení, kvalifikační struktura a integrace kolektivu v podniku. Výzkum vzorku pracovníků z několika strojírenských a chemických závodů ukázal, že dělníci považují za nejdůležitější podmínky dobrého vedoucího brigády a dobré vztahy vzájemné důvěry v brigádě. Referát konstatoval jejich mimořádný význam pro úspěšnou a produktivní práci.

Autor této zprávy přednesl referát o dichotomii institucionálních (formálních) a pospolitostních (neformálních) autorit v pracovních skupinách. Na základě faktického materiálu z výzkumů vyznačil specifické vlastnosti a nezastupitelnost každé z nich, přičemž je možná a žádoucí určitá míra jejich sblížení (optimální, nikoliv maximální míra identifikace).

V diskusi se projevil nesouhlas s takto stavěnou dichotomií. Na druhé straně prof. Schulz z Lipska naznačil, že v pojetí praktického významu studia pracovních skupin dochází k dvěma nežádoucím extrémům: buď k úplnému popírání významu znalosti neformálních vztahů pro řídicí práci anebo naopak k představě, že vedoucí pracovníky lze jmenovat do funkcí jen na základě sociometrického testu. Je však nutná optimalizace, která vidí v míře neformálních sympatií významné, ne však jediné směrodatné kritérium pro činnost vedoucích orgánů.

Alexová uvedla údaje o vlivu vztahů v pracovních skupinách pro práci celého osazenstva závodu. Zabývala se též těsnými vztahy mezi pracovní satisfakcí a podmínkami pro práci v podnikové pospolitosti.

Kolokvium ukázalo možnosti výzkumné spolupráce některých našich sociologických pracovišť se sociology z NDR v otázkách sociálního systému závodu, identifikace pracovníků s tímto systémem a integrace malých pracovních skupin do něho.

Dragoslav Slejška

Zpráva o mezinárodním semináři Volný čas a rekreace v rozvojových zemích

Ve dnech 2.—9. 12. 1966 se konal v Havaně na Kubě mezinárodní seminář pořádaný UNESCO, CIEPS a INDER. Opíral se o zkušenosti z regionální konference UNESCO v r. 1964 konané pro evropské země v Praze. Z členů autorského kolektivu připravujícího hlavní referát pro tuto konferenci byli proto kubánskou stranou pozváni dr. O. Klein, který pomáhal tvořit koncepci a organizaci konference v Havaně z pověření UNESCO, dr. B. Filipcová, která zaslala referát (byla v téže době v Paříži) a doc. dr. J. Kohout, který se konference zúčastnil jako člen čs. delegace (příspěvek: *Rízení ekonomiky a některé aspekty sociologie volného času*). Delegaci dále tvořili: prof. MUDr. F. Janda, prof. dr. Anton Jurůvský, doc. dr. Z. Šprynar, dr. Z. Teplý a generální sekretář Čs. komise UNESCO O. Kaisr.

Konference jednala za účasti více než sta delegátů ze čtyřiceti dvou zemí. Již tento fakt ve spojení s místem, kde byla konána, je významný i mezinárodně politicky. Generální sekretářkou konference byla Aida Santamaria, jedna z blízkých spolupracovnic Fidela Castra, jejíž činnost byla vysoce hodnocena všemi účastníky konference. Vedle známého revolučního činitele Kuby — Nuñeze Jimenese, presidenta Akademie věd, který přednesl první den hlavní referát, vystoupil na zahájení Sir Philip Noel-Baker, člen britského parlamentu a nositel Nobelovy ceny, M. Keita, ministr republiky Mali, prof. A. Szalai, vedoucí výzkumného centra OSN, člen Maďarské akademie věd aj. Za kubánskou vládu pozdravil konferenci ministr zahraničí Raul Roa, závěrečný projev pronesl ministr školství José Llanusa. Plenárnímu zasedání byly věnovány první a poslední den konference, jinak probíhala jednání v sekcích (sociální hodnoty a volný čas, mládež, sport, urbanistika, metody a techniky výzkumu). Nejčetněji byly zastoupeny první dvě sekce: předsedou první sekce byl sovětský delegát akademik G. Osipov, předsedou druhé sekce ministr M. Keita. Jednání probíhalo ve španělštině, francouzštině a angličtině.

Prof. Szalai se v poněkud obecně pojatém referátu zabýval vědeckotechnickou revolucí a zkoumal úlohu volného času ve vývoji moderní společnosti. Nuñez Jimen-

nes přednesl referát přípravného výboru konference. Ukázal v něm zejména specifiku problému volného času v rozvojových zemích, v nichž jde především o úvahy, jak využít tzv. volného času početných sociálních skupin, jak účelně a správně i z hlediska perspektivy vývoje společnosti organizovat možnosti jeho využití. Poukázal na řadu zkušeností revoluční Kuby, na veliký projekt boje s analfabetismem, který byl na Kubě celonárodní akcí vyúsťující v praktickém odstranění negramotnosti (dnes asi 3 0/0 negramotných; ve většině jihoamerických zemí obvykle dnes ještě nad 50 0/0 obyvatelstva). Poukázal dale na významné projevy uvědomění lidí v dobrovolné práci (v době konference přinášel tisk zprávy o práci sta tisíc brigádníků na sklizni cukrové třtiny). Hovořil i o chybách, k nimž došlo — boj s negramotností vyžaduje řešit šířeji i ekonomické souvislosti, využít rostoucí kvalifikace, vytvořit potřebu vyšší kvalifikace atd. Dnes jde o kontinuální rozvoj osobnosti. „Zajímá nás vše, co činí lid spokojeným a rozvíjí osobnost člověka“ — prohlásil a podal zajímavé informace o masovém rozvoji sportu, lidového umění atd. V sekcích se řada delegátů vracela k jeho projevu a prohlásila zkušenosti Kuby za teoretický i praktický přínos a příklad i pro africké a asijské země (ministr Keita). Poukazovali na fakt, že i když je v jejich zemích neobdělána půda, mají mladí lidé „volný čas“. S uznáním výsledků a díkem za pozvání vystoupil i jeden ze čtyř amerických účastníků konference, prof. Schaffer.

Ve stručné zprávě nelze obsáhnout informace o několikadenním jednání pěti sekcí. Velmi aktivně se na práci konference podílel známý italský teoretik a autor knihy o volném čase Gianni Totti (kniha byla přeložena i do polštiny s názvem *Czas wolny*). Poukazyval správně na nevyžnost komplexního řešení problému, zahrnujícího rozbor ekonomických předpokladů (vztah práce a volného času), politických opatření, sociální struktury, ideologie. S velikou pozorností vyslechli delegáti vystoupení švédského delegáta prof. Israela, který prokázal zaslíbenou informovanost o problémech socialistických zemí, dr. J. Thomase z Indie a delegátů polských, sovětských a československých, informujících již o konkrétních výzkumech volného času u různých sociálních vrstev socialistických společností.

Vystoupení socialistických delegátů upozorňovala na význam ekonomického rozvoje a význam vědy i řízení ekonomiky a společenských procesů v jejich úhrnu a stala se tak protiváhou některých vystoupení přeceňujících význam jen nadstavbové sféry pro řešení problémů volného času (egyptský delegát Malik aj.).

Význam konference vyplyne již z konstatování, že byla prvou konferencí k této problematice v rozvojových zemích. Započala tak zkoumání velmi složitého jevu — specifiky volného času v těchto zemích na rozdíl od zemí industriálně rozvinutých, významu tohoto sociálního jevu pro emancipaci

národní, ekonomickou, sociální a kulturní v rozvojových zemích. Jednání konference mají vyjít tiskem.

Jaroslav Kohout

O kvalitě vztahů ve stavebních družstvech

V posledních letech se v naší společnosti následkem bytové krize provázející vývoj státu začala ustavovat stavební bytová družstva, aby budovala nové domy a rozšířila tak počet bytových jednotek. Družstevní výstavba ve svých nejrozmanitějších formách sdružuje občany se stejným zájmem: zvýšit svou bytovou a tím i životní úroveň, bydlet v domě s ústředním topením a mít veškeré příslušenství. V družstvech se tužby občanů po dobrém bydlení splňují mnohdy dříve a kvalitněji než jakýmkoli jiným způsobem. Získání bytu koupí a soukromou výstavbou nebo přidělení státního bytu se nejeví v mnoha případech tak výhodné jako členství v družstvu. Dalším motivem pro družstevní výstavbu u jednotlivců je možnost uplatnění řemeslnických a odborných znalostí, případně i možnost druhého výdělku.

Na počátku vývoje družstev v padesátých letech vznikala družstva stavějící zčásti nebo úplně dodavatelským způsobem. Později, zvláště pak v posledních asi dvou letech se masově rozšířila výstavba převážně svépomocí. Tento druh výstavby podporují podniky a také stát, a v současné době jde o hnutí, které zasahuje široké vrstvy obyvatelstva a hlavně pak mladší generaci, která nachází ve svépomocné výstavbě možnost rychlého osamostatnění.

V družstvu se sjednocují příslušníci nejrozličnějších povolání a postavení. Jsou to zpravidla příslušníci jednoho podniku, čtvrti nebo několika podniků a institucí. Tam, kde družstva prováděla výstavbu dodavatelským způsobem, nedocházelo mezi jednotlivými družstevníky k vytváření těsnějších vztahů. Vztah mezi nimi byl pouze vztahem dvou náhodných sousedů, byť byli z jednoho podniku. Nechceme však tvrdit, že by tento vztah nebyl v životě důležitý, vždyť jde o vztah člověka k jeho okolí a k spoluobčanům. Z hlediska těch dvou však není tento vztah v jejich životě nejdůležitější.

U družstev, která provádějí výstavbu úplnou svépomocí, je charakter vztahů dvou a více družstevníků podstatně složitější a zahrnuje několik etap vývoje. Poznatky získané v této oblasti lidských vztahů nejsou zatím ani hluboké, ani obsáhlé. Závěry, které zde budeme uvádět, nepovažujeme proto ani za obecné a vyčerpávající. Další vývoj a zkoumání tohoto kvalitativně nového vztahu občanů v socialistické společnosti naše závěry doplní a zpřesní.

Vztahy mezi družstevníky svépomocných stavebních bytových družstev nejsou, což je snadno zjištělné, něčím stálým a trvalým. Neustále se mění a vyvíjejí. Všimli jsme si, že se v jejich vývoji u několika družstev vyskytují tytéž problémy a v oblasti vztahů tytéž konflikty. Usuzujeme, že vývoj vztahů

mezi družstevníky probíhá ve *třech rozdílných etapách*. První etapa zahrnuje období poznávání a sblížování, a trvá od ustavení družstva až do zahájení stavby. Druhá etapa neprobíhá již v tak přátelském duchu jako předcházející a charakterizuje ji období pracovní — od zahájení výstavby a rozdělení bytů až po jejich dokončení, nastěhování a provádění úprav okolí. Třetí etapa se týká soužití družstevníků v domech, údržby bytů a společného života. Postavením společného domu a nastěhováním začíná nejdelší etapa trvání vztahů mezi družstevníky, která je také poslední.

Společná výstavba je přístupná všem občanům, kteří mohou pracovat nebo splnit své členské povinnosti pomocí příbuzných a přátel. Proto také etapy, jak jsme je uvedli, budou velmi odlišné a budou se vyznačovat i složitostí vztahů. Všimněme si znaků, které jednotlivé etapy vývoje vztahů ve výstavbě družstva provázejí a podívejme se blíže na jejich charakteristiku.

První etapa vývoje vztahů začíná při zakládání stavebních bytových družstev. Občané se k výstavbě přihlašují samostatně, jejich žádosti schvaluje zpravidla vedení podniku, instituce, odborová organizace, přípravný výbor družstva. Každá z těchto řídicích složek ve výběru uplatňuje své zájmy. Podnik a instituce se snaží prosadit ty zaměstnance, kteří jsou důležité z hlediska stabilizace pracovních sil; odbory, stranické a svazácké organizace prosazují pracovníky na základě sociálních poměrů; vedení družstva pak z hlediska profesí a schopnosti jednotlivců tak, aby bylo vůbec možné stavbu realizovat. Tento zájem se jeví přípravnému výboru jako nejdůležitější, a proto klade předcházejícím orgánům jako podmínku pro přijetí do družstva potenční schopnost družstevníka splnit pracovní závazek. V družstvu se pak neshromažďují vysloveně sociální případy a ani lidé s malou pracovní iniciativou. Již tyto základní předpoklady utvářejí celý vývoj vztahů mezi družstevníky.

Pokud jde o menší družstva nebo o kolektivy ve velkých družstvech, dovidají se kandidáti o svém členství a sdělují si své názory na výstavbu a na plnění budoucích úkolů. Sdělování se však neomezuje pouze na oblast družstevní výstavby, ale družstevníci se stávají k sobě sdílnější i ve svých soukromých záležitostech. Vytváří se mezi nimi vztah přátelství, třebaže předtím, než se poznali, pracovali na různých pracovištích a bydleli v různých částech města. Společný zájem, společná budoucnost vytváří mezi nimi nový vztah. A právě v této době ustavení družstva a přípravných prací vytvářejí se mezi jednotlivci hlubší vztahy. Schůze, společná jednání, společenský život je stále svazují. Myšlenka, že budou pracovat a sdílet společně po několik let nejrůznější obtíže a nakonec budou spolu bydlet, že budou sousedé, je spojuje v dobrý a dá se říci až neformální kolektiv. Nestranný pozorovatel by mohl usuzovat na vytvoření neformální skupiny, která vznikla formálním způsobem

a náhodným výběrem. Právě tyto znaky družstvo nese již v počátku své existence. První etapu, jak jsme se snažili vyložit, lze tedy charakterizovat jako etapu sblížování a poznávání. Kolektiv náhodně shromážděných lidí, které spojuje pouze jediný zájem, se upevňuje a jednotliví členové se stávají přáteli.

Stejně je tomu i v období zahájení výstavby. V tomto momentu trvají přátelské vztahy potud, pokud se neuplatňují rozličné schopnosti a postavení lidí v podniku, ve společnosti apod. Tehdy dochází k prvnímu narušování vytvořených vztahů. Příčiny, jak se nám jeví, tkví v různé kvalifikaci a schopnostech družstevníků, v jejich finančních možnostech, v jejich postavení v podniku a v samotném družstvu. Nejzávažnější příčinou narušování vztahů je moment při rozdělování bytů.

Druhou etapu charakterizujeme tedy jako etapu narušování vytvořených přátelských vztahů. Protože první etapa vývoje není časově dlouhá (pohybuje se od několika měsíců přibližně do dvou let), nejsou ani přátelské vztahy v ní hluboké a tedy jsou snadno narušitelné. Při rozdělování bytů předem dochází ke konfliktním situacím, které družstevníci řeší výstupem z družstva. Jestliže nedojde k takovému rozuzlení, vzniká rozpor mezi jednotlivými družstevníky nebo i celými skupinami. Další významná příčina narušování vztahů mezi družstevníky zde již byla naznačena. Jde o potenční schopnost plnit úkoly ve výstavbě. Družstevník, který má schopnost vytvořit projekt nebo fídit stavbu, nemusí kopat krumpáčem. Ten, který umí jen kopat, nemůže projektovat. Není to právě vhodný příklad, ale jsme si vědomi, že aspoň částečně naznačuje rozpor, který mezi družstevníky vzniká. Druhou etapu charakterizujeme jako etapu zhoršení vztahů.

Po překonání všech průvodních obtíží druhé etapy dochází k určité stabilizaci vztahů, a tak je možné charakterizovat třetí etapu vývoje vztahů mezi družstevníky. Definitivní obsazení bytů, ukončení nejnáročnějších úkolů jednotlivce uklidňuje a proto dochází ke zlepšení vztahů. Dá se říci, že se opakuje počáteční situace, kdy byl jeden pro druhého cizí. V této situaci se již znají, svůj vztah ale již hlouběji neupevňují. Znají se, jsou přátelé, ale žijí bez hlubších vztahů, neradi se podřizují představenstvu a odmítají plnit úkoly při dalších úpravách terénu, zřizování parčíků apod. Bydlí a nic víc už je nezajímá. Pasívní resistance je příznačná pro tuto třetí etapu, která se z hlediska činnosti družstva jeví jako funkcionářství: není to již aktivní manuální nebo duševní práce ve smyslu tvůrčím. Odmítání funkcí a plnění neatraktivních povinností v družstvu není jen záležitostí samotného družstva, ale má širší souvislosti.

Z uvedené charakteristiky jednotlivých etap vývoje vidíme, že se v praxi bytových družstev vyskytují problémy nejen v technologii a organizaci, ale i v oblasti mezilidských vztahů. Ty však řeší jen předseda družstva, případně představenstvo, bez ja-

kýchkoliv dřívějších poznatků a zkušeností. Cílem tohoto příspěvku nebylo podat objasňující výklad, ale jen naznačit složitost problematiky vztahů mezi družstevníky. Pro současnou dobu je družstevnické podnikání charakteristické a po této stránce nevňuje družstvům patřičnou pozornost, přestože tvoří významnou součást socialistického podnikání.

Stavební bytová družstva mají jiný charakter než družstva jiných typů, jsou zčásti výrobními a zčásti spotřebními družstvy — vyrábějí pro svou vlastní spotřebu. Proto také nelze charakterizovat vztahy mezi družstevníky stejně, jako vztahy lidí ve výrobě. Družstvo se svým způsobem činnosti přibližuje na jedné straně výrobní organizaci a na druhé straně společenské organizaci, kde se členové rovněž sdružují podle zájmů. Proto také musí být i kvalita vztahů mezi členy bytových družstev specifická.

M. Turek

Nové tendencie a vzdelanie dievčat

Problém feminizácie niektorých stredoškolských a vysokoškolských smerov štúdia sa stáva jedným z argumentov proti prístupu dievčat k vzdelaniu vôbec, v snahe riešiť tak rozpor medzi prírastkom práceschopnej mládeže, reálnymi možnosťami ich odbornej prípravy a zaradenia do zamestnania, najmä na Slovensku. Čiastočným východiskom v tejto situácii (nedoriešený problém mládeže dospievajúcej do produktívneho veku) bola široko otvorená možnosť štúdia na stredných všeobecnovzdelávacích školách, ktorú dievčatá i všestranne využívali a využívajú. Vynára sa v tomto kontexte otázka nad správnosťou aplikovania jednotnej elitárnej koncepcie tejto školy (výlučná prípravka pre vysoké školy), ktorá nerešpektuje špecifické podmienky Slovenska. Spomínaná východisková možnosť by sa uzavrela a zhoršila by i tak nepriaznivú situáciu tých dievčat, ktoré budú v najbližších rokoch končiť školopovinnosť. Slovenská plánovacia komisia uvádza už dnes, že v rokoch 1965—70 až 7,3 % mladých ľudí na Slovensku nebude rozmiestnených a približne ten istý počet (34 900) nebude mať kde získať kvalifikáciu a nastúpi priamo do pracovného pomeru.

Problém návaznosti strednej a vysokej školy, ktorý v súčasnej dobe vytvára feminizácia SVŠ, je potrebné riešiť iným spôsobom, ktorý vidíme v štrukturálnej zmene škôl II. cyklu s maturitným osvedčením.

Vychádzajúc z komparácie (chlapci—dievčatá) istých postojov a názorov u *aspirujúcich na vysokoškolské štúdium*, možno upozorniť na niektoré zaujímavé skutočnosti. Podklady nám poskytol reprezentatívny výskum (technika ankety) študentov maturitných tried SVŠ na Slovensku. Výskum sa uskutočnil od 7.—20. II. 1966 na tridsiatich školách. Vo svojej prvej etape obsiahol súbor 2 915 maturantov, z toho 926 chlapcov. Reprezentatívnosť bola dodržaná vo všetkých

znakoch, ktoré tu používame. Súbor predstavuje 23,84 % z celku maturujúcich v školskom roku 1965/66 na Slovensku. Na vysokú školu aspirovalo 72,2 % z celku dotazovaných maturantov. Všetky zovšeobecnenia platia teda výlučne na Slovensko.

Niektoré výsledky, ktoré vyplynuli z výskumu, možno v podstate uviesť v týchto dvoch bodoch:

1. Rozloženie ženského prvk v jednotlivých fakultách na základe subjektívneho želania študentiek SVŠ sa v podstate zhoduje s objektívnym stavom v r. 1965. Technické smery štúdia (s výnimkou elektrotechnickej fakulty) si udržiujú alebo čiastočne zlepšujú svoje postavenie vzhľadom na záujem dievčat, i keď štruktúra záujmu o *technické smery štúdia medzi absolventami SVŠ zostáva celku nepriaznivá*. Rovnako chlapci ako dievčatá sú zatiaľ so svojou voľbou vnútorne spokojní. Tendencia k zmene pôvodne zvolenej fakulty je väčšia u chlapcov ako u dievčat. Potvrďuje to i skutočnosť, že delenie fakúlt s väčším počtom a s menším počtom identifikovaných sa nemôže robiť hranicou: technické a humanitné alebo chlapčenské a dievčenské, ale atraktívne a neatraktívne.

2. Postoj chlapcov rovnako ako dievčat v prípade neúspešnej skúšky dáva nádej, že SVŠ vychováva životaschopnú mládež (ambicióznu), ktorá sa nevzdá ľahko vymoženosti získať vyššie vzdelanie a kvalifikáciu. Z celku aspirujúcich na vysokoškolské štúdium 89,2 % chlapcov a 84,3 % dievčat sa jednoznačne vyslovuje, že bude v prípade neúspešnej prijímacej skúšky pokračovať v úsilí o dosiahnutie pôvodnej úrovne aspirácie.

Dievčatá si teda nielenže voľia technicko-inžinierske smery vysokoškolského štúdia zo záujmu a s touto voľbou sa identifikujú, ale vykazujú i v takej miere ako chlapci vhodné postoje a názory, ktoré nás oprávňujú k tomuto tvrdeniu: dievčatá sú vzhľadom na postoj k štúdiu tak isto dobrým objektom pre investície do vzdelania ako chlapci.

Ladislav Macháček

Hodnocení ediční činnosti v rámci Vědeckého kolegia filosofie a sociologie ČSAV za rok 1966

I. HODNOCENÍ FILOSOFICKÉ PRODUKCE

V minulém roce byla naše filosofická literatura obohacena řadou publikací, které nebudou mít pouze efemerní význam. Zčásti se v tom odráží orientace našeho dnešního soustavného myšlení, zčásti však je to výsledkem historických osudů, v nichž svou roli hrála i nahodilost.

Sem třeba počítat uveřejnění Komenského *Všeobecné porady o napravení věcí, jež člověk děláji člověkem*. (De rerum humanarum emendatione Consultatio catholica.) Toto dílo, které Komenský považoval za své opus grande, čekalo vskutku tři sta let na publi-

kaci, odhlédneme-li od zkušebních tisků jeho části za života Komenského a halského svazku Panegersie z počátku 18. století. Dlouho považováno za ztracené, nemohlo být ani po znovunalezení hned celé uveřejněno v originále a muselo na to znovu čekat třicet let. Je jisté velká událost, když se najde a uveřejní tak obsáhlé dílo autora klasického, dílo, které doplňuje vědomosti a odpovídá na mnohé dotud kontraverzní otázky po jeho nauce, díle, osobnosti. Bylo by ovšem možno položit otázku, zda běží vskutku o práci filosofickou, zda tu nejde o zvláštní druh teologické systematiky. Nepochybně i v tomto Komenského díle je teologický základ jasně patrný, ale vlastním předmětem není zde tolik zjevení vztahu Boha a člověka v křesťanské zvěsti v užším smyslu, jako spíše ve světě a v dějinách. V pojetí Komenského ostatně smysl, rozum a víra, a následkem toho filosofie a teologie jsou nerozlučné; dílo je i z Komenského hlediska zároveň filosofické a teologické. Obsahuje jakousi systematiku všech (podle autora) možných plánů a nadějí člověka vůbec, protože se snaží ukázat, co lze napravit na těch základních složkách duchovní činnosti, které činí člověka člověkem, totiž na filosofii, politice a náboženství. Utopické myšlení pozdně renezanční a barokní doby zde našlo jakousi univerzální, encyklopedickou systematizaci. V dějinách lidské naděje a doufajícího myšlení hraje toto dílo úlohu nemalou. Jeho bezprostředním vzorem je Campanella, a ač nemá politickou smělou *Slunečního státu* v otázkách majetkových a sociálních, má proti Campanellovi navíc systém vychovatelství, snahu o nápravu jazyků a konkrétní návrhy mezinárodní organizace lidstva. Bude trvat jistě delší dobu, než tato velká encyklopedie vyzrálých, kriticky promyšlených lidských tužeb bude ve své myšlenkové struktuře, ve své literární kompozici, v původu a literární následnosti svých jednotlivých složek důkladně prozkoumána. Spolu se *Všeobecnou poradou* je vydáno *Lexicon reale pansophicum*, jeden z prvních abecedních encyklopedických slovníků. Úvodem do problémů díla je epilóg napsaný pracovníkem Filosofického ústavu za spolupráce pracovníků Pedagogického ústavu J. A. Komenského, který se snaží osvětlit jeho historii a stavbu. Vydavatelská skupina Pedagogického ústavu musela řešit mnoho nesnadných obtíží a filosofická kritika se jimi jistě bude obírat i nadále. Československá akademie věd svým vydáním vykonala zde na poli naší filosofie a duševní historie vůbec čin mimořádný. (Skoro zároveň také v Pedagogickém nakladatelství vyšel český výbor z *Všeobecné porady* s úvodem zesnulého akademika Chlupa.)

Na soudobé produkci vzbuzuje pozornost, že se v naší literatuře věnuje zvýšený zájem odvětvím, v nichž byla zvláště chudá. Sem patří především logika, a proto L. Tondlovy *Problémy sémantiky* je nutno zvláště uvítat a vyzvednout. Tondlova kniha k nám uvádí vzorně promyšlené a ujasněné základní pojmy a problémy té logické disciplíny, která je naprosto nezbytná k pochopení dnešní

logické produkce, k otázkám metodologie a bádání o základech věd, ale také otvírá teprve logickou cestu k teorii informace, k základním otázkám kybernetiky atd. Ačkoliv naše překladová literatura má již známé dílo A. Schaffa, není Tondlov spis nikterak dubletou, protože je v něm položen důraz právě na ty čistě logické momenty, které určují problematiku, zatímco Schaffovo dílo se zabývá mnohem více empirickou a obecně filosofickou stránkou daných problémů. Lze říci, že v Tondlově knize máme před sebou velmi vyzrálý výtěžek dlouholeté práce o základních logických problémech a že ji proto v naší celkové produkci třeba postavit zvláště vysoko. Cílá pracovní činnost, kterou vyvíjejí naši logikové v posledních letech, zde přináší sediment v našich poměrech nezbytný a vysoce významný. Upozornit třeba též na příklad Tarského vysoce důležitého díla *Úvod do logiky a metodologie věd*, které vyšlo v tomto roce.

Z oboru teorie materialistické dialektiky je třeba uvést, že Kosíkova známá *Dialektika konkrétního* se v loňském roce dožila již třetího vydání. V této souvislosti třeba uvést i jiné práce, svědčící o intenzivním studiu K. Marxe a soudobé antropologické problematiky; jsou to zvláště K. Michňáka *Individuum a společnost* a Jiřího Peška *Dialektika dělbý práce, sebestrukturace a perspektivnost člověka*. V těchto pracích, zvláště v poslední, se děje pokus prohloubit a odstínit základní motivy Marxovy historické koncepce člověka pomocí analytických prostředků, školených na moderní fenomenologii, zvláště na rozbořech historičnosti a časovosti. Posléze zmíněný autor se pokouší ze svých rozborů historičnosti pracovního procesu vyvodit i praktické důsledky pro důležitou otázku, jak zařadit dělbý práce ve vzájemném vztahu obou základních stránek výroby (výrobních sil a výrobních vztahů).

Ve zmíněných pracích se projevuje zájem o vliv fenomenologického přístupu k společensko-historické problematice. Lze se snad v této souvislosti zmínit, že J. Patočka podal v sérii článků ve Filosofickém časopise (které vyšly též samostatně jako přednášky Filosofické fakulty UK) převážně referující, místy kritický úvod do Husserlovy fenomenologie.

Práce na základních otázkách marxistické filosofie přesahuje však rámec knižních publikací: ve Filosofickém časopise byly uveřejněny například též některé partie důležitých prací J. Zeleného k otázkám Marxova vztahu k problematice německé klasické filosofie.

V oboru historického materialismu je třeba uvést důležitou, hutnou brožuru R. Richty a jeho kolektivů, věnovanou společenským a lidským souvislostem vědeckotechnické revoluce *Civilizace na rozcestí*. Čtyři zásadní kapitoly, opřené o dvacet tři podkladové studie, jednájí o podstatě jevu vědeckotechnické revoluce, o převratech v práci, kvalifikaci a vzdělání, o problémech nového životního prostředí změněného naší civilizací, posléze o nových rysech historického vývoje, které se zde

vytvářejí. Práci kolektivu se dostalo jak od presidia Akademie, tak z příslušných stranických míst velkého uznání a podpory a stala se jedním z nejdiskutovanějších kulturních jevů naší současnosti.

Ze speciálnějších filosofických problémů přírodních věd uveďme práci Josefa Adamce *Holismus*, oživující problematiku dlouho u nás netraktovanou.

Zvlášť třeba vyzvednout, že estetiky se v minulém roce dostalo několika významných publikací, a to zvláště sebráním estetických statí Jana Mukašovského v soubor *Studie z estetiky* (nakladatelství Odeon); o tuto pozoruhodnou syntézu strukturalistické estetické teorie se zasloužili F. Vodička a K. Chvatík. Ze starších roztroušených a tím o působivost zčásti připravených statí zde vyvstala pozoruhodná stavba, která v našich estetických diskusích nepochybně sehraje důležitou úlohu, jak o tom svědčí již dnešní odezva. Též překlad Hegelovy *Estetiky*, opatřený obsírnou úvodní studií o Hegelově filosofickém vývoji a studií L. Nováka o působení Hegelových názorů v pozdější době, byl veřejností přijat jako kladný přínos. Třeba zde poukázat též na časopiseckou produkci jak v odborných časopisech, tak v revuích literárních a obecně kulturních. Také esejistická kniha A. Mokreje *Umění, skutečnost, poznání* (Československý spisovatel) nadhazuje mnoho otázek; ač nepostupuje příliš systematicky, zprostředkuje čtenáři mnoho zajímavých názorů cizích i vlastních.

Důležité publikace přinesl minulý rok též v oboru dějin filosofie. Uveďme tu, pokud nenáleží do systematiky a dějin psychologie, Cveklovu knihu o Freudovi (týž autor v tomto roce uveřejnil též esej *Filosofie a současnost*, které vyvolaly svým směřováním k aktualitě čilý zájem). Jeden z nejvýznamnějších autorů starší filosofické generace J. L. Fischer uveřejnil svou studii *Sokrates nelegendární*, dílo velké učnosti, odvážné kombinací schopnosti i interpretační dovednosti. K práci Zemplinerové o čínských vlivech v moderní západoevropské filosofii lze sice mít jisté metodologické dotazy, ale je nesporným materiálovým přínosem, který předpokládá zcela neobvyklou přípravu, velkou šetlost a seznámenost s myšlenkovým světem, který většinu soudobých západních filosofů uniká; práce tedy do značné míry průkopnická.

Bylo dále třeba se zmínit o dvou filosofických žánrech, které nemají přesné zaměření, ale jsou důležité pro podchycení značného zájmu, kterému se v současné době u nás těší otázky filosofie. Uvedl bych tu filosofickou esej či cestopis filosofky a socioložky I. Dubské *Americký rok*, který se setkal právem s velkou odezvou pro svou zajímavou a volnou formou poutavě předkládanou základní myšlenku. Zvláštní zmínky zaslouží brožura Milana Průchy *Kult člověka* svým pokusem o vyvolání diskuse o základních otázkách marxistické filosofie a filosofie vůbec.

Zmíňme se ještě o tom, že již zdůrazněný přítomný zájem o filosofii a o to, co bylo

v nedávné době zanedbáno, se projevil též vznikem nové řady drobnějších filosofických děl — dosud výlučně překladů v nakladatelství Svoboda, která nese příznačný název „Filosofie a současnost“ a přinesla již práce Sartrovy, Desantiho kritiku fenomenologie, Langeho výklad o problémech kauzality aj.

Domnívám se z uvedených příčin, že můj celkový závěr o významnosti velké části filosofických děl v minulém roce u nás uveřejněných je oprávněný a že naše filosofická literatura se stává zajímavější, pro veřejnost závažnější a vnitřně hlubší, než tomu bylo — až na výjimky — v minulých letech.

Jan Patočka

II. ZPRÁVA O PUBLIKAČNÍ ČINNOSTI V OBLASTI SOCIOLOGIE

Publikační činnost v oblasti sociologie se rozvíjí v posledním období v řadě nakladatelství; v českých zemích je soustředěna zejména v nakladatelství ČSAV Academia, v nakladatelství Svoboda, dále také v nakladatelství Orbis, Práce, Mladá Fronta, v Pedagogickém nakladatelství atd. Ve slovenských krajích je soustředěna publikační činnost v nakladatelství SAV (Vydavatelstvo Slovenskej akademie vied), v Práci a v dalších nakladatelstvích.

Sociologická komise při Vědeckém kolegiu filosofie a sociologie se snažila ovlivnit ediční práci československých nakladatelství v oblasti sociologie zejména tím, že v roce 1965 vypracovala souhrnný návrh, který obsahoval náměty pro vydávání překladů zahraniční sociologické literatury. Tento návrh byl začátkem roku 1966 revidován a doplněn a byl dán k dispozici všem zainteresovaným nakladatelstvím. Kromě toho je zastoupena sociologická komise vědeckého kolegia jedním členem v ediční radě Ústřední knižní kultury, která koordinuje práci čs. nakladatelství. Ediční subkomise se obrací na nakladatelství průběžně se svými náměty na vydání vhodných titulů zahraniční sociologické literatury a vyjadřuje se k edičním záměrům nakladatelství. Po této stránce je proto možné pokládat péči vědeckých sociologických pracovišť o vydávání sociologické literatury v základní míře za zajištěnou.

Dosavadní výsledky publikační činnosti v oblasti sociologické literatury jsou přitom ovšem ještě značně omezené a zdaleka neodpovídají potřebě sociologických publikací. Tato skutečnost je způsobena tím, že časové lhůty, potřebné v našich nakladatelstvích pro přípravu publikací a pro jejich výrobu, jsou nepřiměřeně dlouhé, takže výsledky naší dosavadní péče o vydávání sociologické literatury se dosud mohly projevit jen v omezeném rozsahu. Poněkud příznivější, i když zdaleka ne příliš uspokojivá, je situace v ediční přípravě sociologické literatury, alespoň v některých nakladatelstvích. S nakladatelstvím ČSAV byl v zásadě dohodnut výběr pěti titulů zahraniční socio-

logické literatury, které by měly být realizovány do roku 1970. V současné době se dokončuje překlad R. K. Mertonova *Social Theory and Social Structure*. Realizace vydání překladu Lazarsfelda-Rosenberga *The Language of Social Research* se setkala s formálně právními překážkami vzhledem k tomu, že dílo zahrnuje ukázky sociologických studií různých autorů, takže vyvstala otázka copyrightu pro tyto jednotlivé výňatky. (U příležitosti Lazarsfeldovy návštěvy v Československu bylo však možno projednat také tuto otázku a na základě dosavadních jednání se počítá s uskutečněním uvedeného edičního záměru, přičemž do češtiny bude překládáno nové vydání uvedeného díla, jehož znění autoři zaslou v rukopisu po jeho dokončení, takže český překlad by mohl vyjít téměř současně s novým anglickým originálem). Třetím titulem, s jehož vydáním v nakladatelství ČSAV počítáme, je výběr ze sociologického díla Talcotta Parsonse. Dva zbývající tituly jsou věnovány antologiím z americké a francouzské sociologické literatury, zejména časopisecké.

Z překladové sociologické literatury vyšlo doposud relativně nejvíce titulů z polské produkce. Vyšly dvě práce Baumanovy (Orbis a Mladá Fronta), práce Szczepańskiego (Svoboda), Podgoreckého (Svoboda), ve slovenském překladu vyšla práce Wiatrova, Hirschowitzové, Szczostkiewicz; připravuje se další překlad práce Podgoreckého (Svoboda), A. Kłoskowské (Svoboda), Wiatra (Pedagogické nakladatelství) atd. Lze říci, že o publikace polské sociologické literatury je v našich podmínkách relativně dobře postaráno. Naproti tomu uplatnění sovětské sociologické literatury je v edičních programech méně příznivé; nakladatelství Svoboda připravuje překlad sborníku *Sovětská sociologie*.

V průběhu posledního období vyšlo již několik větších knižních publikací z původní československé sociologické produkce.

Vyšla práce Klofáče-Tlustého *Soudobá sociologie; Sociální struktura socialistické společnosti*, je sborník, který vyšel 1966, jeho vedoucím autorem je Pavel Machonin. Metodologické problematice jsou věnovány dvě závažné knižní publikace, kniha V. Lamsera (Svoboda) a práce F. Kahudy. Problematiky volného času se týkají tři knižní publikace (Filipcová, Červinka, Selucký). Otázkám industriální sociologie je věnována práce kolektivu autorů pod vedením J. Kohouta. Nejzávažnější slovenskou publikací je Siráckého *Sociológia*. Značně dlouhá řada původních sociologických publikací je v tisku nebo se do tisku připravuje. Úhrnem lze proto říci, že ediční činnost v oblasti sociologie je v základní míře zajištěna, zejména pokud jde o původní sociologickou literaturu. O sociologickou literaturu je na veřejnosti široký zájem, a proto doposud autoři sociologických prací zpravidla nemají zvláštní potíže při zveřejňování svých závažných prací; přitom ovšem publikování sociologických prací není v řadě případů bez nesnází a velmi mnoho nedostatků a ztrát vzniká zejména zcela nepřiměřeně dlouhými

mi výrobními lhůtami, které si vydání knižních publikací vyžaduje.

Mnohem méně příznivá je situace v oblasti malotirážních publikací. Sociologický ústav ČSAV vypracoval návrh na zřízení malotirážní edice sociologických publikací, v níž by vycházelo ročně 10–12 titulů, které by byly věnovány zejména výsledkům sociologických výzkumů i jiné sociologické problematice. Návrh byl projednán ve Vědeckém kolegiu filosofie a sociologie ČSAV a byl doporučen k realizaci počínaje rokem 1967. Realizace návrhu však doposud bohužel narážela na technické potíže, takže v podstatě nebude celý návrh letos realizován. V nejpříznivějším případě se počítá jen s vyjitím 1–2 titulů v letošním roce. Tato skutečnost je tím tíživější, že sociologie nemá dostatečné možnosti v oblasti periodické literatury, a to vzhledem k tomu, že má k dispozici jen jeden sociologický časopis, jehož jednotlivá čísla jsou naplněna s velmi dlouhodobým předstihem, přičemž Sociologický časopis zdaleka nestačí zveřejnit všechny kvalitní materiály, jež má k dispozici. Vytvoření předpokladů pro urychlené realizování malotirážní edice podle vypracovaného návrhu a rozšíření časopiseckých publikačních možností pro sociologii pokládáme za nejnaléhavější úkoly v oblasti ediční práce.

Zdeněk Strmiska

Z činnosti Čs. sociologické společnosti

V Domově vědeckých pracovníků ve Smolenicích probíhalo od 10. do 13. dubna 1967 I. setkání československých a polských sociologů. Do Československa přijela osmnáctičlenná delegace polských sociologů vedená prof. Janem Szczepańským, předsedou Mezinárodní sociologické asociace. Z československé strany se zúčastnila čtyřicetičlenná delegace vedená prof. dr. J. Klofáčem a doc. J. Pašiákem.

Zasedání zahájil akademik Andrej Sirácky a poté účastníky pozdravil zástupce Slovenské akademie věd akademik Igor Hrušovský a tajemník polského vyslanectví mgr. B. Kaczynski, který byl přítomen celému setkání. Hlavní referáty přednesli doc. J. Pašiák (*Spolupráce československých a polských sociologů*) a prof. J. Szczepański (*Problém rozvoje současné světové sociologie*).

V dalších dnech již probíhalo jednání v sekcích.

V I. sekci — Metodologické otázky sociologických výzkumů vedené doc. J. Pašiákem referovali doc. V. Lamser (*Poznávací struktury v sociologickém výzkumu*), dr. A. Przeworski (*Srovnávací výzkumy a teorie společenských věd*), doc. J. Pašiák (*Z problematiky metodologických výzkumů*).

II. sekce — Základní otázky sociální struktury socialistické společnosti, kterou vedl akademik A. Sirácky, projednala referáty doc. St. Widerszpila

(K problematice dělnické třídy v socialistickém Polsku), doc. P. Machonina a dr. B. Jungmanna (O teoretických předpokladech výzkumu vertikální sociální diferenciacie a mobility obyvateľstva ČSSR), doc. W. Wesołowského a mgr. K. Slomczyńskiego (Výsledky výzkumu stratifikace socialistické společnosti na empirické bázi tří polských měst), dr. K. Doktora (O ukazatelích sociologické analýzy socialistické průmyslové společnosti), doc. J. Zvary (K problematice etnické strukturalizace československé socialistické společnosti). V sekci byl dále přečten referát doc. A. Matejky (Změna sociálního obrazu u polských námezdních pracujících).

III. sekci Sociální otázky průmyslového podniku v socialistické společnosti vedl doc. J. Kohout a referovali doc. J. Kohout (Sociologické pojetí průmyslového podniku v socialistické společnosti), doc. E. Weiner (K některým otázkám podniku a závodu jako sociálního systému), doc. R. Roško CSc. (Pokus o model vztahu člověka k práci), R. Battěk (Soutěživost a problém pracovní iniciativy) a z polské strany dr. Doktor.

Ve IV. sekci Problémy volného času a životního stylu socialistické společnosti byly předneseny referáty prof. P. Rybického (Sociologická problematika urbanizace), dr. J. Musila CSc. (Městská společnost — mýtus a realita), prof. A. Kłoskowská (Typy kulturní participace, malé lokální společnosti v Polsku), dr. O. Bakoše CSc. (Nové úlohy sociologických výzkumů masové kultury), prof. W. Markiewicz (Sociologická problematika volného času v industrializovaných rajónech). Dále byly přihlášeny, ale pro časovou tiseň nemohly být předneseny referáty doc. J. Turowského (Sídliště jako základ struktury a společenské organizace města), mgr. Z. Skorzyńskiego (Diagnostická činnost v sociologii volného času na příkladu polsko-československých výzkumů), M. Dismana (Volný čas jako problém empirického výzkumu).

K referátům byla věcná, otevřená a bezprostřední diskuse, ve které byly vyloženy základní přístupy a koncepce řešení problémů. Tímto setkáním se zakončila první etapa spolupráce, institucionálních a osobních vztahů polských a československých sociologů.

Účastníci setkání se dohodli:

1. Rozvíjet další formy vzájemné spolupráce a prohloubit vědecké a osobní kontakty.
2. Vydat sborník na setkání přednesených referátů v jazycích, ve kterých byly předneseny.
3. Rozvinout společné komparativní výzkumy a teoretické bádání, zaměřené na vytvoření teorie rozvoje socialistické společnosti, která by přispěla k řešení praktických úloh a cílových problémů našich společností.
4. Pokračovat v takovýchto setkáních, které umožňují nejrychlejší výměnu vědeckých poznatků a jsou přínosem k sociologickému myšlení a bádání. Nejbližší setkání se usku-

teční v roce 1969 v Polsku. Plánovaný program bude vycházet ze zaměření VII. světového sociologického kongresu.

*

V únoru t. r. byl zahájen třísemestrální seminář „Úvod do aplikací matematiky v sociologii“, který vede doc. V. Lamser. V 1. semestru, který je vlastně přípravným kursem matematiky, přednáší J. Řehák ze Sociologického ústavu ČSAV. Na programu jsou tyto přednášky: *Základy matematické logiky, Pojem množiny a podmnožiny, Funkce, Vektory a matice, Počet pravděpodobnosti*. 2. semestr bude zahájen v říjnu 1967.

Sekce integrální antropologie, která se schází pravidelně jednou v měsíci, měla 22. března 1967 na programu přednášku prof. M. Kalába *Specifiky marxistického pojetí sociologie*.

6. dubna 1967 v sekci sociologie národnostní otázky diskutovali o knize J. Sindelky *Národnostní otázka a socialismus*.

Sekce sociologie veřejného mínění na pracovní schůzce 2. března t. r. projednala druhou část referátu J. Orta *Sítě tazatelů, jejich problémy a řízení sítí*. Dále uspořádala přednášky dvou zahraničních sociologů: 29. března 1967 — dr. G. Kéresze, pracovníka oddělení pro výzkum veřejného mínění v Maďarském rozhlasu a televizi, *O výzkumu rozhlasového posluchače, televizního diváka a veřejného mínění v Maďarsku*, a 18. dubna 1967 prof. H. Cantrila, předsedy rady The Institute for International Social Research v Princetonu, *Aktuální problémy sociální psychologie a výzkum veřejného mínění*.

A. Gabalová

Z činnosti Slovenskej sociologickej spoločnosti

Na 23. 2. a 24. 2. 1967 pripravila odbočka spoločnosti v Prešove spolu so sekciou sociológie mládeže dvojdnový celoslovenský seminár k sociológii mládeže. Prednášali:

Andrej Tordaji — *Profil mladej socialistickej generácie;*

Mikuláš Novota — *Mládež a životné postoje;*

Karol Šuran — *K negatívnym vplyvom industriálnej spoločnosti na mládež;*

Štefan Merešš — *Medzinárodný výskum morálno-politických postojov mládeže;*

W. Hennig, NDR — *Výskum mládeže v NDR;*

Vladimír Cirbes — *Ideové a politické postoje vysokoškolskej mládeže;*

Oliver Bakoš — *Štruktúra záujmov mládeže vo voľnom čase;*

Mária Lešková — *K výskumu dedinskej mládeže;*

František Olejár — *K výskumu výchovne zanedbaného dorastu.*

Okrem uvedených referátov odznel rad diskusných príspevkov. Na seminári bolo 113 účastníkov. Slovenská sociologická spoločnosť

pripravuje v spolupráci s vydavateľstvom Smena v Bratislave vydanie zborníka z tohto seminára.

*

3. 3. 1967 zasadala metodologická sekcia, na ktorej Ján Zemko referoval o skúsenostiach z výskumu individuálnej bytovej výstavby.

*

16. 3. 1967 zasadala sekcia sociológie kultúry a masovej kultúry, kde Vladimír Holina informoval o VI. svetovom sociologickom kongrese v Eviane — menovite o sekcii masových komunikácií — a Oliver Bakoš o sjazde čs. sociológov v Bedřichove.

V marci zahájil činnosť prípravný výbor seminára k sociológii kultúry, ktorý plánuje Slovenská sociologická spoločnosť na jeseň 1967. V pracovnom výbore, poverenom vytvorením pracovného tímu a vypracovaním koncepcie seminára, sú súdruhovia: J. Čelko, Jozef Darmo a Oliver Bakoš.

*

Po celý prvý štvrtrok 1967 prebiehali v Slovenskej sociologickej spoločnosti intenzívne prípravy I. stretnutia čs. a poľských sociológov v Smoleniciach.

L. Friedová

Z domova...

Zvýšená péče o mládež vyžadující zvláštní péči

byla předmětem porady kolegia ministerstva školství. Cílem péče o defektní mládež (Socialistická škola 1967, 6) je zařadit ji do života i při jejích omezených nebo změněných možnostech. V nedávné době se projevoval často názor, že v důsledku růstu materiální úrovně poklesne počet defektních jedinců, což způsobilo zpomalení růstu speciálního školství natolik, že se v těchto odborných zařízeních může vzdělávat jen část postižené mládeže. „V současné době je však v evidenci v českých krajích téměř 8 tisíc, na Slovensku více než 5 tisíc duševně a smyslově vadných dětí ve věku od 6 do 15 let, kterým nemůže být poskytována potřebná péče ve speciálních školách“. Proto byla kolegiem schválena opatření, která mají postupně zlepšit tento nežádoucí stav.

Presidium ČSAV o dalším rozvoji společenských věd

Presidium ČSAV jednalo koncem února letošního roku o dalším rozvoji společenských věd. Projednalo mj. návrh na vytvoření rady pro koordinaci výzkumu ve společenských vědách a schválilo zřízení Psychologického ústavu ČSAV v Praze s pobočným pracovištěm v Brně. Presidium rovněž projednalo pracovní zaměření Ústavu pro výzkum veřejného mínění pro nejbližší období. Ústav bude provádět převážně výzkum aplikovaný, avšak k náplni jeho práce bude patřit i výzkum základní, zejména otázky metodologické a řešení teoretických problémů veřejného mínění, jeho tvorby a funkcí v socialismu.

O základním rysu vědeckotechnické revoluce ze sociologického hlediska

pojednal doc. B. Weiner v článku *Dělnická třída a inteligence* (Nová mysl 1967, 3). Jedním ze základních rysů vědeckotechnické revoluce ze sociologického hlediska je podle něho fakt, že postupně ve výrobě vyřazuje lidskou ruční práci a nahrazuje ji automatickou strojovou prací. Tento proces se projevuje u některých druhů práce i v nevýrobní oblasti. Důsledky tohoto procesu pro strukturu a početnost dělnické třídy (pracovních sil) vedou k tomu, že začínají narůstat ty části dělnické třídy, které obvykle pracují v administrativně výrobním a především v nevýrobním sektoru, a které obvykle nazýváme zaměstnanci. Tato vrstva,

která byla dříve na okraji dělnické třídy, se v soudobých podmínkách dostává do příbližně podobného postavení jako klasická dělnická třída.

Ještě výraznější jsou začínající procesy vědeckotechnické revoluce pokud jde o inteligenci, jejíž počet i význam prudce stoupá. Je třeba změnit její status i technickou jednostrannost; aby technická inteligence mohla uskutečňovat svůj podíl na organizátorských a politicko-administrativních funkcích, je nutno dojít k rovnováze, jejímž jedním činitelem je „odpovídající podíl humanistického vzdělání (zvláště sociologie a psychologie) u technické inteligence“.

Prof. Tauber o sociologii vesnice

Počátkem března se konalo v Praze mezinárodní kolokvium o sociálních důsledcích mechanizace zemědělství. Při této příležitosti zdůraznil prof. dr. Jan Tauber, ředitel Institutu sociologie venkova, v rozhovoru s Mladou frontou (1967, č. 67): Pro sociology je poučné srovnávat, k jakým závěrům dojde výzkum v zahraničí, zejména jak se zvýšení mechanizace orazilo na venkově v kapitalistických i socialistických státech, do jaké míry zde vývoj směřuje k velkoorganizační struktuře výroby. — V dalším informoval prof. Tauber o podrobnostech výzkumu, který je koordinován Evropskou společností sociologie venkova: účastní se ho řada evropských států a její výsledky budou zpracovány během příštího roku. „Význam mezinárodního výzkumu“ — dodal prof. Tauber — „spočívá v tom, že získáme ucelený přehled o situaci prakticky ve všech evropských zemích. Tento výzkum je první velkou mezinárodní kooperací sociologů venkova.“

Možnosti a aspirace marxistické sociologie

jsou předmětem úvahy P. Machonina a Z. Strmisky v Kulturní tvorbě v 10. čísle V. ročníku: Naše sociologie se v posledních letech poměrně rychle rozvíjí. Lidé si dnes zřejmě všude uvědomují, že řešení velkých a složitých společenských otázek současné epochy i každodenních starostí není možné bez sociologie, která se snaží poznat společenskou skutečnost přísně objektivními postupy, odpovídajícími všem požadavkům vědecké metody. „Vývoj moderních složitých společností (pokračují autoři) není prostě bez sociologie myslitelný“. Mění se i společenská funkce sociologie, protože společenské vědy, a tudíž také sociologie, přestávají být v dů-

sledku vědeckotechnické revoluce vzhledem k přírodním vědám disciplínami „druhého řádu“. Není proto přehnané, „spatřujeme-li v dosažené úrovni společenských věd a v praktických funkcích, jež plní, jeden z ukazatelů celkové úrovně jednotlivých společností“.

V socialistické společnosti, která se vyvíjí podle vlastních projektů a programových koncepcí, se dále zvyšuje závažnost sociologického zkoumání a „sociologického sebepoznání socialistických společností“. K tomu přistupuje, že tyto společnosti trvají relativně krátkou dobu a jsou poměrně málo sociologicky prozkoumány, takže soudy o nich velmi často postrádají solidní vědecký základ. Z těchto i dalších důvodů máme při řešení problémů společenské praxe v širokém měřítku využívat a respektovat sociologický přístup, vždyť celá řada problémů, velmi závažných pro náš společenský život, se ještě nestala předmětem soustředěného sociologického výzkumu a studia; sociologie dosud nevypracovala na náležité úrovni ekvivalent ekonomických koncepcí, z nichž vychází nový systém řízení a plánování. „Sociologický způsob myšlení by se měl stát nedílnou součástí našeho uvažování a samozřejmým předpokladem našeho rozhodování“.

Výzkum o právním vědomí některých našich občanů

provedl doc. dr. O. Novotný se studenty právnické fakulty UK a informuje o jeho výsledku v LN 1967, č. 11. Při průzkumu byly jednotlivé otázky předloženy třem stům náhodně vybraným manuálně pracujícím lidem. Na otázku, zda je správné trestat smrtí, 272 dotázaných odpovědělo kladně a pouze 28 záporně. Na otázku, u kterého trestného činu je správné uložení trestu smrti, 272 z dotázaných uvedlo vraždu, 197 pohlavní zneužití dítěte, 147 vlastizrady, 3 dokonce i výtržnictví a 34 dopravní delikt, při němž došlo k usmrcení.

Autor uvedené informace právem dodává: „V právním vědomí našich občanů je zřejmě představa o oprávněnosti trestu smrti zakořeněna hlouběji než v některých jiných státech, což asi souvisí s uznáváním odvetných cílů trestání. Skutečnost tím závažnější, že marxistická trestní politika vždy chápal trest smrti jako dočasné, výjimečné a vynucené opatření“.

Václav Osvald

Dne 9. prosince 1966 přednášel v Lékařském domě v Praze generální sekretář Mezinárodního programu pro pracovníky s mládeží a sociální pracovníky dr. Henry Ollendorf o některých programech práce s mládeží, kterou je z určitého aspektu možno označit za potenciálně delinkventní. Jedná se především o mládež z chudších sociálních vrstev, o mladistvé, kteří nemají ukončené základní vzdělání a nezáskali následkem toho ani žádnou další odbornou kvalifikaci. Vzhledem k perspektivním potře-

bám kvalifikovaných kádřů jsou pracovní možnosti a vůbec životní perspektivy těchto jedinců silně limitovány. Jak ukazují statistická šetření, rekrutuje se z této mládeže poměrně velký počet delinkventů a mladých lidí s oprávněně pesimistickým postojem k životu, k budoucnosti. Je samozřejmé, že tyto pocity životní nejistoty (odhlédneme-li v daném momentu i od dalších motivačních elementů) mají svůj dopad jak v relaci k subjektu, tak i k celé společnosti. V USA se snaží na základě několika programů (tato aktivita má charitativní charakter) o odstranění jedné z příčin této životní nejistoty dodatečnou kultivací této mládeže. Mladí lidé jsou na základě dobrovolnosti shromažďováni v táborech (zvlášť dívky a zvlášť chlapci), v nichž si doplňují základní vzdělání, učí se jednomu z 33 učebních oborů a připravují se na pozdější samostatný vstup do života. Průměrná doba pobytu v táboře je dva roky. Podle prvních, dosud nedlouhých zkušeností s touto mládeží odchází asi 20 až 30 % mladých lidí z tábora v krátké době, obvykle v prvních šesti týdnech. Ostatní většinou vytrvávají a plní podmínky programu. V roce 1966 bylo v těchto zařízeních v USA asi 50—60 tisíc mladých lidí ve věku 16—21 let.

Eliška Freiová

... i ze světa

Sociologický rozbor fašismu a nacismu

je stále živým problémem, a proto jsou těmto zhoubným hnutím našeho století věnovány četné soudobé publikace sociologického, historického a politicko-analytického rázu, které dále rozmnožují a doplňují světovou i českou antifašistickou literaturu, o níž jsme se zmínili v SC 1967, č. 1. Tak např. Political Science Quarterly zaznamenává (1966, 3) knihu F. W. Deakina *The Brutal Friendship-Mussolini, Hitler, and the Fall of Italian Fascism*. Druhá práce téhož autora je nazvaná *The Six Hundred Days of Mussolini. — Presse in der Zwangsjacke — 1933—1945* je název knihy, v níž O. J. Hale líčí gleichšaltující tiskovou politiku hitlerismu. (Düsseldorf, Droste Verlag, 1965.) Podobného druhu je kniha *Presse und Funk im Dritten Reich*, pěti svazková dokumentace J. Wulfa. Konci nacistické říše jsou věnovány nové knihy: R. Hansen *Das Ende des Dritten Reiches* a A. Armstrong *Bedingungslose Kapitulation*. Hansenův závěr o katastrofálním konci nacistického řádění je výstižný: „Der Nationalsozialismus hat kein tausendjähriges Reich gegründet, er hat das tausendjährige Deutsche Reich zerstört“. — Z ekonomického hlediska analyzuje nacismus kniha W. Sörgela *Metallindustrie und Nationalsozialismus* (1965), zatímco A. Görner v díle *Hitler's preussisches Engagement* se zabývá rozbořem širokých sociálních souvislostí, z nichž vyrůstal nacismus. — *Alles oder Nichts — zwölf Jahre totalitärer Herr-*

schaft je název dvoudílné knihy německého historika prof. M. Göhringa. První svazek jeho díla obsáhl léta 1933—1939 Hitlerovy hrůzovlády, druhý, který vychází letos, její konec. Göhring je historik ze školy Rankovy, chce ukázat vědecky přesně „wie es eigentlich gewesen“, opírá se o výsledky nejnovějšího bádání a podává (jak praví Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 1966, 3) otfásající obraz Hitlerovy osudné nebláhé ideologie a jejích tragických následků.

Podrobnější informace o těchto knihách najde čtenář v časopisech Marxistische Blätter (1966, 6) a Zeitschrift für Geopolitik (1966, 11—12). Pouhý tento výsek z nové světové literatury, která stále hlouběji studuje formy i podstatu fašismu a nacismu, však zřejmě ukazuje, jak je tato problematika neustále otevřená, dosud zcela nevyčerpaná i aktuální.

Sociologie v Austrálii a na Novém Zélandě

se počala rozvíjet od roku 1963, kdy byla založena Sociological Association of Australia and New Zealand. Jejím orgánem je The Australian and New Zealand Journal of Sociology, který vychází dvakrát ročně od roku 1965. Šéfredaktorem tohoto časopisu je sociolog polského původu prof. Jerzy Zubrzycki, který pracuje nyní na universitě v Canbeře. Prof. Zubrzycki vydal (podle informací ložského časopisu Przegląd socjologiczny 1966, XIX, 2) loni knihu *Settlers of the Latrobe Valley*, která shrnuje výsledky čtyřletého průzkumu padesátitisícového osazenstva hnědouhelného dolu, z něhož je 40 % evropských emigrantů různých národností. Nyní připravuje prof. Zubrzycki knihu o australské jinojazyčné žurnalistice a věnuje se studiu společenské stratifikace v Austrálii.

Oživení politických věd v Polsku a jejich studium

Značné oživení politických věd nastalo v Polsku od školního roku 1963—1964, kdy do studijního plánu vysokých škol byl zařazen nový předmět „Podstawy nauk politycznych“. Tento předmět byl zaveden nejprve pokusně v letním semestru zmíněného roku; bylo to 45 hodin na 13 vysokých školách. Nyní je tomuto předmětu vyměřeno celkem 60 hodin během dvou semestrů a přednáší se na 27 vysokých školách asi 8 tisícům studentů. Perspektivní plán počítá, že předmět bude zaveden na všech fakultách vysokých škol a bude jej studovat přes 25 tisíc studentů. Byl také vypracován nový rámcový program, který vychází z těchto předpokladů a zásad: Politické vědy — v rámci věd společenských — jsou rovnoprávným odvětvím vědy a mají jako každá jiná oblast společenských věd plnou hodnotu vědecké disciplíny.

Do rámce politických věd náleží hraniční problémy právních věd, ekonomie, sociologie, politických vztahů, nejnovějších politických dějin, sociální psychologie atd. Politické vědy mají být integrálním celkem všech těchto

hraničních problémů, jež dosud byly zkoumány fragmentárně a obvykle z hlediska potřeb pouze jediné vědecké disciplíny. Další specializace (a současně integrace) povede ke konstituování nových politologických disciplín, jako je např. teorie socialistické politiky, soudobé ideologické a politické nauky, dnešní vládní formy apod. Je třeba zahájit interdisciplinární a komplexní studia za účasti všech vědeckých oborů, které se zde stýkají.

Sociologie náboženství a její metody i problémy

Sociologii religiozity je věnován odborný časopis Archives de sociologie des religions, který vychází v Paříži a přináší pro zájemce ovšem nejvíce materiálu i poučení. Prof. J. Matthes vydává Internationales Jahrbuch für Religionssoziologie. Jako první svazek tu vyšla r. 1965 kniha *Religiöser Pluralismus und Gesellschaftsstruktur*, jako druhý pak *Theoretische Probleme der Religionssoziologie* (1966, Westdeutscher Verlag Köln und Opladen), což je soubor prací amerických i západoevropských sociologů. Přispěl sem např. P. A. Sorokin (*The Western Religion and Morality of Today*), W. Cohn (*Is Religion universal?*), M. Rabbe (*Marxismus und Religionswissenschaft*), L. Loewenthal (*Franz von Baader, ein religiöser Soziologe*), D. A. Martin (*Some Utopian Aspects of the Concept of Secularisation*) a jiní.

Sociologické studie náboženského života nejsou však omezeny jen na zmíněnou sociologickou revue a edice, příspěvky k sociologii náboženství najdeme v četné mife i jinde, jak ukáže následující letný přehled z poslední doby: Revue française de sociologie (1966, VII, 3) uveřejnila obsáhlou studii, v níž Emile Poulat pojednává o náboženské společnosti a problému změn (*La société religieuse et le problème du changement*) a dovozuje, že aktuálními změnami, které nyní probíhají v katolicismu, jsou oficiálně potvrzovány a přijímány tendence, které byly dříve označovány jako podezřelé. — Další příspěvkem tohoto druhu je studie, kterou Dionizy Tanalski pod titulem *Sociologia religii a aspekt filozoficzny* napsal do kvartálníku Studia socjologiczne (1966, 3) (22). Vycházejí z knihy Edwarda Ciupaka *Kult religijny i jeho społeczne podłoze* definuje sociologii náboženství takto: Je vědou odlišnou od filosofie i psychologie náboženství, protože rozdílný je i předmět jejího bádání. „Proto též sociologie náboženství nevedná o filosofickém „aspektu“ náboženského života, ani — tím spíše — o teologickém „aspektu“. Z téhož důvodu sociolog náboženství se nemá zabývat problémy pravdivosti či nesprávnosti náboženských názorů, ale pouze společenským mechanismem vzniku a fungování těchto názorů“. Sociologie náboženství neanalyzuje vnitřní prožitky lidí, to je věcí psychologie či filosofie, studuje naopak vnější projevy religiozity, které se dají pozorovat a kontrolovat. A za třetí: socio-

logická analýza náboženského života se nemůže omezit jen na registrování faktů, musí je také objasňovat, vykládat.

Rozvojem sociologických studií v Itálii

se zabývá Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie (1966, 3): V Itálii vyrostla mladá generace sociologů, která se věnuje nejrůznějším oborům sociologických studií, hlavně sociologii politiky, náboženství a sociologii průmyslu. K pracím, které se zabývají všeobecnou teorií sociologie, patří např. kniha Giulio Bolacchi, *Metodologia delle scienze sociali*. Zajímavým a původním příspěvkem k sociologii konzumu je kniha *Consumi e società*, kterou napsal Francesco Alberoni, jeden z vedoucích sociologů mladé italské generace. — O dalších pracích o rozvoji italské sociologie poučují přední italské sociologické revue, *Rassegna Italiana di Sociologia* (ve 2. čísle r. 1966 studie E. Passigli *La scienza politica*) a *Rivista di sociologia*.

Soninova analýza dnešní sovětské rodiny

Z hlediska sociologického, právního, ekonomického, demografického i morálního podrobil dnešní sovětskou rodinu a zejména ustanovení zákona z roku 1944 zásadní kritice doktor ekonomických věd prof. Sonin (*Litěraturnaja gazeta*, 1967, 4). Zmíněný zákon, který prof. Sonin zásadně odmítá jako přežitek nepotřebný z hlediska demografického a závadný z hlediska morálního, nestanoví totiž alimentární povinnost pro otce nemanželského dítěte (v matrikách místo jména otce je čárka) a náklady na jeho výchovu přesunuje na stát a na matku dítěte. Prof. Sonin především argumentuje, že sám termín „nemanželské dítě“ je amorální, nepřipustný v dnešní sovětské společnosti. Osamělá, neprovdaná matka — to byl typický demografický problém Svazu za války i po válce; ještě čtrnáct let po vítězství nad fašismem bylo v SSSR o 21 miliónů žen více než mužů. Nyní však ve věkové skupině do 35 let je počet mužů a žen v rovnováze. V podmínkách války vznikl zmíněný zákon z roku 1944, jehož smyslem bylo zabezpečit populační reprodukci finanční pomocí státu rodinám s více dětmi a neprovdaným matkám, i za cenu toho, že nemanželské děti nemají právo na alimenty. Z faktických, neregistrovaných manželství se skutečně narodily milióny dětí. Hned po vydání zákona v roce 1945 dostalo státní podporu 280 tisíc neprovdaných matek, v roce 1950 přes půl druhého miliónu, v roce 1957 jejich počet vzrostl o dalších milión čtyři sta tisíc, avšak už v příštím roce došlo k zásadní změně a podstatnému poklesu. Po 15 letech se stal zákon z roku 1944 zbytečným, neslouží již jako populační stimul, protože mladá sovětská žena poznává ze své životní zkušenosti, že provdání není pro ni žádným problémem a že může počítat se založením řádné rodiny. Proto také nyní se ohromná část dětí rodí v rodinách, z manželství řádně uzavřených.

Zmíněný zákon tedy nemůže už nic ospravedlňovat. „Proč tedy máme dnes,“ pokračuje prof. Sonin, „v nových podmínkách nadále dovolovat mladým lidem, aby jako faktičtí otcové přesunovali všechny náklady spojené s výchovou dítěte na matku a na stát?“ Proto je třeba onen zákon zrušit a zavést alimentární povinnost otců k dětem, které se narodí i mimo řádně uzavřené manželství. Nový zákon o manželství a rodině, který se chystá — ač nastala několikaletá přestávka v přípravných pracích — musí ovšem také zabránit demoralizovaným ženám, aby mohly zneužívat alimentární povinnosti.

Sociologie velkoměsta čili alarm francouzských urbanistů

Chaos, který hrozí velkoměstu Paříži, je tak blízký, že k jeho zažehnání byla vydána úřední „Bílá kniha“, praktická ukázka sociologických a urbanistických problémů megalopole. Stále více lidí se hrne do hlavního města Francie, ač tím současně vzrůstají neřešené bytové problémy: 300 tisíc rodin bydlí v závadných bytech Velké Paříže, v rozvalinách domů, u příbuzných, bez vlastního bytu apod. — a přece každoročně na 12 tisíc přistěhovalců z provincií ještě zhoršuje tuto situaci. Tři milióny Pařížanů bydlí na prostoru 87 km², převážně v domech starších 100 let. Pařížské ulice byly vybudovány v letech 1853–1870 pro 2 milióny obyvatel, 100 tisíc koní a 20 tisíc vozků. Dnes se v těchto ulicích tísni 3 až 4 milióny obyvatel, 280 tisíc nákladních aut a autobusů, 1,3 miliónu osobních aut, přes milión motocyklů atd.

Francouzští urbanisté ukazují velkorysé řešení dnešního dilematu, plán pařížské bytové oblasti k roku 2000. Velká Paříž má sahat až ke Kanálu, kolem Seiny se rozloží bytové i průmyslové sektory oddělené pásy zeleně i venkovských sídel, která budou spojena sítí nejmodernějších dopravních tepen. Hlavní sociologický a urbanistický problém: v této pařížské bytové oblasti, která bude prodloužena až k moři, bude přebývat roku 2000 na 18 miliónů „Pařížanů“. — „Po 15 letech dynamické anarchie,“ řekl komisař pařížské bytové oblasti, „začíná epocha osvědčené civilizační politiky, která nás přivede do zlatého věku bydlení.“ — Pro potřebu pražských urbanistů a čs. sociologů města viz mj. *Tygodnik kulturalny* (12. II. 1967, XI, č. 7) a Alexander Wallis: *Socjologia wielkiego miasta*, Omega, PWN 1966).

O problematice politologie a dilematu politických věd

napsal obsáhlé pojednání prof. dr. Marian Zychowski do varšavské *Trybuny Ludu* (1967, 54). Různé teorie, které existují v USA i na evropském Západě — praví autor — se snaží vytvářet nadřídící a nadčasové koncepce politického života. Buržoazní tradice teorie politiky popírá, že základem politiky

jsou třídní vztahy; v této tradici jsou masy pouze objektem politiky, kdežto v tradici marxistické jejím subjektem. Západoevropští politologové dosáhli významných úspěchů v oblasti techniky průzkumných metod. Podstatnou věcí je však nedostatek všeobecné společenské teorie, teorie politické; západní politologové usilují oddělit se zcela od filosofie a ideologie, a přejít tak na pozice faktografie. Proti těmto koncepcím stojí marxismus, marxistická sociologie politická nebo též věda o státu, která racionálně používá novodobých metodik v empirických průzkumech. Opírá se přitom o metodologii historického materialismu.

Vedle nedostatku všeobecné teorie politiky trvá v západoevropské politologii i spor o to, zda existuje vůbec nějaká vůdčí, centrální vědecká disciplína, již by připadla integrující funkce. Četní sociologové jsou toho názoru, že tato integrující funkce náleží sociologii politiky jako disciplíně teoretické, zevšeobecňující. Takový názor zastává např. M. Duverger. Tu jsme u centrálního problému, pokračuje autor. „Není pochybnosti, že marxistická teorie společenského rozvoje a současně s ní teorie socialistické politiky splňuje tuto integrující roli. Současně je si však třeba uvědomit procesy další specializace: lze očekávat, že se v rámci společenských věd vynoří nové disciplíny, které budou vznikat z existujících věd právních, sociologických, historických, filosofických, ekonomických — brzy se také objeví problémy přesahující jejich hranice a otázky z pohraničí několika věd.“

O rozvoji sociologie v sovětském Svazu

přineslo další informace plenární zasedání Sovětské sociologické společnosti, o jejímž jednání, rozpravě i návrzích referují Voprosy filosofii (1966, 6) ve stati *Sobranie sovětskoj sociologičeskoj asociacii*. Odkazující v podrobnostech na tento vyčerpávající referát (zkráceně otištěný v Sowjetwissenschaft, Gesellschaftswissenschaftliche Beiträge, 1966, 11), upozorňujeme zvláště na projev vedoucího sociologické skupiny ÚV Komsomolu. V. G. Vassiljev mj. sdělil, že kartotéka této skupiny obsahuje jména 700 badatelů. Mi-

moto zřídilo 35 územních komitétů Komsomolu sociologická pracoviště, která se věnují především problémům mládeže.

Rozmach a další prohloubení studia politických věd v Polsku

Dnešní situací a potřebou prohloubit studium politických věd se zabývala celostátní konference, která se konala začátkem března ve Varšavě. Zdůraznila především, že „politická věda se stává ve stále větší míře nejenom součástí politické praxe v moderní společnosti, ale také důležitou složkou všeobecné přípravy a znalostí každého občana“. Prof. dr. Marian Żychowski poukázal na nedostatek učitelů politických věd na všech stupních škol a navrhl, aby na varšavské universitě bylo zřízeno čtyřleté magisterské studium a postgraduální tříměstrové studium politických věd. V další části rozpravy byla především zdůrazněna potřeba integrace různých vědních oborů při studiu politických věd, hlavně spolupráce sociologie, právních věd, historie a ekonomie. Není rozhodující, která z uvedených disciplín bude při studiu politologie osou jejich integrace. M. Maneli poukázal na důležitost dějin politických nauk, J. Barbag na význam politické geografie.

Český čtenář těchto a dalších informací (jež otiskla Trybuna 1967, č. 54 a 66) o rozvoji politologických studií u našich sousedů a zejména o doporučení studia dějin politických nauk si vzpomene, že tento předmět byl také u nás zaveden hned po válce na tehdejší Vysoké škole politické a sociální, o jejímž významu a pokrokovém charakteru promluvil akademik Ladislav Štoll u příležitosti odevzdání inženýrských diplomů více než stu absolventům zmíněné školy.

O tom, jak se úspěšně rozvíjí studium politických věd v Polsku, svědčí i četné knižní publikace. Z poslední doby (z března t. r.) můžeme např. uvést tyto novinky polské politické literatury: Teodor Filipiań, *O ewolucii idei demokracji*, J. Kossak, *W poszukiwaniu stylu epoki*, T. Rek, *Pastoral i politika*, J. Kuczyński, *Zmierzch mieszczaństwa — Imperializm, nihilizm, faszyzm — atd.*

Václav Osvald

Lewis Dexter A.—David M. White (eds): People, Society and Mass Communication (Lid, společnost a masové komunikace)
Free Press, Collier-Macmillan, London 1964, 595 str. Autorský a věcný rejstřík.

Kniha je určena studentům vysokých škol a specialistům v daném oboru. Je přehledem dobrých prací z nedávné doby.

Několik autorů se zabývá sociologickými výhledy masové komunikace. Výzkum společenské komunikace se v různých souvislostech dostává čím dál tím více do popředí. Proto autoři věnují velkou pozornost teorii společenské komunikace.

Další část analyzuje vztahy mezi komunikátorem (sdělovačem) a jeho posluchačstvem. Větší pozornost je věnována tisku. Masová komunikace má společensko-kulturní integrační funkce.

Část IV pojednává o jednotlivých masových komunikačních prostředcích, denících, týdenících, rozhlasu a televizi. Část V obsahuje pojednání o různých institucích, včetně reklamních podniků. Autoři počítají reklamu také k masové komunikaci.

Zvláštní částí teorie komunikace jsou efekty. Masové komunikační prostředky působí na své příjemce. Současně však se musí brát v úvahu také vlivy osobní, vycházející z různých společenských struktur.

Závěr knihy je věnován hraničním výzkumům komunikace. Přehled podává B. Berelson, jeden z nejznámějších odborníků v tomto oboru. Vydavatel knihy podává perspektivy dalšího výzkumu masových komunikačních prostředků. Jedna stať pojednává o obsahové analýze, která ve výzkumu masových komunikačních prostředků je nezbytná. D. M. White, druhý vydavatel knihy, kriticky shrnuje dosavadní bibliografii o masových komunikacích. LR

James G. March, ed.: Handbook of Organizations (Příručka organizací)
Rand McNally and Co., Chicago 1965, 1247 str. Autorský a věcný rejstřík.

Obsáhlá kniha je dílem 28 autorů. Stati jsou psány přímo pro příručku, nejsou tedy přebírány z jiných publikací, jak se stává u tzv. readerů. Tím kniha nesporně získává na ceně.

Zabývá se nejprve základy teorie organizace. Uvádí výchozí pojmy jako vliv, vedení, řízení, rozhodování, řešení problémů. Ve zvláštní kapitole podává přehled sociologie malých skupin ve vztahu k teorii organizace. Pak přechází na otázku společenské struktury a organizace.

Druhá část je věnována metodologickým otázkám výzkumu organizace. Začíná přehledem laboratorních experimentů, pak přechází k terénním průzkumům. Autoři neopomíjejí ani simulaci a aplikaci matematiky v teorii organizace.

Obsáhlá část je věnována různým formám organizací. Začíná teorií řízení. Pak následují ekonomické teorie organizace, otázky vývoje a růstu organizací, komunikace, mezilidské vztahy, organizační rozhodování a struktura kontroly.

Zobecnění dílčích pohledů nabízí kapitola o srovnávací analýze organizací. Pak přicházejí jednotlivé případy organizací: odborové, stranicko-politické, veřejná správa, vojenské organizace, místní samospráva, nemocnice, školy, vězení a obchodní organizace.

Dodatek tvoří tři stati o měnících se mezilidských a meziskupinových vztazích, organizačních změnách v průmyslu a o modelu organizace ve vztahu k analýze systémů. LR

Raymond Boudon: L'analyse mathématique des faits sociaux (Matematická analýza společenských faktů)

Plon, Paris 1964, 464 str. Autorský a věcný rejstřík.

Autor patří k mladé francouzské generaci sociologů. Pracoval v Sociologickém ústavu v Paříži, nyní přednáší na universitě v Bordeaux.

Je to kniha, která patří do oblasti sociologické metodologie. Je pod silným vlivem americkým, zejména Lazarsfeldovým, současně však navazuje také na francouzskou metodologickou tradici, hlavně na Durkheima.

Začíná gnoseologickými problémy kauzální analýzy. Pak věnuje pozornost jednoduché kauzální analýze a složitým kauzálním strukturám. V rámci jednotlivých postupů kauzální analýzy věnuje pozornost analýze ekologické a kontextové.

Třetí část se zabývá faktorovými strukturami a konstrukcí typologií. Závěrečná část, která je nejobsaáhlejší, je věnována analýze procesů. Nejprve rozvíjí obecný model, pak modely speciální, založené na principu deterministickém a na procesech stochastických. Zvláštní kapitolu tvoří simulace ve vztahu k analýze procesů.

Cena knihy je v tom, že podává přehled určité části aplikace matematiky v sociologii a že se kriticky zabývá dosavadními modely a některými dílčími teoriemi. Ukazuje, že

aplikace matematiky je proces analytický, že nelze vytvořit naráz obecný model společnosti. Taková matematizace sociologie musí vždycky selhat. LR

Szcepański J., Die biographische Methode

in: Handbuch der empirischen Sozialforschung, I. Band, Stuttgart 1961.

Metodu životopisných dokumentů definuje autor jako badatelský postup, při němž jsou k řešení problému shromažďovány výhradně materiály obsahující vyjádření lidí o jejich účasti na událostech a společenských procesech. Na jejich základě jsou popisovány dané procesy a stavěny vysvětlující hypotézy. Jsou podány bohaté zkušenosti polských sociologů s metodami získávání (často pomocí vypsaných soutěží s odměnami) a analýzy biografických materiálů dělníků, rolníků, nezaměstnaných, lékařů, mládeže aj. Jde vždy o získání co možná největšího počtu vlastních životopisů sociálně relativně jednotných skupin. Důležitá je dokonalá znalost motivace lidí při psaní životopisů. Autor rozebírá ontologické předpoklady jejich sociologické analýzy, které vidí v možnosti přechodu od řady subjektivních mínění k objektivním výrokům o společnosti, její struktuře a procesech. Autobiografické materiály přispívají k poznání subjektivní stránky společenské skutečnosti a otevírají cestu i k poznání životních podnětů skupin. Při zpracování autor odlišuje tyto analytické postupy: konstruktivní metodu, metodu exemplifikace, obsahovou analýzu, statistická zpracování a typologickou analýzu.

D. S.

Jean Paul Sartre: Marxismus a existencialismus

Praha, Svoboda 1966, 167 str.

Knižní vydání stati o marxismu a existencialismu je současně prvním obsáhlejším překladem Sartrova filosofického textu v češtině. Stať prošla několika verzemi a její poslední podoba je součástí publikace *Critique de la raison dialectique* (Paris 1960), z níž byl proveden i český překlad. Dílko je rozděleno do čtyř částí. V první, nazvané *Marxismus a existencialismus*, Sartre provádí výběrově kritickou analýzu některých filosofických soustav směřující k závěru, v němž jsou vytyčeny styčné body mezi marxismem a existencialismem. *Problém zprostředkování a pomocných disciplín* je druhou částí stati. V ní je třeba upozornit na zajímavé pasáže týkající se úzce sociologické teorie. Řešení otázek příslušnosti ke společenské skupině, třídních zájmů, relativní samostatnosti sociologie, začlenění sociologických momentů do historické totalizace apod. je nesporně inspirujícím přínosem autora. V třetí, neobsáhlejší části práce, nazvané *Progresivně regresivní metoda*, jsou zahrnuty nejrůznější problémy od determinace a závislosti v průběhu dějin až po odcizující objektivace cílů a kontraproduktivitu.

V *Závěru* (4. část spisku) jsou výstižně zachyceny uzlové body existenciálních struktur, jejichž pochopení je předpokladem pro postihování skutečnosti v rámci marxistické filosofie. Kniha dokumentuje určitou fázi myšlenkového vývoje J. P. Sartra (nikoli marxistický přerod) a je v četných filosofických závěrech užitečným stimulem pro rozvoj našeho filosofického myšlení. Publikaci doplňuje zasvěcený doslov Milana Průchy.

L. M.

Ladislav Lipscher: K vývinu politické správy na Slovensku v letech 1918–1938

Bratislava, vyd. Slovenskej Akadémie vied 1966, str. 239.

Kniha podává bohatou látku líčením vývoje slovenské veřejné správy v letech 1918–1938. Rozpadá se na tři části. Prvá zahrnuje období od vzniku republiky až po uzákonění župního zřízení, jež je charakterizováno především provizorním převzetím dosavadní uherské správy, také však některými opatřeními jinými, vyžadovanými popřevratovou dobou. Druhá líčí období zákona o župním zřízení. Třetí pak se obírá obdobím, kdy bylo zavedeno zemské (krajské) zřízení, až po katastrofu roku 1938.

Předností knihy je především její objektivnost. Ač autor se netají svými sympatiemi k určitému řešení, jímž je co nejlidovější správa, podává nezaujatý přehled i jiných stanovisek, aniž by upadal do zbytečných polemických výkladů. Považují tento postup za správný, neboť ponechává čtenáři, aby si učinil své vlastní závěry a nikaj jeji nementoruje.

Další velkou předností knihy je, že je založena na velmi širokém materiálu. Autor použil nejen tištěných oficiálních dokumentů a dosavadní právnícké literatury, ale cituje také i denní tisk a prostudoval i dosud nepublikovaný archivní materiál. Tím dostává práce ráz značně průkopnický. Je ovšem úkolem dalšího historického bádání, aby tento materiál dále doplnilo a rozvinulo, případně prozkoumalo a objasnilo některé body podrobněji, než tomu může být v této poměrně stručné práci a než je v silách jediného člověka.

Autor se nezabývá pouze — což je rovněž třeba považovat za přednost knihy — rozbořem jednotlivých právních norem, ale především jejich vznikem i jejich uplatněním. Tak práce není pouhým právním pojednáním, ale prací sociologickou, jež se snaží vystihnout vztah různých způsobů organizace správy k jiným sociálním skutečnostem. Ovšem i zde zůstává hodně otevřeno dalšímu bádání.

Jistým nedostatkem knihy je užívání určitých pojmů šablonovitým způsobem, bez bližšího rozboru. Tak např. hned v prvé kapitole pojem „proletariát“ by vyžadoval vzhledem ke zvláštním poměrům na Slovensku bližšího rozboru. Na Slovensku totiž nebyl v roce 1918 z největší části takový proletariát, jako v průmyslových oblastech českých zemí. Byla tu značně nesourodá

masa chudších rolníků, živnostníků a živnostenských dělníků, zemědělských dělníků atd., kteří nadto ještě neprošli politickým a hospodářským školením, jaké již dávno existovalo v českých zemích, nepoužili ještě všeobecného volebního práva, jež tam existovalo od roku 1907 a částečně již dříve, a silně podléhali vlivu katolického duchovenstva. To je patrně jedna z příčin silného rozmachu ludové strany po rozštěpení strany sociálně demokratické, a silného poklesu hlasů odevzdaných oběma nástupnickým stranám této strany v župních volbách roku 1923 (viz obě tabulky na str. 111 a 112).

Jiným takovým pojmem, jenž by vyžadoval aspoň jistého rozboru, je sám pojem „lidovosti“ správy, tj. volení jejích orgánů lidem. Tato zásada není přece cílem sama o sobě, nýbrž nástrojem k dosažení určitých cílů. Objasnění těchto cílů a rozbor vztahů oně metody k těmto cílům právě na poli veřejné správy by byly velmi cennými doplňky této studie.

Souhrnná bibliografie uvedená na str. 212 vykazuje jisté mezery; autor tu neuvádí ani všechny spisy, které cituje v poznámkách textu (např. chybí kniha Šrobárova *Osvobozené Slovensko* z roku 1928).

Tato kniha, přes některé své nedostatky, je velmi hodnotným příspěvkem k našim právním dějinám a k sociologickému rozboru veřejné správy. Není konečným článkem, nýbrž, doufáme, východiskem dalšího vývoje naší vědecké literatury o tomto předmětu.

Z. P.

Jaroslav Janda: Mládež, generace, světový názor

Praha 1967; jako první svazek nové edice Diskuse, polemika, názory v Našem vojsku.

Publikace je filosoficko-sociologickou analýzou specifických zvláštností současné československé mládeže generace. Teoretickým východiskem je vymezení pojmu mládež jako věkové a sociální skupiny a jako generace; v této kapitole se autor mj. obsáhleji zabývá obecnými zvláštnostmi mládeže — biologicko-psychologickými, sociálně ekonomickými a ideově politickými (kapitola byla publikována v Sociologickém časopise čís. 5 65).

Centrální část pojednává o specifických zvláštnostech dnešní mladá generace. Autor vychází a analyzuje často velmi protichůdné názory, které se o mládě generaci vyskytují v publicistických materiálech. Srovnává současnou generaci s generací střední a starší a dochází k závěru, že mladá generace ve své většině socialistické ideály akceptuje, pokládá je za správné, ne však dosud zcela za své. Je třeba ještě mnoho vykonat, aby se boj za socialismus a komunismus stal pro ni romantickým a přitažlivým, aby se vnitřně ztotožnila s marxistickým světovým názorem.

V kapitole *Formující zážitky dnešní mladá generace* dochází autor k závěru, že dnešní mládež je generací vědeckotechnické revoluce. Dále pak autor charakterizuje světo-

názorové poznatky a postoje dnešní mladá generace; zároveň také analyzuje světonázorové přezítky a současné nemarxistické filosofické názory ve vědomí mládeže, zejména studentské. Část obsahuje také eseje *Politická a apolitická, Základní faktory světonázorové výchovy — rodina a škola, Sdělovací prostředky světonázorové výchovy a Práce — technika — světový názor*. Poslední kapitola této části pojednává o optimálním modelu mládežnické organizace v socialistické společnosti.

Vyústěním sociologické studie Jaroslava Jandy je část o aktuálních problémech výchovy mládeže k vědeckému světovému názoru; autor v ní chápe mládež nejen jako objekt světonázorové výchovy, ale především jako její aktivní subjekt. Požaduje podněcovat zájem mládeže o tvůrčí a samostatné myšlení a poznávání. V pedagogické praxi to znamená přejít od glorifikace typů mladých lidí „bez problémů, kteří mají ve všem jasno“, k těm, kteří byli dosud často zavržováni — k mladým lidem majícím problémy, pochybujícím, hledajícím a přirozeně často tápajícím. Znamená to orientovat se na progresivní část mládeže, na její „špičku“, elitu. K tomu, aby se tato tendence mohla plně realizovat, je však třeba vytvořit více prostoru. V opačném případě si jej život postupně vynutí sám.

Autor se zamýšlí nad uplynulým obdobím a dochází k závěru, že za tohoto stavu se mládež nemohla stát ani aktivním subjektem světonázorové výchovy, ani historickým subjektem společenského dění. Síla dnešní mladá generace spočívá v tom, že není již pouhým komponentem poměrů, ale projevuje tendenci stát se komponentem objektivního vývoje společnosti. Některé subjektivní překážky ji však dosud stojí v cestě.

Znamená to připustit, že dnešní mladá generace může mít i jiné představy o socialismu a o jeho dalším vývoji než generace předcházející. Autor věří, že dnešní mladá generace zákonitě překoná předcházející generace, definitivně se oprostí od deformací marxismu a plně uvolní své tvořivé síly ve prospěch socialismu a komunismu. V tom je historický optimismus.

-rř-

André Morali-Daninos: Sociologie des relations sexuelles

Sbírka Que sais-je? Presses Universitaires de France, Paris 1965, str. 128.

Spisek vykládá v první části způsoby, jimiž se projevuje pohlavnost: psychofyziologický, psychoafektivní a rodičovský. Tyto způsoby určují na jedné straně normální projev sexuality, současně však vysvětlují i úchylinky. Druhá část je věnována vztahům mezi pohlavími se zřetelem k společnosti, pojatým jako konflikt: mužskému i ženskému činiteli ve dvojici i v rodině, i vztahům dvojice a rodiny k společnosti. Závěr ukazuje, jak jsou spjaty tři stránky pohlavnosti: individuální, hospodářská a společenská.

Komplexní přístup k látce umožňuje autorovi zaujmout stanovisko k aktuálním otázkám. Statistiky nenasvědčují domněnce, že pohlavní styk mužům škodí, neboť ženatí se naopak dožívají delšího věku. V kapitole o patologii pohlavních styků se uvádí, že homosexualita se často druží s leností, společenskou neužitečností a zločinností. Nudismus je prezentován jako projev podvědomého exhibicionismu. Striptýz je pojat jako forma voyeurismu. V pozadí prostituce je vždy vážná neuróza. Naproti tomu v obecném rozšíření erotismu spatřuje Morali-Daninos demokratizaci a zvýšení životní úrovně. Přes zjevné nedokonalosti se manželství jeví jako normální instituce. Námitky proti němu a proti rodině jsou již definitivně překonány. Namnoze nutná antikoncepce nemůže být na újmu manželství. Sociálně psychologickou příčinou rozvodu by bylo uhasnutí touhy, současně však stojí za zmínku, že rozvodů přibývá v obdobích úpadku a národního neštěstí. Toto tvrzení však autor neprokazuje. Promiskuita je mu projevem mařeně nebo úchylné pohlavnosti, v níž „opakování nahrazuje jakost“. Pohlavní morálka je dána kulturou společnosti, není absolutní, avšak stud je spíše projevem touhy chránit pohlaví a plození než mravním návykem.

F. P.

Adam Sarapata a kol.: Socjologiczne problemy przesiabiolstwa, P.W.E.-Warszawa 1965, 395 s.

Sborník prací sedmnácti polských sociologů (red. A. Sarapata) obsahuje souhrn dosavadního vědeckého úsilí polských sociologů na poli průmyslové sociologie, nové pohledy a empirické výsledky, diagnózy, rady a návrhy, usilující o zdokonalení řízení průmyslových podniků. I když kniha nevyčerpává celou problematiku průmyslové sociologie, ukazuje současný stav polské sociologie průmyslu, dovolující již jisté zobecňující závěry a konkrétní návrhy společenské terapie nedostatků a může být pro praxi naší průmyslové sociologie dobrým ukazatelem. Teoretické koncepty perspektiv socialistických podniků obsahují práce A. Sarapaty (*Společenské úkoly závodu*) a J. Lutoslawského (*Cíle a úlohy podniku*). O adaptaci a přípravě kádrů pojednávají práce M. Jarosińské, M. Arabského a G. Pomianové. Různé skupiny pracovníků zkoumají práce J. Tulskeho (mládež), R. Turského („kovorolníci“), M. Sokołowské (ženy), E. Talejky (zlepšovatelé), potíží v závodech se týkají práce E. Wojewodského (nemocnost), E. Spiewaka (úrazy) a J. Majchrzakové (trestní činy); technickým rozvojem ze sociologického hlediska se zabývá A. Matejko, o vnitropodnikových konfliktech uvažuje H. Szostkiewiczová a o pracovním a mimopracovním čase J. Rosner.

Jiří Maňák: Number and Structure of the Czech Intelligentsia

In the years 1945—1948 the intelligentsia in the Czech countries is the only social stratum increasing in number not only relatively but also absolutely. After workers and farmers with their 15—18 per cent of the total population, the intelligentsia represents the third most numerous component of the Czech society. The average number of its active members may be considered within the range of 580—590 thousand. The absolute majority of the intelligentsia (more than 96%) are employees. The numerically greatest part (more than two thirds) is represented by the civil service staff and by executives in various enterprises. The second place (with regard to number) is occupied by the technical intelligentsia, the third by teachers of all school types. The remaining groups are less numerous. The proper and most important core — the creative intelligentsia active in sciences and arts — is weakest in number, representing only about 2 per cent.

Practically all the numerical growth of the Czech intelligentsia during the period under study is effected by the growth of the administrative clerical staff; the other groups show slight increase or stagnation. Controlled (rationing) economy, considerably extending the volume of administrative work, can clearly be considered as the chief reason for this phenomenon. The consequences of the struggle for power functioned as the secondary reason, since every official position represented a certain position of power.

The structure of the Czech intelligentsia and its developmental tendencies in the period under study represented a grave problem, the consequences of which projected themselves into the following years.

Antonín Rašek: Measurement of Time (Officer's Time Budget)

The author bases his article on a sociological research of study and reading interests, organized in 1965 by the editors of the theoretical and political magazine published by the Chief Political Administration of the Czechoslovak People's Army — A-Revue (People's Army); besides other things, the research dealt with the time budget. More than meritorious results, the paper discusses some methodological experience and tries to formulate more general conclusions.

The measurement of time is based on the

time record, regarded as the most objective technique determining the time structure; subjective estimates in various kinds of interviews, enquêtes and questionnaires are considered to be an auxiliary technique.

But not even the time record procures objectively exact data; here, too, subjective misrepresentation is possible. The results of the research are categorized not according to a formally logical classification, but according to factual results of the research. This, of course, enables the researchers to categorize the obtained data almost completely, but does not solve the necessity of a fundamental categorization of time which would be applicable for all the categories of population and, therefore, would also be mutually comparable.

From the more general conclusions ascertained by the author the direct positive correlation is worth attention, which proved that with the prolongation of employment, i. e. owing to physical and mental strain, the time of sleep is prolonged to the detriment of other activities. The correlation, however, is not simple; a deeper analysis reveals more clearly the course of the ascertained dependence:

1. In case of an extremely long working time (more than 60 hours weekly) the length of sleep is shortened.
2. In case of a long working time (55—60 hours) it is prolonged.
3. If the working time is moderately overpassed (50—55 hours), the time devoted to sleep is again shortened.
4. Within limits approaching the eight-hour working time, the length of sleep reaches higher values and approaches the required time of sleep — eight hours.

An extremely long working time — exceeding 60 hours weekly — which cannot be compensated even by a sufficiently long sleep is most dangerous for the human organism.

In concluding the author pays attention to the idea (which appears in many theoretical works) that the shortening of the working time need not involve the prolongation of leisure. The research proved that, under conditions of the Army, the shortening of the officers' working time will mean the prolongation of their leisure. The question "by how much" will require a more complex answer.

A more detailed analysis of the results shows that under contemporary conditions the time saved in groups with a shorter working time is roughly divided into halves — both to the benefit of the renewal of

the working force and to the benefit of the amount of leisure. Only after passing a certain barrier probably represented by the lawful working time for civil professions (46 hours per week) it can be presumed that the greater part of the time, and later all of it, will be to the benefit of leisure.

Karel Mácha: Tönnies' Conception of Human Relations

The importance of Ferdinand Tönnies became evident with the lapse of time. A number of sociological authors such as Talcott Parsons, Ch. P. Loomis, Don Martindale, Erich Fromm etc. based their research efforts on his ingenious work *Gemeinschaft und Gesellschaft*, the anniversary of which falls on this year. It may be said that especially American sociology fully felt the influence of Tönnies' theory and that — together with M. Weber, Th. B. Veblen, S. Freud and K. Marx — Tönnies belongs to its most important sources. The application of Tönnies' theory on the European scale is not quite as unambiguous, nevertheless, even here we could record a number of trends based on his conceptions.

Tönnies' anticipation of the fundamental human problem of the modern era — i. e. the splitting of the social climate into conventional and natural relations — laid the foundations to a new, relational conception of the human factor. In defining the features of sociability (*Gesellschaft*) Tönnies grasped the fact which methodically placed his theory on one of the foremost places, i. e. that sociability involves the character of individualization. On this basis it became methodically possible to deal with the phenomenon of alienation as a symptom of a secondary (created) polarity of human relations. Tönnies ascribed individualization as a characteristic feature to the actual situation: this is, above all, a significant historical element of his conception of man. His conceptual system thus transcended from an outline of the structure of social relations to an analysis of really existing relations.

This remarkable proximity of Tönnies' social theory to the present situation of the human individual in an industrial civilization, Tönnies' sense for the plasticity of social conditions concerning the individual, gave rise to the first complete system of relatively exact concepts expressing the dichotomy of the life situation of the individual existing on the border-line of two different spheres of the social.

This fundamental sense of Tönnies' conception is a valuable source of contemporary theories of social and human relations for any conceptual system aspiring to become the Science of Man.

Ladislav Sobotka: Contribution to Some Problems of Sociology in Medicine

The paper deals with mental diseases and cancerous growth owing to the fact that

these diseases are very intensively studied even from the sociological point of view both abroad and in Czechoslovakia, which makes it possible to arrive at a certain synthesis and some conclusions.

In recent years, some phthiseologists' attention was drawn to the reduced mortality from phthisis and, on the contrary, to the increased mortality from cancer of the lungs. This fact called forth a number of theoretical and empirical studies, some of which are mentioned here.

As cancer of the lungs attacks also non-smokers, it is evident that some other factors than smoking may contribute to its origin. Special carcinogenes intensively promoting the origin of the disease arise in some working areas (e. g. the so-called "Jáchymov cancer of the lungs").

The author then pays attention to large-scale medico-sociological researches carried out abroad to solve these problems and points out that the way of life and the structure of the environment have not been studied intensively enough with respect to the occurrence of pulmonary carcinoma. Due attention should also be paid to social factors engaged in the formation of the habit of smoking.

It is necessary, too, to give these researches a more general medical orientation (e. g. genetics) without neglecting psychological relations. These researches revealed the fact that the use of tobacco refers to psychological and sociological desires of the individual and that, in a certain sense, smoking may also be regarded as a socialization process.

Another kind of diseases which, to an increased extent, may be conditioned by sociological factors are mental diseases.

First of all, attention should be drawn to those areas that could be studied from sociological viewpoints: existential frustration and suicides, paedopsychology and paedopsychiatry, deprivation in childhood. So far there are no reliable data on these diseases, their occurrence in separate countries and reasons for their differentiations. Dealing with these problems in more detail, the author affirms that the problem of frustration is narrowly connected with both social and especially individual values. In persons who had attempted suicide it was found that their social interaction, their sense of their existence etc. are unsatisfactory, impaired or at least endangered.

With respect to paedopsychology it is the environment the child lives in, the capacity of this environment to mediate to the child interactions with the external social environment, on which the interest of sociological research is focussed. The incapability of the environment to perform this function impairs the development of the child's personality and to a great extent reduces its socialization. It is, therefore, necessary for child psychiatrists as well as for sociologists to devote their attention primarily to the child's family environment. Most important studies dealing

with psychic diseases and recently published abroad are also mentioned here.

In concluding his paper, the author briefly discusses the state of research devoted to these problems in Czechoslovakia. A number of researches is carried out especially in clinics — mostly, however, from the medical and the psychological point of view. Even when following some sociological viewpoints, they do not fully embrace the sociological aspects of the phenomena under study. It is, therefore, necessary to form teams of collaborators: physicians, psychologists and sociologists.

Linhart J.—Šafář Z.: Programming of Sorting and of Statistical Computations by means of Automatic Computers

In the present paper the authors give instructions for writing a universal and elementary program for basic evaluation of current types of sociological researches. The program described deals with nominal and ordinal variables and categorized interval variables.

The program allows the realization of the following operations: the sorting of arbitrary degrees, the testing of hypotheses under the assumption of independence (χ^2 test, computation of contingency coefficients " C_n " of K. Pearson and contingency coefficients " K " of A. A. Tschuprow, and the computation of the so-called sign table. This sign table classifies the differences between the so-called expected frequencies realizing the model of independent distribution of variables and the really obtained frequencies in individual fields of the contingency tables from the standpoint of statistical significance.

This element is introduced by the authors in order to

- a) effect the greatest possible simplification of the researcher's orientation in the acquired material,
- b) achieve the greatest possible standardization in evaluating these divergencies.

The program distinguishes between statistically significant and statistically insignificant tables. The results are printed by the automatic computer in a form enabling an immediate interpretation in arbitrary quantity. (For the concrete form of output from the computer, taken over from one research in Czechoslovakia, see tables.)

Simultaneously the authors present a basic instruction for the interpretation of materials and a number of recommendations for the work with the program.

In closing their article the authors arrive at the conclusion based on their own experience that sociological research processing on automatic computers, when compared with traditional processing on punch card systems and, to a still greater extent, with "hand" processing, has a number of advantages: rate and reliability of computations and other operations, easy presentation, standardization of evaluation, saving of labour

force, and, above all, an easy storage of data materials which can, therefore, be of use to other persons concerned.

The authors recommend that central sociological institutions, e. g. the Czechoslovak Sociological Society, should work out evaluative programs for various types of researches and endeavour to store the acquired data in a way enabling them to serve the widest possible circle of persons concerned.

Přemysl Pergler: Measuring of Dependency among Social Phenomena

Utilizing the results of studies published both in this country and abroad, the paper suggests the measure of dependency based on some conceptions of the information theory. It is suitable for measuring dependencies among a greater number of social phenomena and can, from the gnoseological point of view, be interpreted for both nominal and quantitative values. The paper proves that in some cases the introduction of the dependency coefficient r is justified. Parson's correlation coefficient is then a special case of the dependency coefficient. The procedure in measuring connection is relatively simple; an extensive research can be advantageously evaluated by means of an automatic computer. Numerical results may form a basis for the interpretation of results of a research (e. g. by means of a causal or any other kind of model), for the item analysis etc.

The paper explains the principle and the application; the supplements include deductions and comments.

Ivo Nejezchleb: Comments on Methodological Problems of Sociometry

The paper deals particularly with problems accentuating the conception of sociometry as a method of investigation into a certain microstructural aspect, i. e., with the subject of sociometry, with the motivation of sociometric choices, with the quality and limits of the sociometric method.

In interpreting sociometric data, inaccuracies or biases often arise as a result of an excessive emphasis laid on the psychological contents of the structure of social relations in the group which ultimately lead to the reduction of the subject of sociometric examination to so-called personal relations, to studies of the inner structure of the group, etc.

Long-term studies and experiments made in groups of children revealed that the proper area of sociometric investigation are mutual attitudes of persons in the group (conditioned, of course, by definite roles, value patterns and norm standards) which, being subjective relational manifestations of one individual towards another individual, may be at variance with the real structures of social relations, yet can neither be separated from, nor identified with them.

The discordance between existing structures of social relations and the sociometric network as a result of a graphic analysis of sociometric data does not entitle us to speak of the real existence of any "sociometric structure" of social relations. Sociometric data in their totality often have a potential character and inform about impulses of the dynamics of existing relations; they enable us to guess future changes, conflicts and shifts in the given area.

In this sense the sociometric network forms a special aspect of the real structure of social relations in the group under study, but not an autonomous structure independent on existing relations. This network, usually defined as a sociometric configuration (J. Ne-hnevajsa), is based on real or imagined human action. Sociometric configurations can therefore be conceived as specific correlates (aspects) of the structure of various types of actual social relations (formed in the course of social actions), ascertained in dependence on the criterion of sociometric choice.

The study of sociometric configurations, therefore, represents the subject of sociometry in a narrower sense.

In studying sociometric configurations, certain dependences were determined between the sociometric pattern and the content of interaction (with a change of activities the configuration itself changes), presented in the shape of a criterion for sociometric choices.

For the selection of partners who are to participate in certain activities (which is formulated by a question contained in the sociometric test) most various motives are decisive, e. g. — besides situation factors — personality factors (qualities and characteristics of the personality) and social factors (conditions of the social environment).

Sociometric hypotheses attempt to grasp the relations between sociometric configura-

tions and motivation factors of sociometric choices.

Also the relation between the character of motivation factors and the age of sociometrically examined persons was determined (O. Engelmayer): with increasing age the preference of the qualities of the personality — as decisive for sociometric choice — increases.

The approach to sociometry as a method is determined by the realization of its possibilities and limits of its applicability. The most common error in analysing sociometric data is the confusion of the subjects of sociometric study, the lack of respect for the fact that sociometric configurations represent only certain tendencies for establishing contacts and not the true picture of the structure of the social relations in the group.

Similar errors are made in interpreting data concerning the individual (ascribing inadequate qualities to the so-called "isolated" or "rejected" individuals).

For the time being, the most extensive verification of the quality of the sociometric method was effected by M. Vorweg who, making use of his own as well as foreign researches and on the basis of Lienert's (G. A. Lienert) criterions of the quality of a certain method, came to the conclusion that the sociometric method fulfils all requirements on the quality of research procedure and is, therefore, a fully valuable method.

With respect to other methods of studying the structure of the so-called small social group, sociometry may be regarded as a basic, relatively objective method of a socio-psychological investigation (and, at the same time, as a socio-diagnostic method), bringing fundamental data on reciprocal attitudes of persons in a given group, which may then be supplemented by further investigations elucidating causal questions. The resulting picture of the group under study may then fulfil the claim on complementarity.

! Autorům příspěvků pro Sociologický časopis !

Maximální rozsah příspěvků pro náš časopis byl určen takto:

Stati — 25 stran strojopisu

Recenze — 10 stran

Anotace — $\frac{1}{2}$ stránky

Resumé — 2—3 stránky (je nutné, aby bylo dodáno zároveň se statí, k níž patří, jinak nebude v angličtině otištěno).

Příspěvky se píší na psacím stroji, jen po jedné straně normalizovaného formátu. Norma: píše se ob řádek, 30 řádků na stránku, 60 písmen na řádek. Všechn text (tj. včetně textu, určeného pro přetištění petitem, včetně poznámek apod.) se píše stejně hustě, tj. podle uvedené normy. Poznámky se číslují průběžně. Je-li jich mnoho a jsou-li rozsáhlé, zařazují se na závěr statí; jsou-li ojedinělé a krátké, lze je zařadit na příslušné stránky. Celý text se stránkuje průběžně.

Autor posílá redakci čistý strojopis s konečnou verzí textu, bez poznámek, vpisovaných rukou, bez nepřehledných škrtů apod. Případné změny v textu je možno vlepít, je však nepřipustné užívat sešivacích drátků. Nutné úpravy textu (přepis textu, který neodpovídá normě, jazykové úpravy atd.) jdou na úkor autorského honoráře. Zvláštní sazba se označuje takto: *Kurzíva*: podtržení vlnovkou; proložená slova: podtrhují se čárkovaně; petit se označuje svislou čarou na okraji rukopisu s poznámkou „petit“. Úprava matematických vzorců se řídí normou ČSN 01 1001 a ČSN 88 0220. Případné obrázky musí být průběžně číslovány. Rýsují se tuší na kladívkový nebo pauzovací papír. Popisují se buď na stroji nebo šablonou č. 5; velikost obrázků 2 : 1. Odkazy v textu na obrázky musí být provedeny již při odevzdání rukopisu.

Redakce žádá, aby jí byly všechny příspěvky zaslány v 1 originále a 2 kopiích. *Upozorňujeme naléhavě, že všechny rukopisy, které nebudou vyhovovat těmto směrnicím, budou buď opraveny na účet autora, nebo mu budou vráceny.*

Redakce SC



SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává vědecké kolegium filosofie a sociologie ČSAV, Příkopy 29, Praha 1 - Staré Město, dod. PÚ 01, tel. 230-819 — Rozšiřuje Poštovní novinová služba, objednávky a předplatné přijímá PNS, ústřední expedice tisku, administrace odborného tisku, tř. Obránců míru 2, Brno. Lze také objednat u každé pošty nebo doručovatele. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice tisku, odd. vývoz tisku, Jindřišská 14, Praha 1. — Tiskne Knihtisk, n. p., závod 4, Sámova 12, Praha 10 - Vršovice, dod. PÚ 101. — Časopis vychází šestkrát ročně. — Cena výtisku Kčs 8,—, předplatné na celý rok Kčs 48,—, US \$ 6,60, £ 2,7,0. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v květnu 1967. Číslo vyšlo v srpnu 1967.

A-05*71694

© Academia, nakladatelství Československé akademie věd, 1967.